ЈУНИС МӘММӘДОВ

Əlyazmalar Şöbəsi TABRIZ

ОРХОН — ЈЕНИСЕЈ АБИДӘЛӘРИНДӘ АДЛАР

II

Бакы В.И.Ленин адына АПИ 1981

АЗӘРБАЈЧАН ССР
АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ
В. И. ЛЕНИН АДЫНА
ГЫРМЫЗЫ ӘМӘК БАЈРАҒЫ ОРДЕНЛИ
АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

ЈУНИС МӘММӘДОВ

ОРХОН-ЈЕНИСЕЈ АБИДӘЛӘРИНДӘ АДЛАР

(исим, сифәт, саj, әвәзлик)

ДӘРС ВӘСАИТИ

II һиссә

АПИ-нин НӘШРИ
Бакы — 1981

В. И. Ленин адына
АПИ-нин Редаксија Нәшријјат Шурасының
гәрары илә чап олунур.

Елми редакторлары:

дос. **Г. Казымов.**
дос. **Н. Худијев.**

Рә'јчиләр:

филолоҝија елмләр доктору **Р. Мәһәррәмова,**
дос. **Б. Әһмәдов,** дос. **Г. Бағыров.**

Бу китабын биринчи һиссәси 1979-чу илдә нәшр олунмушдур. Һәмин һиссәдәки тәһлил вә тәдгигат үсулуну бу һиссәдә дә сахламаға чалышмышыг. Ајдындыр ки, вәсаитин бу һиссәсиндә дә әсас мәгсәд Орхон-Јенисеј абидәләриндә сифәт, сај вә әвәзлијин ҝрамматик хүсусијјәтләрини имкан дахилиндә долғун вә әтрафлы шәрһ етмәкдир. Лакин биз бурада һәмин нитг һиссәләрининабидәләрдәки ҝрамматик хүсусијјәтләрини садәчә тәсвир етмәклә кифајәтләнмәмиш, онлары түрк дилләринин башға абидәләри, тәбиидир ки, даһа чох Азәрбајчан дили абидәләри илә мүғајисә етмишик. Белә мүғајисәли шәрһ бир тәрәфдән Орхон-Јенисеј абидәләриндә ишләнмиш бә'зи сөчијјәви дил фактларының Азәрбајчан дили абидәләриндә нечә әкс олундуғуну ајдынлашдырмаға көмәк едир, дикәр тәрәфдән гәдим түрк абидәләринин дил хүсусијјәтләрини даһа јахшы өјрәнмәк үчүн шәраит јарадыр. Бунунла јанашы һәмин мүғајисәләр сајәсиндә индијәдәк дилимизин тарихи ҝрамматикасына аид јазылмыш әсәрләрдә аз тохунулан вә ја гејри-дәгиг изаһ едилән бә'зи мәсәләләри дәгигләшдирмәјә, даһа әтрафлы шәрһ етмәјә чалышмышыг.

Вәсаитин бу һиссәсиндә әввәлкиндән фәргли чәһәтләр дә вар; әввәла, исмә нисбәтән сифәт, сај вә әвәзлијин морфолоҝи әламәтләрини аз олдуғуну вә абидәләрин лексикасына аид Азәрбајчан дилиндә вәсаитин олмадығыны нәзәрә алараг һәмин нитг һиссәләринин лексик-семантик вә фономорфолоҝи хүсусијјәтләри һаггында да мүәјјән дәрәчәдә бәһс етмәји лазым билмишик; икинчиси, гәдим түрк әлифбасы, һәмчинин абидәләрин графикасы вә орфографијасы һаггында охучуда мүәјјән төсәввүр јаратмаг мәгсәдилә ајры-ајры дил вариантларында вә транскрипсијада, һәм гәдим түрк әлифбасы илә вермәјә чалышмышыг. Түрк дилләринин мүхтәлиф абидәләриндән верилмиш мисалларда мүасир әдәби дилимиздә олмајан «сағыр нун» вә «г» самитинин кар гаршылығы үчүн хүсуси һәрфләрдән (ŋ, k) дә бу мәгсәдлә истифадә едилмишдир. Арашдырылан дил фактларының охучулар тәрәфиндән даһа асан мәнимсәнилмәси үчүн онларын чохү чүмлә дахилиндә вә мүасир дилимизә тәрчүмәси илә бирликдә верилмишдир.

Мүәллифдән.

СИФӘТ

Үмумијјәтлә түрк дилләриндә, хүсусилә, түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләриндә истәр лексик-семантик, истәрсә дә ҝрамматик (морфолоҝи) бахымдан ән «касыб» нитг һиссәләриндән бири сифәтдир. Башға сөзлә десәк, түрк дилләринин ҝрамматик гурулушунун башға дүнја дилләриндән, хүсусилә Һинд-Авропа дилләриндән фәргли олан спесификлији илә бағлы олараг сифәт ҝрамматик форма бахымындан (јә'ни морфолоҝи әламәт бахымындан) о гәдәр дә зәнкин нитг һиссәси дејилдир. Белә ки, бә'зи башға дүнја дилләриндән фәргли олараг түрк дилләриндә сифәт адларла бағлы ҝрамматик категоријаларын (чинс, һал, кәмијјәт вә башға категоријаларын) формал әламәтини гәбул етмир вә аид олдуғу сөзлә (исимлә) узлашмыр. Бунунла јанашы, әсасән, әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирән сифәт, адлар групуна дахил олан вә һәрәкәти әламәтләндирән зәрфдән дә формал әламәт бахымындан аз фәргләнир. Мәһз бу бахымдан түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләринә, хүсусилә, Орхон-Јенисеј абидәләринә һәср едилмиш бә'зи әсәрләрдә сифәтин мүстәгил нитг һиссәси олмадығы көстәрилир,[1] адлар групуна дахил олан нитг һиссәләринин бир-бириндән лексик-семантик бахымындан әксәр һалларда фәргләнмәдији гејд едилир. Лакин абидәләрин ҝрамматик гурулушуна аид башға әсәрләрдә мүасир түрк дилләриндәки нитг һиссәләринин Орхон-Јенисеј абидәләриндә формалашдығы көстәрилир[2]. Бизчә, бу мүлаһизәләрин һеч бири Орхон-Јенисеј абидәләриндә ишләнмиш сифәтә аид хүсусијјәтләрә там ујғун дејил. Биринчи мүлаһизәнин тәрәфдарлары гәдим түрк јазылы абидәләриндәки сифәтә вә үмумијјәтлә, нитг һиссәләринә Һинд-Авропа дилләринин тәләбләри бахымындан јанашдыгларындан вә түрк дилләринин сәчијјәви ҝрамматик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмадыгларындан сифәтлә адлар групуна дахил

[1] В. М. Насилов. Язык Орхоно-енисейских памятников, М., 1960, сәһ. 24.

[2] И. А. Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, сәһ. 60. Э. В. Севортян. Из истории прилагательных, Тюркологические исследования, М., 1963.

олан башга нитг һиссәләри арасында чидди фәрг олмадығыны көстәрирләр. Икинчи фикрин мүәллифләри исә VI—VIII әсрләрдән мүасир түрк дилләринә гәдәрки дөвр әрзиндә түрк дилләринин грамматик гурулушунда баш вермиш дәјишикликләрә е'тинасыз јанашыр, нитг һиссәләринин лексик-грамматик инкишафыны кифајәт гәдәр изләмәдән садәчә абидәләрдәки дил фактларыны мүасир түрк дилләриндәки гаршылыглары илә тутушдурмагла кифајәтләнирләр.

Сифәт Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә мүстәгил нитг һиссәси кими мөвчуд олмуш, лексик-грамматик мә'на вә синтактик вәзифә бахымындан мүасир түрк дилләриндәки (о чүмләдән Азәрбајчан дилиндәки) гаршылығындан аз фәргләнмишдир. Лакин морфоложи әламәт бахымындан абидәләрдәки сифәт мүасир түрк дилләриндәки сәвијјәдә формалашмамыш, сифәтин әсас морфоложи әламәти сајылан дәрәчә шәкилчиләри Орхон-Јенисеј абидәләриндә, демәк олар ки, ишләнмәмишдир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дәрәчә шәкилчиләри сырф морфоложи әламәт дејил, һәм дә мүасир түрк дилләринин өзүндә белә бу шәкилчиләр башга морфоложи әламәтләрдән фәргли олараг сифәтләрин јалныз бир гисмини әһатә едир вә мүхтәлиф түрк дилләриндә мүхтәлиф дәрәчәдә ишләнир.

Беләликлә, бүтөвлүкдә грамматик гурулушда олдуғу кими, сифәтлә бағлы лексик-семантик вә грамматик хүсусијјәтләрдә дә Орхон-Јенисеј абидәләри илә мүасир түрк дилләри арасында, әсасән, охшар, гисмән дә фәргли чәһәтләр вардыр. Бу охшар вә фәргли хүсусијјәтләр һаггында даһа там вә әтрафлы тәсәввүр әлдә етмәк үчүн абидәләрдәки сифәти мүхтәлиф чәһәтдән тарихи-мүгајисәли планда нәзәрдән кечирмәк лазымдыр[1].

Фонетик (форма) вә лексик-семантик бахымдан абидәләрдәки сифәтләри мүасир дилимиздәки гаршылығы илә мүгајисә етдикдә, онлары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1) Истәр фонетик тәркиб, истәрсә дә мә'на чәһәтдән һеч бир дәјишиклијә уғрамадан, ејнилә абидәләрдә вә мүасир дилимиздә ишләнәнләр; мәсәлән:

...еŋ илки Тадыкын Чурыŋ б о з атыг бинип текди. (Ән әввәл Тадыкын Чурун боз атыны миниб һүчум етди)—КТб. 32. *Јујка ериклик топлағалы у ч у з ермиш* (Јуха оланы топламаг учуз-асан имиш)—Т. 13. *Сүŋүсдумиз, бизинте еки учы сүŋарча а р т у к ерти* (Вурушдуг, биздән ики,үч дәфә артыг иди)—Т. 40. *...кызыл каным төкти, к а р а терим јүкүрти* (гырмызы ганым төкүлдү—ахды, гара тәрим төкүлдү)—Т. 52.

[1] Абидәләрдә сифәтә хас сәчијјәви чәһәтләр һаггында там тәсәввүр јаратмаг мәгсәдилә биз сифәтин сырф грамматик хүсусијјәтләрини кениш шәрһ етмәклә јанашы, онун лексик-грамматик вә фономорфоложи чәһәтләриндән дә бәһс етмәји лазым билмишик.

...а г ы р чолуғын јағытукда Күли чур (О, ағыр гоһум-әрәбасы илә дүшмән олдугда Күли чур...) — КЧ. 5. *...табғач будун сабы сүчик, ағысы ј ы ш а к ермис* (...табғач халгынын сөзү ширин, һәдијјәси јумшаг-инчә имиш)—КТк. 5. *Ер атым ј а ш Ак Баш бен* (Мәним икидлик адым јаш Ак Башдыр)—Јен. аб. 2. *...у з у н болзун тимиш* (узун олсун, — демиш)—Ф. 71.

2) Мә'нача ејни вә ја чүзи дәјишиклијә уғрајыб, фонетик тәркибчә дәјишәнләр; мәсәлән: *көк* (көј), *јалаŋ* (јалын), *улуғ* (улу, бөјүк), *ак* (ағ), *јујка* (јуха), *калын* (галын), *учуз* (учуз), *өлүк* (өлү), *тирик* (дири), *сарығ* (сары), *тулы* (дул), *түз* (дүз), *ток* (тох), *јоған* (јоғун), *бедүк* (бөјүк) вә с.

3) Һәм фонетик тәркибчә, һәм дә мә'нача дәјишәнләр; мәсәлән: *Токуз оғуз бекләри, будуны, бу сабымын едкүти есид. к а т ы г д ы тыŋла* (Токуз оғуз бәјләри, халгы, бу сөзүмү јахшыча ешит, мөһкәмчә динлә)—КТк. 2.

Јухарыдакы чүмләдә *катыг* (гаты) сөзү абидәләрдә мүасир дилимиздән фәргли олараг «мөһкәм» мә'насында ишләнмишдир[1].

Јымшак сифәти Орхон-Јенисеј абидәләриндә «инчә», «зәриф» мә'насында ишләнир,[2] мүасир дилимиздә исә «бәрк», «мөһкәм» сөзләринин антоними кими, јә'ни «јумшаг» мә'насындадыр. Мәс.: *Алтун, күмүш исикти бүŋсыз анча бирүр табғач будун сабы сүчик, ағысы ј ы м ш а к ермис* (Бизә һәдсиз гызыл, күмүш вә ички верән табғач халгынын сөзү ширин һәдијјәси инчә, зәриф имиш)—КТк. 5. *Сүчик сабыŋа, јымшак ағысыŋа артурып үкүс, түрк будун, өлтик* (Ширин сөзүнә, инчә, зәриф һәдијјәсинә алданыб, түрк халгы, дәфәләрлә мәһв олдун—өлдүн) — КТк. 6.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә *ј и н ч к е* (инчә) сифәти мүасир дилимиздән фәргли олараг «назик» мә'насында ишләнир. Мәс.: *јујка калын болсар, топлағулык алп ермис, ј и н ч к е јоған болсар, үзкүлүк алп ермис* (...јуха галын олса, топламаг икидлик имиш, назик јоғун олса, үзмәк-гопармаг икидлик имиш) — Т. 13.

[1] *Катыг'каты//гаты* сөзү түрк дилләринин башга јазылы абидәләриндә дә Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мә'на чалarлығыны (мөһкәм, бәрк) бу вә ја дикәр дәрәчәдә сахламышдыр. Бах: DLT tercümesi, I, сәһ. 472—*Кудрук* **катыг** *түкдүмүз, теŋрик өкүш өкдүмүз* (Гујруғу мөһкәм дүјдүк, танрыны чох тә'рифләдик). Бу сөз **мөһкәм** мә'насында Азәрбајчан дили абидәләриндә, хүсусилә, КДГ-да да ишләнир. *Катыг//гаты* сөзү һаггында бах: М. Чавадова, Шаһ Исмајыл Хәтаинин лексикасы, Бакы, 1977, сәһ. 81.

[2] М. Кашғари **јумшак** сөзүнүн мүасир түрк дилләриндәки мә'насы илә јанашы *каты* (мөһкәм) вә *сәрт* сөзләринин антоними кими, јә'ни «инчә», «зәриф» мә'наларыны да ифадә етдијини көстәрир. Бах: DLT tercümesi, II, сәһ. 276.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә *кызыл* (гырмызы) сөзү јалныз сифәт кими ишләнир вә мүасир дилимиздәки «гырмызы» мә'насыны ифадә едир. Мәс.: *...кызыл каным төкти, кара терим јүкүрти* (...гырмызы ганым төкүлдү, гара тәрим ахды) — Т. 52.

Мүасир дилимиздә исә, мә'лум олдуғу кими, *гызыл* сөзү јалныз бир-ики ифадәдә (Гызыл Орду, Гызыл Мејдан вә с.) гәдим мә'насыны сахласа да, әксәрән исим кими чыхыш едир вә гијмәтли металлардан биринин адыны билдирир.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә *күлүк* (күјлү) сөзү «адлы-санлы», «шөһрәтли», «мәшһур» мә'насындадыр. Мүасир дилимиздә исә һәмин сөз *«күјлү»* шәклиндә «сәсли-күјлү», «курултулу» вә с. мә'наларда ишләнир. Мәс.: *...күлүк ер, едкү хан Тачам өлти* (Адлы-санлы икидләр, јахшы хан, Тачам өлдү)—0.6—7. *...Токуз оғуз јидинкер, күлүк беклери бубуны...* (Мәнә садиг олан Токуз оғузларын мәшһур адлы-санлы бәјләри, халгы...) — Бх. 1.

Абидәләрдә *ағыр* сөзү мүасир дилимиздәки «јүнкүл» сөзүнүн әксини билдирдији кими, «мөһкәм», «һөрмәтли», «адлы-санлы» мә'насыны да ифадә едир. Мәсәлән: *Бөдке өзим олурып бунча ағыр төрүк төрт булуңдакы будунка итдим* (Өзүм тахта отуруб, мөһкәм гајда-ганун вә һакимијјәти дөрд тәрәфдәки халглара тәтбиг етдим, јә'ни әтрафдакы халгларын һамысы мәнә табе олду) —Бх. 2.

...ағыр чолуғун јағытукда Күли чур... санчып, өлүрип... (О, һөрмәтли аиләси, гоһум гардашы илә јахынлашдыгда Күли чур вуруб, өлдүрүб...)—Кч. 5.

Ағыр сифәтинин Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мә'насы (һөрмәтли, әзәмәтли, адлы-санлы вә с.) түрк дилләринин башга јазылы абидәләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә кениш истифадә олунмушдур. Мәсәлән: Ујғур абидәләриндә: *Улуғ түрлүк төрүн тоғун ағыр ајаг тапығ ыдүк кылтылар* (Онлар бөјүк вә рәнкарәнк мәрасим вә ајинләр јеринә јетирди, һөрмәт, гуллуг вә еһтирам көстәрдиләр)[1].

«Диванү-лүғәт-әт түрк»дә:[2] *ағырлығ киши*—Халг вә бәјләр тәрәфиндән һөрмәт едилән адам. «Китаби-Дәдәм Горгут»да:[3] *Калын оғуз бәкләрини һәп охыдылар, одаларына кәтүрдиләр, ағыр конаклык елədиләр.*

Түрк дилләринин јазылы абидәләриндә, хүсусилә Азәрбајчан дили абидәләриндә *ағыр* сөзүндән дүзәлмиш *ағырлаг* фе'ли чох кениш ишләнмишдир. Бу фе'л дә «ағыр» сөзүнүн гәдим мә'насы (һөрмәтли, әзәмәтли, адлы-санлы) әсасында јаранмыш вә «һөрмәт-етмәк», «адлы-санлы бир адам кими гаршыламаг» мә'наларыны ифадә етмишдир. Мәс.: *Мени ағырлады (Мәнә һөрмәт етди)*—DLT, III, сәһ. 344.

Дүкүн етди, калын оғуз бәкләрин ағырлады (КДГ).

Бир ичим су илә ағырламадың меһманын (Фүзули).

Ағырлаа Гөвсини бир даш елә ки, сормазлар,
Шаһ өз кәдаји-сәри-күјин анмаға баис (Гөвси Тәбризи)[1].

4) Фонетик вә лексик-семантик бахымдан Орхон-Јенисеј абидәләриндәки сифәтләри мүасир түрк дилләри, хүсусилә оғуз групу түрк дилләриндәки (еләчә дә Азәрбајчан дилиндәки) гаршылығы илә мүгајисә етдикдә илк нөвбәдә абидәләрдәки сифәтләрин чох гисминин архаикләшдији вә ја тамамилә истифадәдән галдығы нәзәр-диггәти чәлб едир. Бу гәбилдән олан сифәтләри ики група ајырмаг олар:

а) Белә сифәтләрин бир гисми мүасир әдәби дилимиздә ишләнмәсә дә, Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә, гисмән дә диалект вә шивәләримиздә өз изини сахламышдыр. Мәсәлән: *...едкү билке кисик, едкү алп кисик јорытмаз ермис* (јахшы биличи—ағыллы адамы, јахшы икид адамы јолундан аздыра билмәзмиш) — КТк. 6.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә «јахшы» мә'насында олан бу сөз түрк дилләринин башга абидәләриндә (ујғур абидәләриндә,[2] М. Кашғари лүғәтиндә,[3] Ибну Мүһәнна лүғәтиндә,[4] Абу-Һәјјанын лүғәтиндә[5] вә башгаларында) һәмин мә'нада ишләнмишдир. Һәмин сөз мүәјјән фонетик дәјишикликлә Азәрбајчан дили абидәләриндә дә мүәјјән дөвр өз изини сахламышдыр. Мәсәлән: *Мәкәр ханум, Ушун Кочанун кичи оғлы Сәкрәк еју, баһадыр, алп, дәлү јикит копды*[6] (КДГ). *Валлаһ, Казан еју анд ичди,—дедиләр* (КДГ)[7].

Орхон-Јенисеј абидәләриндә «јахшы» мә'насында даһа бир сөз, *јек//јик* сөзү ишләнмишдир. Мәс.: *Өтүкен јышда јүк иди јок ермиш, ил тутсык јер Өтүкен јыш ермиш* (Өтүкән мешәсиндә јахшы, бачарыглы һөкмдар—јиjә јох имиш, дөвләт тутмалы—тәшкил етмәли јер Өтүкен мешәси имиш) — КТк. 4. *...түркиме, будуныма јекин анча казғану биртим*

---

[1] С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М—Л., 1951, сәһ. 119.
[2] DLT tercümesi, I, сәһ. 52.
[3] Dede Korkut kitabi, Ankara, 1964, сәһ. 30.

[1] Ахырынчы ики мисал Һ. Араслының нәшр етдирдији «Китаби-Дәдә Горгуд» (Бакы, 1978, сәһ. 160) китабындан көтүрүлмүшдүр.
[2] С. Е. Малов. ПДП, сәһ. 363.
[3] DLT tercümesi, I, сәһ. 34.
[4] П. М. Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке, СПб. 1900, сәһ. 66.
A. Battal, Ibnü Mühenna lügeti, Istanbul, 1934, сәһ. 28.
[5] Abu Hayyan, Kitab-al Idrak li-lisan al Atrak, Istanbul, 1931, сәһ. 13.
[6] Dede Korkut kitabi, Ankara, 1964, сәһ. 101.
[7] Јенә орада, сәһ. 109.

(...өз түркүм, халгым үчүн о гәдәр јахшы шејләр газандым, тәшкил етдим)—БХ. 10.

Јек//јиқ сөзү дә Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мә'нада Азәрбајҹан дили абидәләриндә сон дөврләрәдәк ишләнмишдир. Мәсәлән, «Китаби-Дәдәм Горгут» бојларында бу сөзүн Орхон-Јенисеј абидәләриндәки һәр ики фонетик вариантына раст кәлмәк олур. Мәс.: *Сәрп јорыркән казылық ата намәрд јиқит бинә билмәз, бининҹә бинмәсә јек* — (КДГ)[1].

...сәнүң нәнә кәрәк, бөјлә оғул олмақдна олмамақ јиқдир, өлдүрсәнә, — *дедиләр* (КДГ)[2].

Азәрбајҹан дилинин башга абидәләриндән мисаллар:

Нә гәдәр үјмуш ола дүшмәни-дирин јејдир.
Гара бәхтим јухудан шүкр ки, бидар олмаз (Г. Тәбризи).
Өлүм јејдир бу дүнјада галынҹа
Бир ијид ки, гатарындан үзүлә (Ашыг Аббас).
Ајрылыгдан өлүм јејди
Јар һәсрәти гәддим әјди (Ашыг Әләскәр).

Орхон-Јенисеј абидәләриндә кениш шәкилдә ишләнән, лакин мүасир дилимиздә архаикләшән сөзләрдән бири дә *алп* сифәтидир. Мәс.: *Билке каған ермис, алп каған ермис, бујурукы јеме билке ермис еринч, алп ермис еринч* (Биличи-мүдрик хаган имиш, рәисләри дә, көрүнүр, мүдрик имиш, икид имиш)—КТб. 3.

Бу сөз Азәрбајҹан дили абидәләриндә дә ишләк олмушдур. Мәс.: Мәндән сонра *алп* озанлар сөјләсүн, алны ачық чөмәрд әрәнләр динләсүн,—деди. Ak cakkаллы бабам ады нәдүр. *Алп* әрән әрдән адып јашырмаk ајыб олур (КДГ)[3].

Јағық сифәти Орхон-Јенисеј абидәләриндә «јахын» мә'насында ишләнән фәал сөзләрдән биридир. Мәс.: *...ыраk ерсер, јаблаk ағы бирүр, јағық ерсер, адкү ағы бирүр*,—*тип бошғурур ермис* (...узаг исә пис һәдијјә верир, *јахын* исә, јахшы һәдијјә верир,—дејиб јолдан чыхарырмыш)—КТк. 7.

Бу сөз мүәјјән фонетик дәјишикликлә *јавық//јавыг* шәклиндә Азәрбајҹан дили абидәләриндә, еләчә дә диалект вә шивәләрдә өз изини сахламышдыр[4].

Орхон-Јенисеј абидәләриндә *јабыз* сифәти «пис», «чиркин», «ејбәчәр» мә'насында ишләнир. Мәс.: *...ичре ашсыз, ташра тоңсыз јабыз јаблаk будунта үзе олуртым* (...ичәриси-гарны ач, дишарысы палтарсыз-чылпаг, пис вә јарарсыз халга хаган олдум)—КТб. 26.

Түрк дилләринин башга јазылы абидәләриндә,[5] еләчә дә Азәрбајҹан дили абидәләриндә дә һәмин сөзә *јабыз* вә *јавыз//јавуз* шәклиндә Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мә'нада тәсадүф едилир. Мәс.:

...ол бир јавуз чанавардур, һәп бир јердә дәрүп дурурам, кәл кедәлүм семизин ал, арығын ко,—деди (КДГ)[1].

Нәсими јарә улашды, нә дүшдү мүнкирә ким,
Тутушду үрәји, јанды, **јавуз** гәзајә дүшәр (Нәсими)[2].
Көрмәсин **јавуз** көз ол шаһүң јүзи (Нәсими)[3].
Бу **јавуз** нәснәләриң гәдрини јахшыча билиң (Фүзули).

Орхон-Јенисеј абидәләриндә *бај* сифәти «варлы», «зәнкин» мә'насында кениш ишләнир. Мәс.: *...чыған будунығ бај қылтым, аз будунығ үкүш қылтым* (касыб, јохсул халгы варлы етдим, аз халгы чохалтдым)—КТк. 10.

Бај сөзүнә һәмин мә'нада Азәрбајҹан дили абидәләриндә дә тәсадүф едилир. Мәс.:

Бај илә јохсул бәнәм, јолчы илә јол бәнәм (Нәсими).
Ешг үчүн бај илә јохсул, мирү султан ағлады (Нәсими)[4].

Аллаһ-аллаһ деməјинчә ишләр оңмаз, гадир Таңры вермәјинчә әр бајымаз (КДГ).

Орхон-Јенисеј абидәләриндә «сағ», «сағлам» мә'насында *есен* сифәти ишләнир. Бу сөз чидди мә'на вә форма дәјишиклијинә уғрамадан Азәрбајҹан классикләриндә вә башга јазылы абидәләрдә дә кениш истифадә олунмушдур. Мәс.: *...киши оғлы јорыју азты, јаңа теңри кутунта үчүнч јылта коп есен түкел көрүшмиш* (Инсан оғлу кедиб азды, үчүнчү ил јенидән танры хошбәхтлији үзүндән саг-саламат көрүшмүшләр)—Ф. 21. *Бај ер коңу үркүпен бармыш бөрике соқушмуш, бөри ағзы емсилмиш есен түкел болмуш,—тир* (Варлы кишинин гојуну һүркүб гурдла растлашмыш, гурд ону әммиш саг-саламат олмуш,—дејир)—Ф. 40.

Азәрбајҹан дили абидәләриндә мисаллар: ...јурдум үстинә варурам, әкәр сағдур, *әсәндүр*, ахшам олмадан кәнә бән саңа кәлүрәм (КДГ).

Ол ешгинә садығым нә ишдә
Ол көңлү ари әсәнми? (Хәтаи).

Јухарыда көстәрдијимиз група дахил олан сифәтләрә ашағыдакы сөзләри дә әлавә етмәк олар:

---

[1] Dede Korkut kitabi, 1964, səh. 1.
[2] Јенә орада, сәһ. 7.
[3] Dede Korkut kitabi, 1964, səh. 1.
[4] М. Ч а в а д о в а. Хәтаинин лексикасы, сәһ. 135.
[5] С. Е. М а л о в. ПДП, сәһ. 382.

[1] Dede Korkut kitabi, 1964, səh. 32.
[2] Мисал «Китаби-Дәдә Горгуд» китабындан көтүрүлмүшдүр, Бакы, 1978. сәһ. 168.
[3] Ч. Г ә һ р ә м а н о в, Нәсими «Диваны»нын лексикасы, Бакы, 1970, сәһ. 548.
[4] Нәдәнсә, М. Чавадова Хәтаинин әсәрләриндә ишләнмиш бу сөзүн «дөвләт» мә'насыны ифадә етдијини көстәрир. Бах: М. Чавадова, көстәрилән әсәр, сәһ. 132.

Семиз—Орхон-Јенисеј абидәләриндә (јағлы, көк):

Сакынтым: турук буқалы, семиз буқалы аркада билсер, сермиз буқа, турук буқа, тијин, билмез ермис (Дүшүндүм: арыг буғалы, көк буғалынын архада олдуғуну билсә, көк буға, вә ја арыг буға олдуғуну дејә билмәзмиш)—Т. 5—6.

Азәрбајчан дили абидәләриндә:

...үч јүз кафир өлдүрдүм, гәза етдим, *семиз коjун, ару*к токлы сәнүң гапуңдан кафирләрә вермәдүм (КДГ).

Бакды, көрдү ки, бир султан *семүз* сығын кејикдүр (КДГ).

Көрклүк//көрклү—Орхон-Јенисеј абидәләриндә (көзәл, әдәбли, јахшы): *...түкүнүки не тек, ол көзүнүкки не тек көрклүк, ол екни не тек едкү, ол бағышы не тек бар ол,—тир* (бухарысы нечәдир, пәнчәрәси нечә көзәлдир, дамы нечәдир, кәндири нечәдир?—дејир)—Ф. 27.

Азәрбајчан дили абидәләриндә: Баш ендирди, бағыр басды, ағыз дилдән *көрклү* салам верди (КДГ). Таңрынуң буjруғу илә пејғәмбәрүң гавли илә ајдан ары, күндән *көрклү* кыз карындашуң Баны Чичәки Бамсы Бејрәкә диләмәкә кәлмишәм (КДГ).

б) Икинчи група дахил олан сифәтләр Орхон-Јенисеј абидәләриндә кениш шәкилдә истифадә олунур, түрк дилләринин башга јазылы абидәләриндә дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә ишләнир, лакин нә мүасир әдәби дилимиздә, нә дә Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә вә диалект, шивәләримиздә һәләлик онлара раст кәлинмәмишдир. Бураја ашағыдакы сифәтләри дахил етмәк олар:

1) *Сүчик*[1] (ширин, дадлы)—*...сүчик сабын, јымшак ағын арып ырак будуныҕ анча јағутыр ермис* (ширин сөзү, инчә—зәриф һәдиҹәси илә алдадыб узагдакы халглары өзүнә јахынлашдырырмыш)—КТк. 5.

2) *аңыҕ//аjыҕ* — гәзәбли, фитнәкар, чиркин, ејбәчәр, гәддар, залим, һиҹләкәр: *...билке Тоңjукук аныҕ ол, өз оланлар* (Ағыллы Тоңјукук һиҹләкәрдир, ајыгдыр, ағлы өзүндәдир—анлајыр)—Т. 34.

3) *Јаблак* — пис, әдаләтсиз. *...ырак ерсер јаблак ағы бирүр, јағук ерсер едкү ағы бирүр* (...узаг исә пис һәдиҹә верир, јахын исә јахшы һәдиҹә верир)—КТк. 7.

---

[1] Азәрбајчан дилиндә *«сүчүх»* сөзү ишләнир. Гоздан вә дошабдан һазырланан хүсуси чөрәк, јемәк адыдыр. Бәлкә дә абидәләрдәки *сүчик* сөзү илә онун әлагәси вар. *«Сүчүх»* сөзү күрчү вә ермәни дилиндә дә вар. Бах: Ермәничә-азәрбајчанча лүгәт, Јереван, 1978. Толковый словарь современного армянского языка, (ермәни дилиндә) Јереван, 1976, сәһ. 1347. М. Кашгари бу сөзүн *сүчи* (дадланмаг, көзәлләшмәк) фе'линдән дүзәлмә сифәт һесаб едир, оғузлара мәхсус сөз олдуғуну вә *сүмсүчик* шәклиндә чохалтма дәрәчәсиндә дә ишләндиjини көстәрир. Бах: DLT, tercümesi, I, сәһ. 157.

4) *беңкү*—әбәди, даими. Мәс.: *Өтүкен jыш олурсар, беңкү ил тута олуртачы сен* (Өтүкен мешәсиндә мәскән салсан, әбәди дөвләт тутуб отурачагсан)—КТк. 8.

5) *тосык*—тох. *Арык ок сен, ачсык өмезсен, бир тодсар ачсык өмезсен* (Лап арыгсан, ач вә ја тох олдуғуну дуjмазсан, доjсан, ач олдуғуну билмәзсән)—КТ. 8.

6) *чыған* — касыб, јохсул. *Каған олурып jок, чыған будуныҕ коп кобартдым* (Хаган олуб зәиф вә касыб халгы тамам дирчәлтдим) — КТк. 10.

7) *адынчыҕ*[1]—хүсуси, ајрыча. *Аңар адынчыҕ барк jаратурым, ичин ташын адынчыҕ бедиз уртуртым* (Она хүсуси ев—күмбәз тикдирдим, ичәрисинә вә бајырына хүсуси бәзәк вурдурдум) — КТк. 12.

8) *силик*—көзәл, инчә. *...силик кыз оғлың күн болты* (көзәл гызларын гараваш олду)—КТб. 7.

9) *турук*—арыг, чылыз. *...семиз буқа, турук буқа, тијин, билмез ермис* (көк буға, арыг буға, олдуғуну билмәз имиш) — Т. 6.

Турук ат семирти (Арыг ат көкәлди)—Ф. 23.

10) *ыдук*—мүгәддәс. *Теңри, умај, ыдук jер суб баса берти ерінч* (Таңры, Умај вә мүгәддәс jер-су, jә'ни вәтән галиб кәлмәjимизә көмәк етди)—Т. 38.

СИФӘТИН МӘ'НАЧА НӨВЛӘРИ

Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә сифәтин мүасир түрк дилләриндә мөвчуд олан мә'на нөвләринин әксәриjjәти ишләнмишдир. Абидәләрдә сифәтин ашағыдакы мә'на нөвләринә раст кәлинир:

1) Рәнк билдирәнләр: Мәсәлән: *ак* (аг)—КТб. 36. *көк* (көj)—КТб. 1; *кара* (гара)—БХ. 41; *јағыз* (гонур, түнд)—КТб. 1; *боз* (боз)—КТб. 33; *сарыҕ* (сары)—Т. 48; *өрүң* (аг)—Т. 48; *кызыл* (гырмызы)—Т. 52.

2) Мәкан вә һәчм әламәтләри билдирәнләр. Мәсәлән: *ырак* (узаг)—КТк. 5; *јағук* (јахын)—КТк. 7; *улуҕ* (бөjүк)—КТб. 28; *калын* (галын)—Т. 14; *jуjка* (јуха)—Т. 14; *јоған* (јоғун)—Т. 14; *узун* (узун)—Т. 52; *бедук* (бөjүк)—Он. 6; *ағыр* (ағыр)—Бх. 2; *артук* (артыг)—БХ. 28; *үлкен* (бөjүк)—Јен. аб. 24.

3) Дад вә ламисә үзвләри васитәсилә дәрк едилән әламәт вә кејфиjjәти билдирәнләр. Мәсәлән: *катыҕ* (гаты, мөһкәм)—КТк. 2; *сүчик* (дадлы, ширин)—КТк. 5; *јымшак* (јумшаг, инчә)—КТк. 5; *јинчке* (инчә, назик)—Т. 14.

---

[1] *Адынчыҕ* сөзүнүн көкү *адын* түрк дилләринин башга абидәләриндә «башга», «әлавә», «ајры» мә'насында ишләнир. Бах: DLT dizini, 1943, сәһ. 861.

4) Инсанын, һејванын вә әшјаларын харичи көрүнүшүнү, чисмани әламәтләрини билдирәнләр. Мәсәлән: *арык* (арыг)—Т. 5; *турук* (арыг)—Т. 5; *јалаң* (чылпаг, јалын)—КТб. 28; *торығ* (чылыз, арыг)—КТб. 33; *тоқ* (тох, дојмуш)—Т. 8; *јадағ* (пијада)—Т. 25; *кары* (гоча)—Т. 56; *есен* (сағ, сағлам)—Ф. 21; *ач* (ач)—БХ. 38; *көрк*[1] (көзәл).

5) Инсана мәхсус хүсусијјәт вә башга дахили кејфијјәтләри билдирәнләр. Мәсәлән: *билкә* (биличи, мүдрик, ағыллы)—КТк. 1; *алп* (икид, гочаг)—КТб. 40; *бај* (зәнкин, варлы)—КТк. 10; *чығаң* (јохсул, касыб)—КТк. 10; *тирик* (дири, чанлы)—КТк. 49; *өлүк* (өлү)—КТб. 49;

6) Үмуми кејфијјәт билдирәнләр. Мәсәлән: *едкү* (јахшы, хош)—КТк. 6; *јик* (јахшы, ағыллы)—КТк. 4; *јаблак* (пис, ијрәнч)—КТб. 51; *бенкү* (әбәди, даими)—КТк. 8; *јиче* (јахшы, һөрмәтли)—КТб. 16; *јабыз* (пис, дәјәрсиз)—Он. 6; *ыдук* (мүгәддәс)—Т. 38.

СИФӘТИН ГУРУЛУШЧА НӨВЛӘРИ

Мүасир түрк дилләриндә олдуғу кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә сифәтин гурулушча үч нөвү вардыр. Лакин садә вә дүзәлтмә сифәтләр абидәләрдә кениш әкс олунса да, мүрәккәб сифәтләр јох дәрәчәсиндәдир. Она көрә дә абидәләри өјрәнән бә'зи мүәллифләр мүрәккәб сифәтләрдән һеч бәһс етмәмишләр[2].

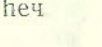
Бүтүн садә сөзләр кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндәки садә сифәтләрин дә чоху бир вә ја икиһечалы[3] сөзләрдән ибарәтдир. Мәсәлән: *јик* (јахшы)—КТк. 4; *алп* (икид, гочаг)—Т. 10; *бај* (варлы, зәнкин)—КТк. 10; *көк* (көј)—КТб. 1; *боз* (боз)—КТб. 33; *ак* (аг)—КТб. 35; *јаш* (јаш, нәм)—Ф. 26; *туз* (дуз)—Јен. аб. 17; *ырак* (узаг)—КТк. 5; *аңығ* (пис)—КТк.—7; *чығаң* (јохсул, касыб)—КТк. 10; *јағыз* (гонур, түнд)—КТб. 1; *јаблак* (пис)—КТб. 23; *јабыз* (пис, дәјәрсиз)—КТб. 26; *кара* (гара)—Т. 52; *өрүң* (аг)—Т. 48; *кары* (гоча, јашлы) — Т. 56; *сарығ* (сары)—Ф. 16; *есен* (сағлам, саг)—Ф. 21; *ағыр*—БХ. 2; *семиз* (көк)—Т. 6:

Орхон-Јенисеј абидәләриндә мүрәккәб сифәтләрә нисбәтән дүзәлтмә сифәтләр даһа чохдур. Белә ки, мүасир түрк дилләриндә мөвчуд сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин әксәријјәти Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә ишләнмишдир. Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин бир гисми мүасир түрк дилләриндәки гаршылығындан нә фонетик тәркиб, нә дә дүзәлтдиҹи сөзләрин мә'насы бахымындан фәргләнмир. Лакин бу һеч дә о демәк дејил ки, сифәт дүзәлдән шәкилчиләр Орхон-Јенисеј абидәләри дөврүндән индијәдәк һеч бир дәјишиклијә уғрамамышдыр. Шүбһәсиз, башга лексик, грамматик ваһидләрдә олдуғу кими сифәт дүзәлдән шәкилчиләрдә дә мүәјјән дәјишикликләр баш вермишдир. Белә ки, сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин бир гисми (*-лығ, -лик; -даҡы, -деки; -ығ, -ик* вә с.) фонетик тәркибчә дәјишмиш, бир гисми (*-сық, -чығ* вә с.) архаикләшмиш, Орхон-Јенисеј абидәләриндә јалныз исим дүзәлдән шәкилчиләрин бә'зиси *-(ы)нч, -(и)нч* сонралар түрк дилләриндә һәм дә сифәт дүзәлтмәјә хидмәт етмишдир.

Мүасир түрк дилләриндә олдуғу кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә сифәт дүзәлтмәк үчүн сөздүзәлдичи шәкилчиләр һәм адлара (хүсусилә, исмә), һәм дә фе'лә артырылыр.

Адлардан сифәт дүзәлдән шәкилчиләр

Адлара артырылараг сифәт дүзәлдән шәкилчиләр ашағыдакылардыр:

1) *-лығ, -лик* шәкилчиси.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә *-лығ, -лик* шәкилчиси илә ашағыдакы мә'налары билдирән сифәтләр дүзәлир:

а) Әшја билдирән исимләрә артырылараг башга шәхс вә ја әшјада һәмин әшја илә бағлы әламәтин олдуғуну билдирир. Мәсәлән:

...јалаң будуныг тонлығ[1] *чығаң будуныг бај кылтым* (...чылпаг-јалын халгы кејимли, касыб-јохсул халгы варлы етдим)—КТб. 29. *Јараклығ*[2] *кантан келип јаңа елтди, сүңүклик*[3] *кантан келипен сүре елти* (Јараглы һардан кәлиб сәни дармадағын етди, сүнкүлү һардан кәлиб сәни јурдундан тәрпәтди)—КТб. 23. *Еки үлүки атлығ* *ерти, бир үлүки јадағ ерти* (Ики һиссәси атлы иди, бир һиссәси исә пијада иди)—Т. 4. *...Учинч Јекин Силик бекиң кедимлик*[4] *торығ ат бинип текди* (...үчүнчү дәфә Јекин Силик бәјин јәһәрли//кејимли гонур атыны миниб һүчум етди)—КТб. 33.

---

[1] И. А. Батманов. Язык енисейских памятников, сәһ. 68. Лакин бизчә, «көрк» сөзү көзәллик мә'насыны ифадә едән исимдир; бах: M. Ergin, Dede Korkut kitabi, II, 1963, сәһ. 126; DLT dizini, сәһ. 363.

[2] И. А. Батманов. Язык енисейских памятников, сәһ. 60—70; В. Н. Насилов, Язык Орхоно-енисейских памятников.

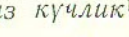
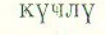
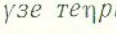
[3] Икиһечалы садә сифәтләрин бир гисмини бә'зи тәдгигатчылар дүзәлтмә һесаб едир. Бах: T. Tekin, A Grammar of Orkhon Türkic, Bloomington, 1968.

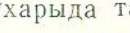
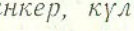
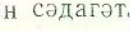
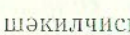
[1] Сөзүн көкү «тоң» (дон, палтар) сөзүдүр.

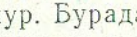
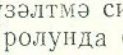
[2] Сөзүн көкү «јарак» (јараг, силаһ) сөзүдүр.

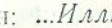
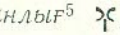
[3] Сөзүн көкү «сүңүк» (сүнкү, низә) сөзүдүр.

[4] Сөзүн көкү «кедим» (кејим, јәһәр) сөзүдүр.

б) Бир әшjа илә бағлы әламәтин башга әшjа вә шәхсдә ади нормадан артыг олдуғуну билдирән сифәтләр дүзәлдир. Мәсәлән: *...Кырkыз күчлик*[1] *каған jағымыз болты* (Гырғызларын күчлү хаганы бизә jағы олду)—Т. 20. *...Буңсыз кылтым үзе теңри ерклик*[2]... (Тәһлүкәсиз// дәрдсиз етдим, jухарыда танры, аллаһ күчлү)—БХ. хб. 12. *...токуз оғуз jидинкер, күлик*[3] *беклери, будуны* (...токуз оғузларын сәдагәтли вә адлы-санлы бәjләри, халғы)—БХ. 1.

в) *-лығ, -лик* шәкилчиси илә дүзәлмиш сифәтләрлә онларын аид олдуғу исим арасында саһиблик вә мәнсублуг, аидлик чалары да олур. Бурада ики вәзиjjәт диггәти чәлб едир: бә'зи һалларда дүзәлтмә сифәтин көкүнүн ифадә етдиjи шәхс вә ја әшjа саһиб ролунда олурса, башга вәзиjjәтләрдә, әксинә, исимлә ифадә олунмуш шәхс вә ја әшjа саһиб мә'насыны билдирир. Мәсәлән: *...Иллик*[4] *будун ертим, илим амты каны? Кағанлығ*[5] *будун ертим, кағаным каны?* (Дөвләти олан//мүстәгил халг идим. Дөвләтим инди һаны? Хаганлы//хаганы олан халг идим, хаганым һаны?)—КТб. 9. *Ол өдке кул куллығ*[6] *болмыс ерти, күң күңлик*[7] *болмыс ерти (О вахт гул гуллу//гул саһиби олмушду, гараваш, гараваш саһиби олмушду)*—КТб. 21.

г) Орхон-Јенисеj абидәләриндә *-лығ, -лик* шәкилчиси бә'зи исимләрә артырыларағ мүасир дилимиздән фәргли мә'на ифадә едән сифәтләр дүзәлдир. Мәсәлән, мүасир дилимиздә «башлы адам» ифадәси «ағыллы адам», «ајыг адам» мә'наларында ишләнирсә, абидәләрдә «баш-лығ» сифәти «баш әjмәjән», «мүстәгил», «табе олмаjан» мә'наларындандыр. Буна үjғун олараг «тиз-лик» сифәти дә «диз чөкмәjән», «табе олмаjан» мә'насында ишләнир. Мәсәлән: *...үч jекирми сүңүшдимиз... тизликик*[8] *сөкүртимиз, башлығығ*[9] *jүкүнтүртимиз* (он үч дәфә вурушдуг... диз чөкмәjәнләри чөкдүрдүк, баш әjмәjәнләри тә'зим етдирдик)—КТб. 18.

д) мәкан, jер мә'налы исимләрә артырыларағ аид олдуғу исми мәканча әламәтләндирән сифәтләр дүзәлдир. Мәсәлән: *...күн тоғсыкда Бөкли чөллик*[1] *ил, табғач, түпүт ... татабы-бунча будун келипен jығламыс, сығтамыс* (Шәргдә Бөкли чөлүндәки ел, табғачлар... татабылар—бу гәдәр халг кәлиб ағламыш, сытгамыш)—КТб. 4. *...еблик*[2] *аты Тучаjан оғлы, аты Кара чур* (...евли ады Тучаjан оғлу, ады Гара чурдур)—Талас аб. 6.

Иранлыдә гејд етдиjимиз кими, *-лығ, -лик* шәкилчиси гәдим уjғур jазыларында,[3] Шәрги Түркүстан абидәләриндә[4] вә гыпчаг групу түрк дилләринин абидәләриндә, һәмчинин мүасир түрк дилләринин бә'зисиндә Орхон-Јенисеj абидәләриндәки фонетик тәркибини сахламышдыр. *Севиклик*, көрклүк, мәңизлик үч оғланы ерти (Севимли, көзәл, jарашыглы үч оғлу иди//варды)—ПДИ, сәһ. 73. Jадзылды атын елде болдун *күлүк* (Елдә адын jајылды, шан-шөһрәт тапдын)—ҚБ. 413. jети *башлығ* jил бүке (jеддибашлы узун илан)—DLT, III 227. Баһалығ динар ол биликлик киши (Биликли киши баһалы динардыр)—АН. 85.

Лакин оғуз групу түрк дилләриндә, хүсусилә, Азәрбаjчан дилиндә һәлә XIII—XIV әсрләрдән е'тибарән сон самитини итирәрәк *-лу, -лү (-лы, -ли)* шәклиндә сабитләшмишдир. Мәсәлән, Азәрбаjчан дилинин илк jазылы абидәләриндән олан «Китаби-Дәдәм Горгут» бојларында,[5] Нәсиминин, Г. Бүрһанәддинин, Хәтаинин әсәрләриндә бу шәкилчинин jалныз *-лу, лү* вариантына раст кәлмәк олур. Лакин, көрүнүр, *-лығ, -лик* вариантынын *-лу, -лү* вариантына кечмәси даһа әввәлки дөврләрдә баш вермишдир. Белә ки, һәлә XIV әсрдә Абу Һәjjан гыпчаг дилиндәки сифәт дүзәлдән *-лығ, -лик* шәкилчисинин түркмәнләрдә (оғузларда) *-лу* шәклиндә ишләндиjини көстәрмишдир. «Sanatin gayrisine nispet kast edildikde (lig) ilave edilir. Ms. rumlug, samlig. Türkmenler burada g-yi kayp ederek rumlu, samli demektedirler»[6]. Мараглыдыр ки, Ибну Мүһәнна

1 Сифәтин көкү «күч» (күч, гүввә) сөзүдүр.
2 Сифәтин көкү «ерк» (гүввә, күч) сөзүдүр.
3 «Күлик» сифәти «күл» (сәс-күj, хәбәр, ад-сан) сөзүндән дүзәлдилмишдир.
4 Сөзүн көкү «ил» (ел, дөвләт, тајфа иттифагы) сөзүдүр.
5 «Кағанлығ» сифәти «каған» (хаган, хан) сөзүндән дүзәлтмәдир.
6 Сөзүн көкү «кул» (гул) исмидир.
7 «Күңлик» сифәти «күң» (гараваш, гул гадын) исминдән дүзәлмишдир.
8 Сөзүн көкү «тиз» (диз) исмидир.
9 «Башлығ» сифәти «баш» исминдән төрәмәдир.

1 Сифәтин *(чөллүк)* көкү «чөл» исмидир.
2 Сөзүн көкү «еб» (ев) исмидир.
3 В. М. Насилов. Древнеуйгурский язык. М., 1963, сәһ: 19:
4 А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961, сәһ. 116.
5 Dede Korkut kitabi, II, Ankara, 1963, сәһ. 430. М. Еркин КДГ-да сифәт дүзәлдән шәкилчисинин jалныз додаг самити вариантла (*-лу, -лү*) ишләнмәсинин сәбәбини изаһ едәрәк көстәрир ки, бу шәкилчинин әсли *-лығ, -лик*-дир вә Гәрби түркчәjә кечәркән *ғ/к* самитләри дүшдүjүндән ы/и > у/ү дәjишмәси баш вермишдир.
6 Abu-Hayyan. Көстәрилән әсәри, сәһ. 137.

да буна охшар фикир ирәли сүрүр. О, јазыр ки, *-лығ, -лик* 𐰴 𐰍 ихтисар олунараг *-лу* 𐰴 вә *-ли* 𐰇 шәклинә дүшүр: бурадакы *-лу, -лү* формасы *-луғ* 𐰴 𐰍 𐰓, *-лүк* 𐰴 𐰍 шәкилчисиндән *-лы, -ли* исә *-лығ, -лик* шәкилчисиндән төрәмишдир[1]. *-лығ, -лик* шәкилчисинин *-лы, -ли* формасына кечмәсинин чох гәдим олдуғуну тәсдиг едән фактлар Орхон-Јенисеј абидәләриндә өзүндә дә вардыр. Белә ки, абидәләрдә јухарыда груплашдырдығымыз мә'налары ифадә едән сифәтләр дүзәлтмәк үчүн әксәр һалларда *-лығ, -лик* шәкилчиси ишләнирсә дә, һәмин шәкилчинин оғуз групу түрк дилләринә хас олан формасына *(-лу, -лү, -лы, -ли)* да раст кәлмәк олар. Һәтта, абидәләрдә ејни сөз һәм *-лығ, -лик* һәм дә *-лы, -ли* варианты илә ишләнә билир.

Мәсәлән: *...антағ күлик* 𐰴 𐰍 𐰓 *каған ермиш* (о чүр адлы-санлы//шөһрәтли хаган имиш)—КТб. 4. *...сүнүсдүкде Күли* 𐰴 𐰍 𐰓 *чур өзлүки јекрен ат бинип...* (...вурушдугда Күли Чур—Шөһрәтли чур өзүнүн кәһәр атыны миниб)—КЧ. 15. *Баjна Санун оғлы Күлүк* 𐰴 𐰍 𐰓 *чур* (Бајна Санунун оғлу Күлүк чур-шөһрәтли чур)—Јен. аб. 7. *Күл Текин јети отуз јашыңа карлук будун ерүр барыр ерикли//еркли*[3] 𐰴 𐰍 𐰓 *јағы балты* (Күл Текин ијирми једди јашында оланда карлук халгы сәрбәст олдуғундан күчлү јағы олду)—КТб. 41; БХ. 29. *Төрт енилкү ертимиз, бизни е р к л и к*[4] *адырты јыта* (Дөрд балача гардаш идик, бизи гүввәли-күчлү ајырды)—Јен. аб. 28. *Алп ер оғлы сүке бармыш, сү јеринтә е р и к л и к* (ериклик) *сабчы түртмиш,—тир* (Икид кишинин оғлу һәрби јүрүшә кетмиш, гошун олан јердә ону күчлү натиглөр инандырмыш,—дејир)—Ф. 84.

2. *-сыз, -сиз, -сүз, -сүз* 𐰴 𐰍 𐰓, 𐰴 𐰍 𐰓, 𐰴 𐰍 𐰓, 𐰴 𐰍 шәкилчиси. Түрк дилләринин бүтүн инкишаф дөврләриндә ән мәһсулдар вә ишләк шәкилчиләрдән бири дә *-сыз, -сиз*-дир. Бу шәкилчи истәр фонетик тәркиб, истәрсә дә мә'на бахымындан сабит инкишаф јолу кечмишдир. *-сыз, -сиз* шәкилчисинин

---

[1] П. Мелиоранский. Араб-филолог, сәһ. 137. Әсәрин нашири П. Мелиорански гејд едир: «Мә'лумдур ки, *-лу* формасы фонетик бахымдан *-лығ, -лик*-дән јенидир вә даһа чох гәрби вә чәнуби түрк дилләринә хасдыр. Она көрә дә күман етмәк олар ки, Ибну Мүһәнна јашадығы дөврдә һәмин шәкилчиләрдән *(-лу,-лү)* Азәрбајчанда (Азәрбајчан дилиндә —Ј. М.) истифадә едилмишдир».

[2] Сөзүн көкү *кү* (сәс-күј, хәбәр, ад-сан) исмидир.

[3] Бу сөз һаггында бах: Древнетюркский словарь, сәһ. 653.

[4] Сөзүн көкү *ерк* (гүввә, күч) исмидир.

мүасир дилимиздән фәргли олараг Орхон абидәләриндә јалныз дамаг саитли варианты ишләнмишдир. Мәс.: *иди оксыз* 𐰴 𐰍 𐰓 —саһибсиз вә әчдадсыз (сөзүн көкү «нәсил» мә'налы *ок* сөзүдүр)—КТб. 3; *түзсиз* 𐰴 𐰍 𐰓 -дүз олмајан, әдаләтсиз (сөзүн көкү *түз* сөзүдүр)—КТб. 6; *јолсызын* 𐰴 𐰍 𐰓 -јолсуз (*јол* исминдән)—Т. 35.

Јалныз Јенисеј абидәләриндә ики јердә бу шәкилчинин додагланан вариантына да раст кәлмәк олур. Мәс.: *өксүз* -анасыз («ана» мә'налы *өк* сөзүндән)—Јен. аб. 45. *бүнүсүз* 𐰴 𐰍 𐰓 — гәмсиз, дәрдсиз («дәрд», «гәм» мә'налы *бүн* сөзүндән)—Јен. аб. 6;

Лакин Јенисеј абидәләриндә әксәр һалларда додаг саитли сөзләрә дә бу шәкилчинин дамаг саитли варианты әлавә едилмишдир. Мәс.: *бүнсыз* -сајсыз, һесабсыз (сөзүн көкү «һәдд», «һүдуд» мә'налы *бүн* исмидир)—Јен. аб. 26., КТб. 5.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә, үмумијјәтлә, түрк дилләринин бүтүн инкишаф дөврләри үчүн мәгбул сајылан бә'зи субстантивләшмә һаллары нәзәрә алынмазса, *-сыз, -сиз* шәкилчиси јалныз сифәт дүзәлтмәјә хидмәт едир. Лакин нәдәнсә бә'зи әсәрләрдә бу шәкилчи исим дүзәлдән шәкилчиләр сырасында верилмишдир[1].

Мә'лумдур ки, мүасир дилимиздә *-сыз, -сиз* шәкилчиси исимләрә әлавә олунур вә һәмин исимлә бағлы әламәтин башга әшјада азлығыны вә ја јохлуғуну билдирән сифәтләр дүзәлдир. Орхон-Јенисеј абидәләриндә исә бә'зән бу шәкилчи сифәтә дә артырыла билир. Мәс.:

Беклери, будуны түзсиз үчүн... армакчысын үчүн түрк будун илледүк илин ычғыну ыдмыс (Бәјләри, халгы сәдагәтсиз олдуғу үчүн..., алдадылдығы үчүн түрк халгы јаратдығы дөвләти//ели тәрк етмиш)—КТб. 6.

Бу сөзә түрк дилләринин башга абидәләриндә дә раст кәлмәк олар. Мәс.: Өди колусы тумлығ, топракы јери түзсүз (Вахты сојуг, торпағы//јери кәлә-көтүр)[2].

Мүасир түрк дилләриндә олдуғу кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә *-сыз, -сиз* шәкилчиси илә дүзәлән сифәтләрин мә'на вариантлары о гәдәр дә чох дејилдир. Мүхтәлиф түрк дилләриндә бу шәкилчинин мә'на вариантыны өјрәнмиш тәдгигатчыларын әсәрләриндә бир әшјада башга әшја, мәкан вә с. илә бағлы әламәтин јохлуғу, азлығы мә'налары ифадә

---

[1] И. А. Батманов ЯЕПДП, сәһ. 66.

[2] Древнетюркский словарь, сәһ. 603.

етдији көстәрилир[1]. Көрүндүју кими, *-сыз, -сиз* шәкилчиси илә дүзәлмиш сифәтләр гәдим түрк абидәләриндә дә, тәхминән, мүасир түрк дилләриндәки сәвијјәдә олмушдур. Јухарыда көстәрдијимиз бир мисал истисна олмагла Орхон-Јенисеј абидәләриндә бу шәкилчи јалныз исимләрә әлавә едилир вә ашағыдакы мә'наларды ифадә едән сифәтләр дүзәлдир.

1) *-сыз, -сиз* шәкилчиси илә дүзәлмиш сифәт һәр һансы әшја вә ја шәхсдә башга әшја, шәхс вә мәфһумла бағлы әламәтин азлығыны билдирир. Мәс.: *...оғлы каңын тек кылынмадык еринч, биликсиз*[2] 𐰴𐰃𐰆𐰚𐰃𐰸 *каған олурмыс еринч...* (...оғлу атасы кими олмадығы үчүн, билксиз хаган олмуш)—КТб. 5.

2) Бу шәкилчи илә дүзәлмиш сифәтин әксәријјәти мүәјјән әшја вә ја шәхсдә башга мәфһумла бағлы әламәтин һеч олмадығыны билдирир. Мәс.:

Екин ара иди оксыз 𐰴𐰍𐰇𐰞 *көк түрк анча олурыр ермис* (Икисинин арасында јиҹәсиз, һөкмдарсыз көј түрк елә чә јашајырмыш)—КТб. 3. *...јир суб идисиз*[4] 𐰴𐰃𐰞 *болмазун тијин* (...јер вә су//вәтән јиҹәсиз олмасын дејин...)—КТб. 19. *...Ичре ашсыз*[5] 𐰴𐰍𐰼, *ташра тоңсыз*[6] *јаблак јабыз будунта үзре олуртым* (Ичәриси јемәксиз, јә'ни гарнычч, әјни палтарсыз, пис халг үзәриндә һөкмранлыг етдим)—КТб. 26. *...торт булуңдакы будуныг јағысыз*[7] 𐰴𐰃𐰆𐰣 *кылтым* (...дөрд тәрәфдәки халгы... јағысыз етдим)—КТб. 30. *...он ок будуны калысыз*[8] 𐰴𐰃𐰋𐰇 *ташыкмыш* (...он ок халгы тамамилә//галысгыз узаглашмыш, харич олмуш)—Т. 30. *Алтун јысыг јолсызын*[9] 𐰇𐰴𐰋𐰞 *асдым. Ертис үкүзик кечиксизин*[10] 𐰇𐰴𐰃𐰼 *кечдимиз* (Алтун јаҹласыны јолсуз ашдым. Иртыш чајыны кечидсиз кечдик)—Т. 35. *...сарыг алтун, өрүң күмүш, кыз кудуз, екиртеби, ағы буңсыз*[11] *келүрти* (...сары гызыл, аг күмүш, гыз вә гадын, гиҹмәтли даш-гаш вә һәдиҹҹәләр саҹсыз-һесабсыз кәтирди)—Т. 48. *...түнли күнли јети өдүшке субсыз*[1] 𐰴𐰍𐰞𐰼 *кечдим* (...кечәли, күндүзлү једди күнә сусуз кечдим)—БХ. XII. *Күни тирик үч јашымда каңсыз*[2] 𐰇𐰣𐰴𐰇 *калтым* (Мән Күни тирикәм, үч јашымда атасыз галдым)—Јен. аб. 6. *Ағылым он, јылкым сансыз*[3] 𐰴𐰍𐰞 *ерти* (Ағылым он, илхым саҹсыз-һесабсыз иди)—Јен. аб. 47.

Беш јашымта каңсыз 𐰴𐰃𐰋𐰍 *калып токуз јекирми јашымға өксүз*[4] 𐰴𐰃𐰋𐰣 *болтым* (Беш јашымда атасыз галыб он доггуз јашымда анасыз олдум)—Јен. аб. 45.

Мүасир түрк дилләриндә олдуғу кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә *-сыз, -сиз* шәкилчиси илә дүзәлмиш сифәтләр бә'зән субстантивләшир, бә'зән дә фе'лләрә аид оларағ зәрф јериндә ишләнир (јухарыда верилмиш мисаллардакы *јағысыз кылтым, суосыз кечдим, каңсыз калтым, өксиз балтым* ифадәләриндә олдуғу кими). Бә'зи һалларда исә *-сыз, -сиз* шәкилчиси илә дүзәлмиш сифәт зәрф јериндә ишләнмәк үчүн Орхон-Јенисеј абидәләриндә чох кениш јајылмыш бирҝолик—васитәлик һалын шәкилчисини дә *(-ын, -ин, -н)* гәбул едир[5]. Мәсәлән: *Алтун јысыг јолсузын асдым. Ертис үкүзик кечиксизин кечдимиз* (Алтун јаҹласыны јолсуз ашдым, Иртыш чајыны кечидсиз//көрпүсүз кечдик)—Т. 35.

Бу форма түрк дилләринин дикәр јазыларында, хүсусилә ујғур абидәләриндә чох кениш јајылмышдыр. Мәс.: Адасызын, тудасызым, босушсузын, кадғусызын, кадыкын, бүтүнин јарлыкамакы болзун (Тәһлүкәсиз, дәрд-гәмсиз, гајғысыз мәһкәм вә сағлам олајды). Чынсызын (јалан, гејри-һәгиги), төпсүзин (әсассыз), окунчсузын (дә'вәтсиз)[6].

3. *-кы, -ки, -гы, -ки* 𐰇𐰆, 𐰇𐰍, 𐰇𐰤, 𐰇𐰼 сонлуғу да абидәләрдә мәһсулдар шәкилчиләрдәндир. Мүасир түрк дилләринин әксәријјәтиндән фәргли оларағ Орхон-Јенисеј абидәләриндә истәр саитинә, истәрсә дә самитинә көрә мүхтәлиф фо-

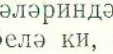
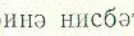
---

1 Бу һагда әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966, сәһ. 77—83.
2 Бу сөз *билик* исминдән дүзәлмишдир.
3 Сөкүн көкү *ок* (сәһиб, ҹијә) исмидир.
4 Сөзүн көкү *иди* (ҹијә, сәһиб, һөкмдар) исмидир.
5 Бу сөз *аш* (аш, јемәк) исминдән төрәмәдир.
6 Сөзүн көкү *тон* (дон, палтар, кејим) исмидир.
7 Сөзүн көкү *јағы* (јағы, дүшмән) исмидир.
8 Бу сөз *калы* (галыг) исминдән дүзәлмишдир.
9 Сөзүн көкү *јол* исмидир.
10 Бу сөз *кечик* (кечид, аддамач) дүзәлтмә исминдән төрәмәдир.
11 Сөзүн көкү *буң* (мигдар, саj) исмидир.

1 Сөзүн көкү *суб* (су) исмидир.
2 Сөзүн көкү *кан* (ата) исмидир.
3 Бу сөк *сан* (саj, мигдар) исминдән дүзәлмишдир.
4 Сөзүн көкү *өк* (ана) исмидир.
5 Бу хүсусиҹҹәт *-лыг, -лик* шәкилчиси илә дүзәлмиш сифәтләрдә дә өзүнү көстәрир. Мәс.: *...еки үч кишиликин тезип барды* (ики-үч адамла гачыб кетди)—Бх. 41.
6 С. Е. Малов, ПДП. сәһ. 195; В. М: Насилов, Древнеуйгурский язык, сәһ. 20.

нетик варианта малик олмушдур[1]. Бу шәкилчи һаглы олараг түрколожи әдәбиjjатда лексик-грамматик сәчиjjә дашыjан шәкилчиләрдән һесаб едилир вә мүасир түрк дилләриндә мүхтәлиф һал шәкилчиси гәбул етмиш сөзләрә артырыларағ рәнкарәнк лексик-грамматик мә'налар ифадә едир[2]. Бу мә'налар ичәрисиндә башлычалары әшjанын замана вә мәкана көрә әламәтини билдирмәси вә маликиjjәт мә'насыны ифадә етмәсидир. Бу бахымдан *-кы, -ки, -ғы, -ки* шәкилчисинин Орхон-Jенисеj абидәләриндәки вәзиjjәти мүасир түрк дилләриндән фәргләнир. Белә ки, абидәләрдә бу шәкилчи jалныз jер мә'налы исимләрә вә jерлик, гисмән дә jөнлүк һал шәкилчиси гәбул етмиш башга сөзләрә артырылыр. Бу шәкилчи мүасир түрк дилләринә нисбәтән абидәләрдә мәһдуд даирәдә ишләнсә дә, онун ашағыдакы мә'на вариантларына раст кәлмәк олур:

1) Бу шәкилчи бирбаша мәкан мә'налы сөзләрә артырылыр вә аид олдуғу әшjаны мәкана[3] көрә әламәтләндирән сифәтләр әмәлә кәтирир. Бу заман шәкилчинин jалныз чинкилтили саитли варианты ишләнир. Мәс.:

Табғачғы[4] *беклер Табғач атын тутыпан Табғач каганка көрмис* (Табғачдакы бәjләр Табғач адыны—рүтбәсини гәбул едәрәк Табғача табе олмуш)—КТб. 7. *...Jерчи тиледим, чөлки*[5] *Аз ери бултым* (...бәләдчи диләдим, чөлдәки Аз халгындан олан әскәри тапдым)—Т. 23.

Мүасир дилимиздән мүәjjән гәдәр фәргләнән белә сифәтләр түрк дилләринин башга абидәләриндә дә вар. Мәс.: jajғы (jajдакы), kышkы (гышдакы), ajkы (ajдакы)[6].

1 Орхон-Jенисеj абидәләринин морфоложи гурулушуна аид jазылмыш әсәрләрдә бу шәкилчинин мүхтәлиф фонетик вариантлары көстәрилир. Бә'зи мүәллифләр бу шәкилчинин jалныз ики вариантыны (*-кы, -ки*) көстәрир (бах: В. М. Насилов. Язык Орхоно-енисейских памятников, сәһ. 19). Башгалары сәһв олараг онун *-ғи* вариантынын да абидәләрдә ишләндjини иддиа едир вә Тоjукук абидәсиндән *чөлғи* (Т. 23) сөзүнү дә мисал кими тәгдим едирләр. Әслиндә һәмин сөз *чөлки* шәклиндә jазылмышдыр вә *-ғи* варианты түрк дилләринин фонетик гаjдалары бахымындан да ағлабатан дејил (бах: Ә. Ч. Шүкүров, А. М. Мәһәррәмов, Көстәрилән әсәр, сәһ. 133).

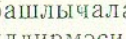
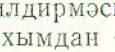
2 А. М. Щ е р б а к. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя), Ленинград, 1977, сәһ. 96—98.

3 Сифәтин көкү *Табғач* (Табғач, Чин) исмидир.

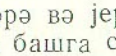
4 Сөзүн көкү *чөл* исмидир.

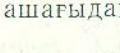
5 Мә'лумдур ки, мүасир түрк дилләринин әксәриjjәтиндә бу шәкилчи (бах: А. М. Щ е р б а к: Очерки по сравнительной морфологии, сәһ. 97—98; Э. В. Севортян. Аффиксы именного словообразования, сәһ. 153—155), һәм дә заман билдирән сөзләрә әлавә едилир вә әшjаны замана көрә әламәтләндирән сифәтләр дә дүзәлдир. Мәсәлән: индики шәраит, дүнәнки ojун, сабаһкы тамаша вә с. Орхон-Jенисеj абидәләриндә исә бу шәкилчи һеч вахт заман билдирән сөзләрә әлавә едилмәмишдир.

6 А. Von Gabain, AG, Leipzig, 1950, сәһ. 64; Древнетюркский словарь, сәһ. 660.

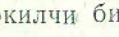
2) Бу шәкилчинин кар самитли варианты jерлик һал шәкилчиси гәбул етмиш сөзләрә әлавә олунур вә әшjаны мәкана көрә әламәтләндирән сифәтләр әмәлә кәтирир. Мәс.: *Көңүлтеки*[1] *сабымын* (Көнүлдәки—үрәjимдәки сөзүмү)—КТб. 12. *...сү сүлепен, төрт булуңдакы* *будунығ коп алмыс* (...гошун чәкәрәк дөрд тәрәфдәки халгы тамамилә итаәт алтына алмыш)—КТб. 2. *...Күсидип балыкдакы*[3] *тағыкмыс, тағдакы*[4] *инмис* (Хәбәр ешидиб шәһәрдәки даға чыхмыш, дағдакы енмиш)—КТб. 12.

Куjдакы *кунчуjымға адырылдым* (Отагдакы ханымларымдан аjрылдым)—Jен. аб. 5.

Теңридеки[5] *күнке jердеки*[6] *елимке бөкмедим* (...көjдәки күндән, jердәки елимдән һәзз алмадым)—Jен. аб. 7.

3) *-ки, -ки* шәкилчиси *-ра, -ре* шәкилчисини гәбул етмиш сөзләрә дә артырыла билир. Бу jолла дүзәлмиш сифәт дә аид олдуғу сөзү мәкана көрә әламәтләндирир. Мәс.: *...анта ичреки*[7] *будун коп маңа көрүр* (Орада jашаjан халгларын һамысы мәнә табедир)—КТб. 2. *...өңрерки*[8] *будун келти* (Өндәки халг кәлди)—Т. 17. *Кара кан ичреки* *бек Езкене* (Мән Езкенә Кара ханын дахили—ичәридәки рәисләриндәнәм)—Jен. аб. 37.

4) *-кы, -ки* шәкилчиси jөнлүк һал шәкилчиси *(-jа, -jе)* гәбул етмиш сөзләрә дә артырылыр, jенә дә мәканла бағлы әламәт билдирән сифәтләр әмәлә кәтирир. Мәс.:

...есидиң, берijеки[9] *будун, курыjакы*[10] *jырajакы*[11] *өңреки будун келти* (...ешидин, сағдакы халг, керидәки, солдакы, өндәки халглар кәлди)—Т. 17.

Ирәлидәки мисаллардан көрүндүjү кими, Орхон-Jенисеj абидәләриндә *-кы, -ки* шәкилчиси илә мүасир түрк дилләрин-

1 Сөзүн көкү *көңүл* (көнүл, үрәк) исмидир.
2 Сөзүн көкү *булуң* (чәһәт, тәрәф) исмидир.
3 Сөкүн көкү *балык* (шәһәр, гәсәбә) исмидир.
4 Бу сифәт *тағ* (дағ) исминдән дүзәлмишдир.
5 Сифәтин көкү *теңри* (көj, сәма) исмидир.
6 Сөзүн көкү *jер* исмидир.
7 Сифәт *ичре* (ичәридә, дахилдә, ичрә) сөзүндән дүзәлмишдир.
8 Сифәт *өңре* (өндә, габагда) сөзүндән дүзәлмишдир.
9 Сифәт *бериje* (бәридә, сағда) сөзүндән төрәмишдир.
10 Сифәт *курыja* (керидә, далда) сөзүндән дүзәлмишдир.
11 Сифәт *jырaja* (солда) сөзүндән дүзәлмишдир.

дән фәргли олараг јалныз мәканла бағлы әламәт билдирән сифәтләр дүзәлмишдир. Мүасир түрк дилләриндә, хүсусилә, Азәрбајҹан дилиндә исә, әксәр тәдгигатчыларын гејд етдији кими,[1] заманла бағлы әламәт билдирмә үстүнлүк тәшкил едир. Мәсәлән, мүасир дилимиздә бу шәкилчи јерлик һал шәкилчиси илә бирликдә (*-дакы, -дәки* шәклиндә) әксәр исимләрә, әвәзликләрә, зәрфләрә артырыла билирсә, тәкликдә (*-кы, -ки* шәклиндә) јалныз заман билдирән сөзләрә әлавә едилир.

Јухарыда бәһс етдијимиз шәкилчиләр истәр Орхон-Јенисеј абидәләриндә, истәрсә дә мүасир түрк дилләринин һамысында бу вә ја дикәр дәрәчәдә ишләнән сөздүзәлдичи әламәтләрдир. Бу мәһсулдар вә фәал истифадә даирәсинә малик олан шәкилчиләрлә јанашы бә'зи гејри-мәһсулдар, бә'зән јалныз бир-ики сөздә ишләнән шәкилчиләрә дә раст кәлмәк олур. Индијәдәк јазылмыш әсәрләрдә бу вә ја дикәр дәрәчәдә бәһс едилмиш бу шәкилчиләрин хејли һиссәси гәдим түрк јазылы абидәләриндә ишләнсә дә, сонралар архаикләшмиш вә мүасир түрк дилләриндә онлара раст кәлмәк олмур. Бунларын бә'зиси, көрүнүр, һәлә Орхон-Јенисеј абидәләри јарандығы дөврдә архаикләшмәјә башламыш, сонралар исә тамамилә артырылдығы сөзлә бирләшәрәк рудимент кими өз изини сахламышдыр.

4. *-ен* 𐰴 шәкилчиси[2]. Бу шәкилчијә абидәләрдә јалныз бир сөздә раст кәлинир. Мәс.:

Күли чур өзлүки јекрен[3] 𐰴𐰚𐰇𐰞 *ат бинип* (Күли чур өзүнә мәхсус кәһәр аты миниб...)—Кч. 15.

5. *-чығ* 𐰆𐰃 шәкилчиси. Бу да јалныз бир сөздә ишләнир. Мәс.: *Анар адынчығ*[4] *барк јаратуртым, ичин тешын адынчығ бедиз уртуртым* (Она хүсуси—ајрыча сәрдабә күмбәз дүзәлтдирдим, ичәрисинә вә дишарысына хүсуси бәзәк вурдурдум)—КТк. 12.

6. *-кү* шәкилчиси дә абидәләрдә јалныз бир дәфә ишләнир. Мәс.: *едкү билке кисик, едкү*[1] *алп кисик јорытмаз ермис* (...јахшы мүдрик адамлары, јахшы икид адамлары јолундан аздыра билмәзмиш)—КТб. 6.

7. *-кан, -кен*[2] 𐰴𐰍𐰣 шәкилчиси гәдим түрк абидәләри, хүсусилә, ујғур јазыларында ишләк шәкилчиләрдән бири олса да, Орхон-Јенисеј абидәләриндә јалныз бир нечә дәфә ишләнмишдир. Бу мисаллардан јалныз бири сифәтдир. Мәс.: *Каңым баға теңрикен*[3] 𐰴𐰇𐰃𐰏𐰴𐰽 *тејин анта јорымыс*... (Атам Баға танрыја ситајиш едәндир—илаһидир дејин онда// о вахт јүрүш етмиш...)—О. 5. Бу шәкилчи мүасир дилимиз үчүн архаикләшсә дә, она түрк дилләринин бә'зи абидәләриндә тәсадүф едилир. Мәс.: *теңрикеним, теңрикен*[4].

8. *-ыл* шәкилчиси дә гејри-мәһсулдар шәкилчиләрдәндир. Бу шәкилчијә јалныз *јашыл* вә *кызыл*[5] сөзләриндә тәсадүф едилир. Мәс.: ...*Кызыл* 𐰚𐰇𐰞 *каным төкти, кара терим јүкүрти* (...гырмызы ганым төкүлдү, гара тәрим ахды)—Т. 52. ...*јашыл*[6] *каја јајлағым* (...јашыл гаја јајлағым)—Ф. 78.

Фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр

Орхон-Јенисеј абидәләриндә фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр, фе'лдән исим дүзәлдән шәкилчиләрә нисбәтән аздыр вә мүасир түрк дилләриндә фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин чоху абидәләрдә јохдур. Бунларын бир гисми Орхон-Јенисеј абидәләри мејдана кәлдији дөврдә мөвчуд олса да, јазыларда, көрүнүр, өз эксини тапмамышдыр, башгалары исә, хүсусилә мүрәккәб шәкилчиләр садәчә абидәләрдән сонра мејдана кәлдијиндән, тәбиидир ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә ишләнмәмишдир. Мәсәлән, бәлли олдуғу кими, мүасир дилимиздәки *-ч, -ынч, -инч* шәкилчиси һәм исим, һәм дә сифәт дүзәлдир. Лакин бу шәкилчи гәдим түрк абидәләриндә ишләнсә дә, јалныз исим әмәлә кәтирмишдир. Һәтта мүасир дилимиздә сифәт олан «горх-унч» сөзү гәдим түрк абидәләриндә исим кими ишләнир. Мәсәлән: *өз исик өзүмке кор-*

---

1 Е. В. Севортян. Аффиксы именного словообразования ...səh. 153.
2 T. Tekin, Көстәрилән әсәри, səh. 104.
3 Сөзүн көкү *јекир* (кәһәр, түнд гырмызы рәнкли ат) исмидир. Бу сөз јакут дилиндә инди дә вар (бах: T. Tekin, һәмин әсәри, səh. 104), M. Räsänen, Versuch eines etymologisches wörterbuches der Türksprachen; Helsinki, 1969, səh. 194.
4 Сифәт *адын* (башга, харич) сөзүндән дүзәлмишдир. Бу сөз Орхон-Јенисеј абидәләриндә ајрылыгда ишләнмәсә дә, башга түрк дили абидәләриндә, хүсусилә, М. Кашгари лүғәтиндә вардыр. Бах: DLT dizini, səh. 861.

1 Сифәтин көкү *ед* (әшја, шеј) исмидир. Бах: Древнетюркский словарь, səh. 162.
2 Бу шәкилчи барәдә бах: J. Мәммәдов, Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар, I һиссә, səh. 29.
3 Сөзүн көкү *теңри* (көј, аллаһ, танры) исмидир.
4 DLT tercümesi, səh. 377; А. М. Щербак. Грамматический очерк, səh. 110. М: Кашгари бу сөзүн «Танрыја тапынан», «аллаһа ситајиш едән» мә'насында ишләндијини көстәрир.
5 Сифәтин көкү *кыз* (гырмызы) сөзүдүр. Бу сөз абидәләрдә ајрылыгда ишләнмәсә дә, инди *гызар* фе'линдә вар.
6 Сифәтин көкү *јаш* сөзүдүр.

кынчын Муна мен сени өлдүрүр мен[1] (Өз, чанымдан горхдуғум үчүн мән сәни өлдүрүрәм).

Бу коркынч[2] *үчүн билке дүнја кодун* (Бу горху үчүн ағыллы-ишыглы дүнјаны гојуб...)—КБ.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә, еләчә дә дикәр гәдим түрк јазыларында фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин азлығы башга бир мәсәләдә дә өзүнү көстәрир. Белә ки, фе'лдән һәм исим, һәм дә сифәт дүзәлдән шәкилчиләр абидәләрдә даһа чох исим дүзәлдир. Бу факт өзү дә гәдим түрк јазылы абидәләриндә сифәтин формача һәлә мүасир түрк дилләриндәки сәвијјәјә чатмадығыны көстәрир.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә фе'лләрә артырылараг сифәт дүзәлдән шәкилчиләр ашағыдакылардыр:

1. *-ығ, -ик* шәкилчиси. Фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләрдән ән чох ишләнәни вә тарихи инкишаф бахымындан мараглы олаһы бу шәкилчидир. Бу шәкилчи илә дүзәлән сифәтләр мә'на бахымындан да чох рәнкарәнкдир.

а) *-ығ, ик* шәкилчиси фе'лләрә артырылараг һәчм, өлчү билдирән сифәтләр әмәлә кәтирир. Мәс.:

Токуз оғуз беклери, будуны бу сабымын едкүти есид, катығды[3] *тыңла* (токуз оғуз бәјләри вә халғы, бу нитгими јахшы ешит, мөһкәм динлә)—КТк. 2. *Анта кисре јир Бајырку улуғ*[4] *Иркин јағы балты* (Ондан сонра Бајырку јериндән олан улу Иркин јағы олду)—КТб. 34. ...*ат биртим кичик*[5] *атлығ*... (...ат вердим кичик атлы...)—БХ. 41.

...*Маныстандакы кичик динтар буруағуру ешидишчимиз Исик сеңүн үчүн битидим* (Маныстандакы кичик диндар динләјичимиз Исик сенүн үчүн јаздым)—Ф. 103.

б) Һал, вәзијјәт вә үмуми кејфијјәт билдирән сифәтләр әмәлә кәтирир. Мәс.: ...*тирики*[6] *күң балтачы ерти, өлүки*[7] *јуртда, јолта калтачы ерти* (...дириси гараваш олачагды, өлүсү јурдда, јолда галачагды)—КТб. 49. *Үчүн Күлик Тирик бен* (Үчүн Күлик,Шөһрәтли Тирик-Дири мәнәм)—Јен. аб. 3. *Ечим каған ели камашығ*[1] *болтукында... изкил будун бирле сүңүсдимиз* (Дајым хаганын дөвләти тәһлүкәли вәзијјәтдә олдугда... изкил халғы илә вурушдуг)—КТб. 43.

в) Дад билдирән сифәт дүзәлдир. Мәс.: *Секизинч ај еки јаңыка Ачығ*[2] *Алтыр көлте Касуј кечү сүңүсдүм* (Сәккизинчи ајын икисиндә Ачы Алтыр көлдә, Касуј кечәрәк вурушдум)—МЧ. 18. ...*Табғач будун сабы сүчик*[3] *ағысы јымшак ермиш* (Табгач халғынын сөзү ширин, һәдијјәси инчә имиш)—КТк. 5.

г) Мәканла бағлы әламәт билдирән сифәт әмәлә кәтирир: ...*анча ерик*[4] *јерте бенку таш токытдым*. (О чүр дајанылачаг јердә абидә дашыны һөрдүрдүм)—КТк. 13.

Түрк дилләринин башга абидәләриндән мисаллар: Төрт түрлүк ерикде (дөрд мүхтәлиф јердә//дајаначагда); ерик орнағ (дајаначаг јери)—ДС, сөһ. 177.

2. *-ка, -ке* шәкилчиси. Бу шәкилчи дә, көрүнүр, Орхон-Јенисеј абидәләри дөврүндә фәал шәкилчиләрдән олмушдур. Амма бу шәкилчијә гәдим түрк абидәләриндә јалныз ики-үч сөздә раст кәлмәк олур. Бу шәкилчи фе'лләрә артырылараг инсанын заһири вә дахили кејфијјәтләрини билдирән сифәтләр дүзәлдир. Мәс.: *Каганы алп ермис, ајғучысы билке*[5] *ермис* (Хаганы икид имиш, вәзири-мәсләһәтчиси ағыллы//мүдрик имиш)—Т. 10. ...*ынал өке*[6] *бен* (Ағыллы Ынал мәнәм)—Јен. аб. 49. ...*јујка*[7] *калын болсар, топлағулык алп ермис, јинчке јоған болсар, үзкүлүк алп ермис* (...јуха галын олса, топламаг икидлик имиш, назик-инчә јоғун олса, үзмәк икидлик имиш)—Т. 13-14.

---

1 Древнетюркский словарь. Л., 1969, сәһ. 459.

2 Бу сөз М. Кашғари лүғәтиндә вә башга абидәләрдә дә «горху» мә'насындадыр (бах: DLT tercümesi, III, сәһ. 387).

3 Сөзүн көкү *кат* (гатмаг, гарышдырмаг) фе'лидир.

4 Сөзүн көкү *ул//ула* (бөјүмәк, ириләмәк) фе'лидир.

5 Сифәт *кичи* (кичилмәк, балачаланмаг) фе'линдән дүзәлмишдир.

6 Сөзүн көкү *тир//тири* (дирилмәк) фе'лидир. DLT-дә, тир+күр (дирилтмәк) дә бу көк вардыр.

7 Сөзүн көкү *өл* (өлмәк) фе'лидир.

1 Сөзүн көкү *камаш* (гамашмаг, өзүнү итирмәк) фе'лидир. И. А. Батманов *күлүк* (адлы-санлы, шөһрәтли) сөзүнү дә *-үк* шәкилчиси илә дүзәлтмиш сифәт һесаб едир. Лакин ирәлидә көстәрдијимиз кими, бу сөз *кү* (сәс, күј) исминә *-лүк* шәкилчисинин артырылмасы илә дүзәлмишдир.

2 Сифәт *ачы* (ачымаг) фе'линдән јаранмышдыр.

3 Сөзүн көкү *сүчи* (ширин олмаг, ширинләшмәк) фе'лидир. Мүгајисә ет: нең сүчиди (әшја дадланды, ширинләшди). Бах: DLT, III, сәһ. 258.

4 Сөзүн көкү *ер//ир* (чатмаг, дајанмаг) фе'лидир. Бу фе'л ДЛТ-дә еркүр (*ер+күр*) шәклиндә «вахтында јетишмәк» мә'насындадыр, Бах: DLT, I, сәһ. 228.

5 Сифәт *бил* (билмәк) фе'линдән дүзәлмишдир.

6 Сөзүн көкү *ө* (фикирләшмәк, дүшүнмәк) фе'лидир.

7 Сөзүн көкү *ју//јуј* (инчәлмәк, назилмәк) фе'лидир.

3. *-k, -yk* 𐰴𐰺, 𐰃 шәкилчиси. Бу шәкилчи һәм исим, һәм дә сифәт дүзәлдән шәкилчиләрдәндир. Түрк дилләринин бүтүн инкишаф дөврләриндә бу вә ја дикәр дәрәчәдә ишләк олмуш бу шәкилчи Орхон-Јенисеј абидәләриндә бир нечә сифәтин дүзәлмәсинә хидмәт етмишдир. *-k, -yk* шәкилчиси илә әмәлә кәлмиш сифәтләр абидәләрдә мәканла бағлы әламәт, әшјанын харичи көркәмини, һәчм вә өлчү билдирир. Мәс.:

...табғач будун сабы сүчик, ағысы јымшак[1] 𐰃𐰍𐰣𐰏 *ермис* (Табғач халгынын сөзү ширин, һәдијјәси јумшаг имиш)—КТб. 6. *...Ырак*[2] 𐰃𐰋𐰉 *ерсер, јаблак ағы бирүр, јағук*[3] 𐰃𐰍𐰇 *ерсер едкү ағы бирүр* (...Узаг исә пис һәдијјә верир, јахын исә јахшы һәдијјә верир)—КТк. 7. *Сүңүсдимиз, бизинте еки учы сыңарча артук*[4] 𐰃𐰋𐰴 *ерти* (Вурушдуг, онларын һәр ики чинаһы јарыбајары биздән артыг иди)—Т. 40.

4. *-н, -ын* шәкилчиси. Түрк дилләринин бүтүн инкишаф дөврләриндә гејри-мәһсулдар шәкилчиләрдән биридир. Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә о гәдәр фәал олмамыш, јалныз бир-ики сифәтин дүзәлмәсинә хидмәт етмишдир. Бу шәкилчи илә фе'лләрдән һәм исим, һәм дә өлчү, һәчм билдирән сифәт дүзәлдилир. Мәс.: *...бен өзүм узун*[5] 𐰖𐰋𐰍 *јелмек јеме ыттым ок* (Мән өзүм узун һәрби јүрүш тәшкил етдим)—Т. 52. *Илим өкүнчүке калын*[6] 𐰖𐰇𐰃 *јағыка кыјматын текипен адырылтым* (Елимин бәхти кәтирмәдијиндән чохлу јағы илә вурушуб өлдүм—ајрылдым)—Јен. аб. 28.

Бунларла јанашы, Орхон-Јенисеј абидәләриндә бир сыра мүасир түрк дилләри үчүн архаик олан вә абидәләрдә јалныз бир, надир һалларда исә ики сөздә тәсадүф едилән фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр дә вар ки, онлар һаггында ирәлидә бәһс олуначагдыр.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә ишләнмиш сифәт дүзәлдән шәкилчиләри мүасир түрк дилләри илә мүгајисәли шәкилдә нәзәрдән кечирдикдән сонра белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, абидәләрдә, әввәла, мүасир түрк дилләриндә ишләнән сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин бир гисми һеч истифадә олунмамыш (чох күман ки, бунларын бир гисми абидәләр јарандығы дөврдә түрк дилләриндә олмуш, амма Орхон-Јенисеј абидәләриндә өз әксини тапмамышдыр), башга гисми исә абидәләрдә бир-ики сифәт дүзәлтсә дә, түрк дилләринин сонракы инкишаф дөврләриндә артан хәтт үзрә инкишаф едәрәк мәһсулдарлығыны артырмыш, дикәрләри исә мәһсулдарлыг бахымындан чидди дәјишиклијә уғрамаса да, фонетик тәркибчә дәјишмишдир. Сифәт дүзәлдән мүрәккәб шәкилчиләр исә, чох күман ки, Орхон-Јенисеј абидәләри јарандығы дөврдән сонра формалашмышдыр.

---

1 Сифәт *јымша* (јумшамаг, јумшалмаг) фе'линдән әмәлә кәлмишдир.
2 Сөзүн көкү *ыр//ыра* (узаглашмаг, араланмаг) фе'лидир.
3 Сифәт *јағу* (јахынлашмаг) фе'линдән әмәлә кәлмишдир. Бах: DLT tercümesi, II, сәһ. 148.
4 Сөзүн көкү *арт* (артмаг, чохалмаг) фе'лидир.
5 Сөзүн көкү *уз//уза* (узанмаг, узатмаг) фе'лидир.
6 Сөзүн көкү *кал* (галмаг) фе'лидир.

Мүрәккәб сифәтләр

Мүрәккәб исимләрдән фәргли олараг мүрәккәб сифәтләр Орхон-Јенисеј абидәләриндә демәк олар ки, өз әксини тапмамышдыр. Әслиндә, түрк дилләринин башга јазылы абидәләриндә дә мүрәккәб сифәтләр чох аздыр. Бунлара әсасланараг күман етмәк олар ки, түрк дилләринин гәдим инкишаф дөврләриндә мүрәккәб сифәтләр һәлә там формалашмамыш, онларын кениш шәкилдә инкишафы сонракы әсрләрдә башланмышдыр. Бунунла белә, абидәләрдә раст кәлдијимиз бир-ики мисал һәлә Орхон-Јенисеј абидәләри дөврүндә түрк дилләриндә мүрәккәб сифәтләрин, аз да олса, ишләнмәјә башладығыны көстәрир. Гәдим түрк абидәләриндә раст кәлдијимиз мүрәккәб сифәтләр субстантивләшмиш, ја да мүрәккәб ад кими ишләнмишдир. Мәс.: *Узунтонлығ идишин-ајакын кобупан бармыш...* (Узундонлу, ја'ни гадын габ-гачағыны гојуб кетмиш)—Ф. 62. *Учин Күлик Тирик бен...* (Учин Күлик Тирик—ја'ни шөһрәтли дири мәнәм)—Јен. аб. 3.

Идарә әлагәси әсасында формалашмыш мүрәккәб адлар да, шүбһәсиз, мүрәккәб сифәтин субстантивләшмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. Мәс.: *Тадук сачуран* (шәхс ады): *Кара јазмаз* (шәхс ады), *Сабык басар* (шәхс ады), *күн тоғсык* (шәрг), *күн батсык* (гәрб)[1] вә с.

СИФӘТИН СУБСТАНТИВЛӘШМӘСИ ВӘ МҮГАЈИСӘ ДӘРӘЧӘЛӘРИ

Бәллидир ки, түрк дилләриндә бир нитг һиссәсинә аид мүәјјән сөзләрин башгасынын да јериндә ишләнмәси, башга нитг һиссәсинә кечмәси кениш јајылмыш һадисәләрдәндир.

---

1 Бу барәдә китабын I һиссәсиндә әтрафлы мә'лумат верилмишдир. Бах: Ј. Мәммәдов, Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар, I, сәһ. 32.

Бу чəһətдəн сифəтин исмə вə зəрфə кечмəси түрк дилləриндə daһa чох диггəти чəлб едир. Сифəтин исмə кечмəси вə зəрф вəзифəсиндə чыхыш етмəси түрк дилləриндə чох гədим тарихə маликдир. Белə ки, түрк дилləринин ən гədим јазылы абидələри олан Орхон-Јенисеј абидələриндə бу һадисə, əсасən, сабитləшмиш шəкилдədир.

Мə'лум олдуғу кими, түрк дилləриндə сифəтин субстантивləшмəси ики шəкилдə өзүнү көстərир: 1) Даими субстантивləшмə; 2) Мүвəггəти субстантивləшмə.

Мүвəггəти субстантивləшмə даими субстантивləшмəјə нисбətən кениш истифадə даирəсинə малик олдуғу кими, daһa гədим дөврлərдən истифадə олунмаға башламышдыр. Белə ки, Орхон-Јенисеј абидələриндə ишləнмиш сифəтləрин (истər садə, истərсə дə дүзəлтмə) бөјүк əксəријјəти мətн дахилиндə исим кими дə чыхыш етмиш, ј'ни субстантивləшмишдир. Һətта абидələрдə елə сифəтləрə раст кəлмək олур ки, о, əсасən, субстантивləшмиш шəкилдə ишləнир. Мəсələн, *тизлик* (диз чөкмəјən, дизли), *башлығ* (баш əјмəјən, башлы), *атлығ* (атлы, ата минмиш), *јадағ* (пијада) кими сифəтлəр субстантивləшəрək абидələрдə јалныз исим вəзифəсиндə чыхыш етмиш, ј'ни аид олдуғу исмин дə мə'насыны ehtива етмишдир. Белə ки, мətнlərдə *тизлик* сөзү «диз чөкмəјən адам», *башлығ* «баш əјмəјən, адам, тајфа», *атлығ* сөзү «атлы, сувари», *јадағ* исə «пијада» мə'насында ишləнмишдир. Мəс.: *...Олурупан... башлығығ јүкүнтүрмис, тизликик сөкүрмис* (Тахта отуруб баш əјмəјənləри баш əјмəјə мəчбур етмиш, диз чөкмəјənləри диз чөкдүрмүш)—КТб. 2. *Еки үлүки атлығ ерти, бир үлүки јадағ ерти* (Ики һиссəси атлы иди, бир һиссəси пијада иди)—Т. 4. *Ала атлығ јол теңри мен* (Мəн ала атлы бəхт аллаһыјам)—. Ф. 2.

Абидələрдə елə сифəтləрə дə раст кəлмək олур ки, һəм өз вəзифəсиндə, һəм дə субстантивləшəрək ишləнмишдир. Мəс.: *бенкү ил тута олуртачы сен* (Əбəди дөвлəт саһиби олачагсан)—КТк. 8. *Буңа Чиксин бен, беңкүм ермиш* (Мəн гəмкин Чиксинəм, бу мəним абидəмдир)—Јен. б. 13. *Нең сабым ерсер беңкү ташка уртым* (Нə сөзүм варса, абидə дашына јаздым)—КТк. 23. *Каңым каған... теңри јарлыкадық үчүн илликик илсиретмис, кағанлығығ кағансыратмыс* (Хаган атам... танры бујурдуғу үчүн елми-дөвлəти онлары дөвлəтсиз етмиш, ј'ни өзүнə табе етмиш, Хаганы оланы хагансыз етмиш)—КТб. 15.

Иллик будун ертим, илим амты каны? ...Кағанлығ будун ертим, кағаным каны? (Дөвлəти олан//мүстəгил халг идим, елим-дөвлəтим һаны?... Хаганлы халг идим, хаганым һаны?)—КТб. 9. *Јарақлығ кантан келипен елтди, сүңүклик кантан келипен елтди* (Јараглы һарадан кəлиб апарды, сүнкүлү һардан кəлиб апарды)—КТб. 23. *Ол өдке күл күллығ бол-*

мыш ерти, күң күңлик болмыш ерти (О заман гул гуллу//гул саһиби олмушду, гараваш, гараваш саһиби олмушду)—КТб. 21.

Мүасир түрк дилləриндən фəргли олараг Орхон-Јенисеј абидələриндə сифəтləрин даими субстантивləшмəсинə чох аз раст кəлинир. Мүасир дилимиздə даими субстантивləшən сифəтлəр Орхон-Јенисеј јазыларында јалныз сифəт кими чыхыш етмишдир. Мəсələн, *көк* (көј), *кызыл* (гырмызы), *кары* (гоча, ихтијар, јашлы), *сүчик* (ширин, дадлы) абидələрдə јалныз сифəт кими ишləндији һалда, мүасир дилимиздə ја тамамилə субстантивləшмиш, ја да һəм сифəт, һəм дə даими субстантивləшмиш һалда исим кими ишləнир. Мəс.: *Үзе көк теңри асра јағыз јер кылынтукда...* (Үстдə, јухарыда көј сəма, ашағыда гопур јер јарандыгда...)—КТб. 1. *Екин ара иди оксыз көк түрк анча олурур ермис* (Икисинин арасында саһибсиз көј түркləр елəчə јашајырмыш)—КТб. 3. *Көк Өңүк јуғуру Өтүкен јысғару удыстым* (Көј Өнү ашараг гошуну Өтүкен јајласына јөнəлтдим)—Т. 15. *Көк бујмул тоған куш мен* (Мəн көј, јабани јыртычы гушам)—Ф. 98. *...кара кисин, көк тејикиң саңсыз келүрүп коп котты* (..гара самурүну, көј дələсини сајсыз-һесабсыз кətириб тамам гурбан кəсдиləр)—БХ. Ха. 12; *...сүчик сабын, јымшак ағын арып ырак будуныг анча јағуртыр ермис* (ширин сөзү, инчə һəдиjjəсилə алдадыб узагдакы халглары белəчə јахынлашдырырмыш, чəлб едирмиш)—КТк. 5. *...кызыл каным төкти, кара терим јүкүрти* (...гырмызы ганым төкүлдү, гара тəрим ахды)—Т. 52. *...јашыл каја јајлағым, кызыл каја кышлағым* (...јашыл гаја јајлағым, гырмызы гаја гышлағым)—Ф. 78.

Лакин һəлə Орхон-Јенисеј абидələриндə даими субстантивləшмənин илк нүмунələринə раст кəлинир. Мəсələн, *кара* (гара) сөзү абидələрдə һəм рəнк билдирən сифəт кими, һəм дə күтлə, јохсул чамаат, сүрү вə мал-гара мə'наларыны ифадə едən исим кими ишləнмишдир. Мараглыдыр ки, Орхон-Јенисеј абидələриндə бу сөз јалныз бир-ики јердə адјектив функсијада ишləнир. Мəс.: *бакыры буңсыз ерти кара сачын тек* (...пулу сајсыз-һесабсыз иди, гара сачы тəк)—Јен. аб. 26. *...кызыл каным төкти, кара терим јүкүрти* (...гызыл//гырмызы ганым төкүлдү, гара тəрим ахды)—Т. 52.

Даими субстантивləшмиш шəкилдə исə, ј'ни исим кими *кара* сөзү гədим түрк абидələриндə чох кениш јајылмышдыр; һəмин сөз исим кими ашағыдакы мəгамларда ишləнир:

1. Тəкликдə «күтлə», «гара чамаат» мə'насында[1]; мəс.:

[1] *Кара* сөзү һəмин мə'нада түрк дилləринин башга абидələриндə дə мүшаһидə едилир. Мəс.: Кара кадғусы барча боғзы үчүн, будзун тевшики боғзы үчүн (Күтləнин бүтүн гајғысы гарны үчүндүр, халғын гајғысы боғазы үчүндүр)—«Кутадку билик». Бах: Древнетюркский словарь, сəһ. 423. Бə'зи абидələрдə бу сөзүн «гул», «көлə» мə'насы да көстərилир. Бах: Ettuhfet-uz-Zekiyye, сəһ. 184. В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, II, сəһ. 142.

...сүсі келти, қарасын јығдым, беқи қачды (...гошуну кәлди, ғара чамаатыны јығдым, бәјләри гачды)—Оа. 1.

2. *Будун* (халг), *камуғ* (һамы, күтлә) сөзләри илә бирликдә синонимләрдән ибарәт гоша сөз кими;[2] мәс.: *кара түркіс будун коп ичикди* (Түркешләрин гара чамааты, күтлә тамамилә бизә табе олду)—КТб. 38. *Кара будун: «Кағаным келти»—тип өкди* (Гара чамаат//күтлә: «Хаганым кәлди»,—дејиб өјүндү)—БХ. 41. *Кара камуғ будун*[3] *анча тимис* (Гара чамаатын һамысы елә демиш)—КТб. 8.

3. Мүрәккәб шәхс, јер, һејван вә етник адларын тәркибиндә; мәс.: *Кара Кум, Кара Барс* (шәхс ады), *Кара чур* (шәхс ады), *Кара Булуң* (јер ады), *кара куш, Кара Јоталық* (јер ады) вә с.

4. Мал, давар, сүрү мә'насында; мәс.: *...кадашым сизиме, оғланым сизиме өрүңүм, карам* (...гардашларым, оғланларым сиздән, мал-гарамдан)—Јен. аб. 45. *...јыта өрүнүмік карамығ азыдым* (...инди мал-гарамы аздырмышам)—Јен. аб. 11.

Кара//гара сөзүндән Азәрбајчан дили абидәләриндә, хүсусилә мүасир дилимиздә, әсасән, рәнк билдирән сифәт кими истифадә едилир вә о, гәдим түрк абидәләриндәки кими даими субстантивләшмиш шәкилдә ишләнмир. Лакин бә'зи ифадәләрдә гара сөзүнүн «күтлә», «јохсул тәбәгә» мә'налары галмышдыр. Мәс.: гара чамаат, гонаг-гара, гарабаш, гарачы, гарамал вә с. Белә ки, «гара чамаат» заһирән көрүндүју кими «гара рәнкли чамаат» мә'насында дејил, һәм *гара*, һәм дә *чамаат* тәхминән ејни, јахуд јахын мә'на билдирән синоним сөзләрдир (*ел-оба, елим-күнүм* ифадәләриндә олдуғу кими). *Гонаг-гара* ифадәсиндә дә *гара* сифәт дејил, «чохлу гонаг», «гонаглар» демәкдир. Мараглыдыр ки, рус дилиндәки *черный* сөзү дә *гара (черный)* сифәтилә бағлы олуб «гара чамаат», «авам чамаат» мә'насыны билдирир[1].

Јухарыда апардығымыз илкин мүгајисәләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, сифәтин субстантивләшмәси түрк дилләриндә гәдим дөврләрдән башламыш, бу просес мүасир түрк дилләринә догру бир аз да кенишләнмиш, лакин даими субстантивләшмә, көрүнүр, түрк дилләринин нисбәтән сонракы инкишаф мәрһәләләриндә формалашмыш, сонралар кенишләнсә дә, јалныз бир нечә сифәти әһатә едә билмишдир.

САЈ

Саj да сифәт кими истәр әһатә етдији сөзләрин мигдарына, истәрсә дә малик олдуғу грамматик әламәтләрин азлығына көрә «касыб» нитг һиссәләриндән биридир. Һәтта саја аид олан сөзләр сифәтдән дә аздыр. Лакин бу заһири «касыблыг» сајын мүстәгил нитг һиссәси кими түрк дилләриндә ролунун аз олдуғуна дәлаләт етмәдији кими, онун гәдимлијинә дә хәләл кәтирмир. Чүнки сајлар дилин грамматик гурулушунда да, лүғәт тәркибиндә дә хүсуси мөвгеја маликдир вә саја аид олан сөзләр түрк дилләринин ән гәдим гатларына дахилдир.

Белә ки, бүтүн дүнја дилләриндә олдуғу кими, түрк дилләриндә дә сајлар чох гәдим дөврләрдән ишләнмәјә башламыш, узун инкишаф вә тәкмилләшмә просеси кечирмишләр. Заһирән абстракт вә мүчәррәд анлајышлары билдирән сөз кими көрүнән сајлар, әслиндә, бизи әһатә едән мадди аләмлә бағлыдыр. Ф. Енкелс бу һагда јазмышдыр: «Әдәд вә фигур анлајышлары һеч дә намә'лум бир јердән дејил, анчаг кечәк аләмдән көтүрүлмүшдүр. Сајмаг үчүн нәинки сајыласы шејләр олмалы, һәтта бу шејләри нәзәрдән кечирәркән онларын сајындан башга, бүтүн дикәр хассәләрини нәзәрә алмаг бачарығы да олмалыдыр; бу бачарыг исә узун заман давам едиб тәчрүбәја әсасланан тарихи инкишафын нәтичәсидир. Истәр әдәд анлајышы, истәрсә дә фигур анлајышы башда халис тәфәккүрдән әмәлә кәлмәмиш, анчаг харичи аләмдән көтүрүлмүшдүр»[2].

Демәли, мадди аләмлә танышлыгла бир заманда мадди аләмдәки әшја вә мәфһумларын мигдарыны билдирән сајларла да танышлыг башламышдыр. Она көрә дә сајлар һәм гәдим сөзләр сырасына дахилдир, һәм дә ишләклик бахымындан чох фәал олдуғундан үмумишләк сөзләрин ән чох вә тез-тез истифадә олунан нөвүнү тәшкил едир. Сајларын түрк дилләриндә чох гәдим тарихә малик олдуғуну Орхон-Јенисеј абидәләриндәки сајлары мүасир түрк дилләриндәки сајларла гаршылашдырдыгда да ачыг-ајдын көрмәк олар. Белә ки,

---

1 *Кара* сөзүнүн бу функсијасы да Орхон-Јенисеј абидәләри илә мәһдудлашмыр. Түрк дилләринин дикәр абидәләриндә дә бу сөзүн һәмин мә'нада ишләндији мүшаһидә едилир. Мәс.: кара ам будун, кара бөлүк, кара камағ, кара камағ будун, кара јағма, бодун кара вә с. Бах: DLT tercümesi, I, сәһ. 56, III, сәһ. 34; A. von Gabain, Türkische Turfan texte, 1929, сәһ. 35; Древнетюркский словарь, сәһ. 424.

2 Абидәләрдә башга сифәтләр дә субстантивләшәрәк мүрәккәб адларын тәркиб һиссәси кими чыхыш етмишдир ки, (Ак Баш Атык, Көк Амаш Тутук, Кутлуғ Баға, Таркан, Күлик Тирик, Ердем Улуғ, Күни Тирик, Јаш Ак Баш, Алп Туран, Кутлуғ Алп, Күч Барс Күлик вә с.) бу чәһәт түрк дилләринин әксәр инкишаф дөврләри үчүн чох сәчијјәвидир вә мүасир түрк дилләриндә дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз изини сахламышдыр. Бах: J. Мәммәдов, Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар, I һиссә, сәһ. 32; O. S. Ökyay, Dedem Korkutun kitabi, Jstanbul, 1973; Книга моего Деда Коркута, М—Л, 1962, сәһ. 286—297; Девону луғотит түрк, Индекс, Ташкент, 1967, сәһ. 387—405.

1 Толковый словарь русского языка, М., 1940, IV, сәһ. 1262.

2 Ф. Енкелс, Анти-Дүринг, Бакы, 1967, сәһ. 34.

мүасир түрк дилләриндәки сајларын (хүсусилә, мигдар сајларының) бөјүк әксәријјәти дилимизә сон әсрләрдә кечмиш бејнәлмиләл сөзләр олан *милјон, милјард, трилјон* вә с. сајлар мүстәсна олмагла Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә ишләнмишдир. Мәс.: *бир* (бир)—КТк 1; *еки* (ики)—КТб 1; *үч* (үч)—КТб 4; *төрт* (дөрд)—КТб 2; *бис//биш* (беш)—КТб 47; *алты* (алты)—Т 16; *јети* (једди)—Т. 4; *секиз* (сәккиз)—Бх. 26; *тоқуз* (доггуз)—КТк. 3; *он* (он)—КТб. 19; *јекирми* (ијирми)—Бх. 24; *отуз* (отуз)—Т. 49; *кырк* (гырх)—КТб. 42; *елик* (әлли)—Мч. 4; *алтмыш* (алтмыш)—Јен. аб. 26; *јетмиш* (јетмиш—КТб. 12; *секиз он* (сәксән)—КЧ. 3; *тоқуз он* (дохсан)—ф. 44; *јүз* (јүз)—Бх. 37; *бың//бин* (мин)—КТб. 31; Бх. 25; *түмен* (он мин, лап чох)—Т. 36.

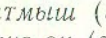
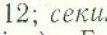
Мисаллардан вә онларын мүасир дилимиздәки гаршылығындан ачыг-ајдын шәкилдә ики әсас чәһәти көрмәк олар:

1) Лексик-семантик бахымдан түрк дилләриндә сабит вә узун әсрләр боју чох аз дәјишиклијә уғрајан нитг һиссәләриндән бири сајдыр.

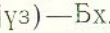
2) Бәлли олдуғу кими, Орхон-Јенисеј јазылары түрк дилләринин һәләлик бизә мә'лум олан ән гәдим абидәләридир. Лакин бу абидәләр јаранана гәдәр түрк дилләри, шүбһәсиз, узун инкишаф јолу кечмишдир. Буну гәдим түрк абидәләриндәки сајлары мүасир дилимиздәки гаршылығы илә мүгајисә етдикдә дә ачыг-ајдын көрмәк олар. Белә ки, бә'зи тәдгигатчыларын (Б. Мункачи, В. А. Гордлевски, А. М. Шербак) һаглы олараг гејд етдикләри кими, сајлар түрк дилләриндә үч инкишаф мәрһәләси кечмишдир: 1) 50 (5)-јә гәдәр; 2) 70 (7)-ә гәдәр; 3) 90 (9)-а гәдәр. Бу бахымдан Орхон-Јенисеј абидәлрәиндәки сајлар ахырынчы, ја'ни үчүнчү мәрһәләјә аид едилмәлидир. Демәли, сајлар түрк дилләриндә Орхон-Јенисеј абидәләри мејдана кәлдији дөврдән чох-чох әввәлләр јаранмыш вә һәмин дөврә гәдәр узун инкишаф вә тәкмилләшмә просеси кечирмишдир.

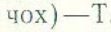
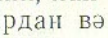
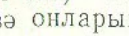
Сајларын инкишафындакы сабитлик бир башга хүсусијјәтлә дә тәсдиг олунур. Түрк дилләринин бүтүн инкишаф дөврләриндә сајлар ән аз башга дилләрин тә'сиринә мә'руз галмыш нитг һиссәсидир. Мәсәлән, Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мигдар сајларының һамысы (монгол дили илә мүштәрәк һесаб едилән *түмен* сајы мүстәсна олмагла) түрк дилләринин өзүнәмәхсус сөзләрдир.

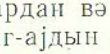
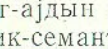
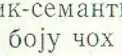
Лакин сајларын түрк дилләринин мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә сабит олмасы һеч дә о демәк дејилдир ки, Орхон-Јенисеј абидәләринин јарандығы дөврдән индијәдәк сајларын ишләнмәсиндә һеч бир дәјишиклик олмамышдыр. Шүбһәсиз, истәр фонетик тәркиб, истәр мә'на, истәрсә дә гурулуш бахымындан абидәләрдәки сајлар мүасир дилимиздәки гаршылығындан хејли фәргли хүсусијјәтләрә маликдир. Бу фәргләр һаггында даһа дәгиг вә әтрафлы тәсәввүр әлдә етмәк үчүн абидәләрдәки сајлары мүасир түрк дилләриндәки гаршылығы илә мүгајисәли шәкилдә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Бу чүр мүгајисә бахымындан Орхон-Јенисеј јазыларындакы сајлары ашағыдакы груплара ајырмаг олар:

1) Орхон-Јенисеј абидәләриндә вә мүасир дилимиздә ејни фонетик тәркиб вә ејни мә'нада ишләнәнләр, ја'ни форма вә мәзмун бахымындан һеч бир дәјишиклијә уғрамајанлар. Мәс.: *бир* (бир)—КТк. 1; *үч* (үч)—КТб. 4; *он* (он)—КТб. 19; *јүз* (јүз)—Бх. 37; *алты* (алты)—КТб. 31; *алтмыш* (алтмыш)—Тал. 2; *јетмиш* (јетмиш)—Јен. аб. 11.

2) Јалныз фонетик тәркибчә дәјишиб, мә'нача ејнилә галанлар. Белә сајлар мүхтәлиф фонетик дәјишиклијә (сәсартымы, сәсдүшүмү, сәсдәјишмәси вә сәсәвәзләнмәси һадисәләринә) уғрајараг мүасир дилимизә кәлиб чыхмышдыр.

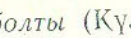
а) Сәсдүшүмү нәтичәсиндә формасыны дәјишәнләр. Мәс.: *јекирми//јикирми* (ијирми)—Т. 49, *елик* (әлли)—Мч. 4.

б) Сәсәвәзләнмәси, сәсдәјишмәси нәтичәсиндә фонетик тәркибчә дәјишәнләр: мәс.: *бис//биш*— (беш)—КТб. 47, Јен. аб, 11, *төрт* (дөрд)—Јен. аб. 20, *кырк* (гырх)—КТб. 42, *бың//бин* (мин)—Т. 14, 18.

в) Сәсартымы вә сәсдәјишмәсинә мә'руз галанлар[1]. Мәс.: *јети* (једди)—Т. 4, *секиз* (сәккиз)—Јен. аб. 13, *тоқуз* (доггуз)—Јен. аб. 10.

3) Орхон-Јенисеј абидәләриндәки сајларын бир нечәси гурулушча дәјишмишдир, ја'ни абидәләрдә мүрәккәб сөз олан сајлар түрк дилләринин сонракы инкишаф дөврләриндә садә саја чеврилмишдир. Орхон-Јенисеј абидәләриндә *секиз* (сәккиз) вә *тоқуз* (доггуз) сајлары *он* сөзү илә бирләшәрәк *секиз он* (сәксән), *тоқуз он* (дохсан) кими мүрәккәб сај әмәлә

[1] Једди, сәккиз, доггуз сајларында самитләрин икигат ишләнмәси јалныз өзбәк, ујғур вә Азәрбајҹан дилләриндә әдәби норма һалына дүшмүшдүр. Галан түрк дилләри исә гәдим абидәләрдәки формасыны сахламышдыр. Бах: Языки народов СССР, II, Тюркские языки; А. М. Щербак, Очерки по сравнительной морфологии.., сәһ. 139. Бу сајларда самитин икигат ишләнмәси көрүнүр чох гәдим дөврләрдән башламышдыр. М. Кашғари һәлә XI әсрдә һәм *јети, секиз,* һәм дә *јетти, секкиз* вариантының түрк дилләриндә ишләндијини көстәрир вә гејд едир ки, *секиз* варианты *секкизин* садәләшмиш, ихтисар олунмуш формасыдыр. Бах: DLT tercümesi, I, сәһ. 365, III, сәһ. 27, III, сәһ. 227.

кәтирмиш, түрк дилләринин сонракы инкишаф дөврләриндә бу мүрәккәб сајларын тәркиб һиссәләри бир-бириня говушараг ваһид сөзә чевриlмиш, ваһид вурғу илә төләффүз едилмәјә башламыш вә бу говушма онларын фонетик тәркибчә дә дәјишмәсинә сәбәб олмушдур. Мәс.: *Күли чур секиз он* *jacan jok болты* (Күли Чур сәксән ил јашајыб јох олду)—КЧ. 3. *...токуз он* *коη утмыш* (...дохсан гојун удмуш)—Ф. 44.

Секиз он, токуз он мүрәккәб сајларынын *сәксән, дохсан* сајларына чевриlмәси, көрүнүр, ашағыдакы шәкилдә баш вермишдир:

секиз он > сексон > сексан > сәксән
токуз он > токсон > токсан > дохсан

Мәсәлән, М. Кашғари лүғәтиндә *сәксән* вә *дохсан* сајларының ики варианты (*секизон* سكز اون *сексон* سكسون *токуз он* توقوز اون *токсон* تقسون гејдә алынмышдыр. М. Кашғаринин көстәрдији кими, һәлә XI әсрдә бунлар садә саја чевриlмәјә башламышдыр.

4) Орхон-Јенисеј абидәләриндә елә сајлар ишләнир ки, онлар сонралар түрк дилләриндә истифадә даирәсини даралтмыш, бә'зиләри исә тамамилә архаикләшмишдир. Белә сајларын бә'зиси мә'нача да дәјишмиш, субстантивләшмиш, исим кими ишләнмәјә башламышдыр. Белә сајлардан бири *түмен* (он мин, лап чох, һәдсиз-һесабсыз) сөзүдүр. Мәс.: *Јарыс јазыда он түмен* *сү терилти,—тир* (Јарыс чөлүндә јүз мин//он түмән гошун топланды,—дејир)—Т. 36. *Табғач Он тутук бис түмен сү келти* (Табғач Он тутукун әлли мин//беш түмән нәфәрлик гошуну кәлди)—КТб. 31.

Бу сөз түрк дилләринин башга абидәләриндә дә «он мин», «чохлуг» мә'насында ишләнмишдир. Мәс.:

Мин табылку түмен балты (Мин табылку он мин олду)—Ф. 49. *Ичинде түмен нахошы* (Ичиндә минләрлә хәстәлик)—Аһ. сәһ. 218.

Түмен минг јармак (Бир милјон пул)—DLT, 1, сәһ. 402.

Ағајылдан түмен којун веркил бу оғлана—КДГ, 18.

Түрк (османлы) дили абидәләриндә *түмен* сөзү «он бин» «пек чок» мә'наларындан әлавә фыска (дивизија) мә'насында да ишләнмишдир:

Сана Танры версин түмен јаш бу күн
Аның јасыны ејләдик үш дүкүн.
Мелик олсан түмен јыл мемлекетте
Кечирсен өмрү даим салтанатта

Бин башыларына, түмен бејлериня, Сис, Тарсус наиплериня һабер еттилер[1].

Түрк (османлы) дили абидәләриндә дивизија командири мә'насында *түмен беји* (*түмән беји*) термини дә ишләнмишдир. Мәс.: Бин беји ве түмен беји өлсе, јарар оғлы калмаса, бин ве түмен ичинде канғысы баһадыр олса, аны бин беји ве түмен беји едерлер[2].

Түмен//түмән сөзү Азәрбајчан дилинин илк дөвр абидәләриндә дә Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мә'нада, һәмчинин «сүрү», «чохлуг», «вилајәт» вә с. мә'наларда ишләнмиш, сонралар мә'нача дәјишәрәк пул ваһиди билдирән сөз кими ишләнмәјә башламышдыр. Мәсәлән, КДГ-да *түмән* сөзү он мин, сајсыз-һесабсыз, сүрү вә вилајәт мә'наларында ишләнмишдир: Мәс.: *Ағајылдан түмән којун кедәр исә мәнүм кедәр. Токсан түмән канч оғуз сөһбәтинә дәрилмишди. Токуз түмән Күрчүстануη хәрачы кәлди. Токуз түмән ағзына варыб конды.* Сонракы абидәләримиздә даһа чох пул ваһиди билдирир. Мәс.:

Һачы Мәммәдәли, бизим шәһәримиздә о гәдәр дәли јохдур ки, ијирми *түмән* онларын мүаличәсинә сәрф олунсун (Ч. Мәммәдгулузадә).

Вурдун јерә он сәккизчә *түмәни*
Горхдум көзүм сәни алалы мадјан (С. Вурғун).

Бу сөзүн КДГ-ун дили үчүн сәчијјәви олан «дәстә», «сүрү» мә'наларыны мүасир түрк дилинин шивәләриндә дә өзүнү көстәрир[3].

Башга түрк дилләринин инкишаф мүддәтиндә дә белә вәзијјәт диггәти чәлб едир. Мәсәлән, түркмән дилиниң јазылы абидәләриндә һәмин сөз һәм сај кими («сонсуз чохлуг», «лап чох» мә'наларында), һәм дә «једди манат ијирми гәпик» мә'насында исим кими ишләнмишдир[4].

Түмән сөзү түрк дилләриндән монгол, фарс, әрәб, рус вә ермәни дилләринә дә кечмиш вә түрк дилләриндәки мә'нада ишләнмишдир. Л. З. Будагов бу сөзүн мүхтәлиф шәкилдә јазыларағ (تمن، تومان، تومن)[5] беш мүхтәлиф мә'нада (чохлуг, сонсуз рәгәм, он мин; он мин динарлыг пул ваһидинин ады; торпаг өлчүсүнүн ады; он мин әскәр вермәли олан вилајәт ады) ишләндијини көстәрир. Бу сөз «томан», «туман» шәклиндә рус дилиндә ишләнмиш «он мин» («десять тысяч»)

---

[1] Tarama sözlügü, V, сәһ. 38, 69.
[2] Јенә орада, сәһ. 38, 70.
[3] Türkiyede Halk ağzindan Söz derleme dergisi, III, Jstanbul, 1947, сәһ. 1—406.
[4] Түркмән дилинин сөзлүгү, 1962, сәһ. 665.
[5] Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, I, сәһ. 406.

мә'насыны ифадә етмишдир[1]. Һәтта рус дилиндә *түмен//туман* сөзүндән «темник», «тьма» сөзләри дә дүзәлдилмишдир ки, бунлар да он минлик әскәр вә онларын сәркәрдәси, рәиси демәкдир[2]. Русчадакы «темник» сөзү фарс дилиндә әмири—түмән адланыр вә һәмин мә'нада ишләнир. Ермәни дилиндә бу сөз *туман* шәклиндә јазылыр вә «чохлуг», «он мин» мә'наларыны ифадә едир. Ачарјан көстәрир ки, *туман//түмен* сөзү түрк дилләриндән фарс дилинә кечмиш вә һәмин дилдә *амир-туман* вә *туман* (Адрпатакан түркчәсиндә, јә'ни азәрбајчанчада *түмән* шәклиндә) пул ваһиди (10000 динар) мә'насында ишләнир ки, бу тәхминән 5 франка бәрабәрдир. Һр. Ачарјан јазыр ки, «Адрпатакан» түркчәсиндә (азәрбајчанча—Ј. М.) бу сөз он мин динарлыг пул ваһидинин адыны билдирир ки, о тәхминән једди франка бәрабәрдир. Ибн-Бәтута көстәрир ки, түркләрдә әмири-түмән он мин атлысы олан рәисә дејилир[3]. Бу сөз әрәб вә фарс дилиндә дә һәмин мә'наларыны ифадә едир[4].

XVI әсрдә јазылмыш фарсча-түркчә лүғәтдә *түмен* сөзү белә изаһ едилир: «*Түмен* лүғәти-һарәзмидә вә зәбани-Маһанда он мин әдәдә дерләр»[5]. Бурадан көрүндүју кими, *түмән* сөзү әввәлләр фарс дилиндә дә «он мин» мә'насында ишләнмиш, сонралар пул ваһиди вә гошун һиссәси мә'насыны да ифадә етмәјә башламышдыр.

Белӛликлә, *түмен* сөзү һәлә гәдим түрк абидәләриндә конкрет мигдар (он мин) билдирмәклә јанашы, гејри-мүәјјән чохлуг мә'насында да ишләнмиш[6] сонракы дөврләрдә исә 10 мин әскәрдән ибарәт гошун һиссәси,[7] 10 мин әдәд һәр һансы бир

1 М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, М. 1973, сәһ. 75, 119. Бу сөзү монгол, фарс, һәтта Һинд—Авропа дилләринә аид едәнләр дә вар. Бах: Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, сәһ. 89; Ф. Зејналов, Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы, 1974, сәһ. 103; Хәлилов Р. Сајлар, сәһ. 7; Лакин бу сөзүн түрк дилләриндә чох кениш јајылмасы вә рәнкарәнк хүсусијјәтләрә малик олмасы, мүхтәлиф дөврләрдә бу сөздән бәһс едән тәдгигатчыларын (Радлов, Ачарјан, Деорфер, Аракин, Шербак вә б.) һаглы олараг гејд етдикләри кими онун түрк дилләринә мәхсус олдуғу даһа аҝлабатандыр. Мәс.; Аракин тутарлы дәлилләрлә бу сөзүн рус дилинә һәмчинин монгол дилинә мәһз түркләрдән (даһа дәгиг гыпчаглардан) кечдијини сүбут едир. Бах: Аракин В. Д. Тюркские лексические элементы русских повестях и сказаниях XIII—XV вв. СТ № 3, 1973; сәһ. 34; G. Deorfer, Die Türkischen Elemente im Neupersischen, сәһ. 632.

2 Л. З. Будагов. Көстәрилән әсәри, I, сәһ. 406. Аракин, Һәмин мәгаләсә, сәһ. 34.

3 Һр. Агарјан, Ермәни дилинин етимолоҝи лүғәти (ермәничә), II, Јереван, 1973, сәһ. 205.

4 Һ. Зәринәзадә. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри, сәһ. 242—245; Ваһиди, Әрәб дилиндә Азәрбајчан сөзләри, сәһ. 109.

5 Tarama sözlügü, V, сәһ. 3870.

6 Древнетюркский словарь, сәһ. 597.

7 Л. З. Будагов, көстәрилән әсәри, I, сәһ. 406; Турецко-русский словарь, М. 1977, сәһ. 875; Узбекско-русский словарь, М. 1959, сәһ. 451.

әшја,[1] бөјүк инсан дәстәси, күтлә, тәркибиндә јүз кәнд олан гәсәбә, шәһәр,[2] 10 мин әскәр вермәли олан вилајәт[3] мә'наларыны да ифадә етмишдир. Бу мә'на вариантларының бә'зиси мүасир түрк, өзбәк, түркмән,[4] гырғыз,[5] газах[6] вә башга дилләрдә инди дә ишләнир. Бу сөз фарс, әрәб, рус, ермәни дилләринә кечмиш, бә'зи јени мә'налар да кәсб етмишдир. Ирәлидә гејд етдијимиз кими, фарс дилиндә башга мә'наларла јанашы пул ваһиди билдирән сөз кими (10 мин динар мигдарында) ишләнир, сон вахтларадәк рус, ермәни, Азәрбајчан, түркмән дилләриндә дә һәмин мә'наны ифадә етмишдир[7].

Азәрбајчан дили абидәләриндә «түмән» сөзү гејри-мүәјјән мигдар билдирән сөз, сүрү, дәстә, вилајәт вә пул ваһиди мә'наларыны ифадә етмиш, ахырынчы мә'на сон илләрәдәк мүәјјән дәрәчәдә истифадә олунса да, архаикләшәрәк мүасир дилимиздән чыхмышдыр.

Бә'зи сајлар исә (*үкүш//үкүс, коп* вә с.) Орхон-Јенисеј јазыларында, түрк дилләринин башга абидәләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дили абидәләриндә мүәјјән гәдәр ишләнсә дә, мүасир дилимиздә тамамилә архаикләшәрәк истифадәдән галмышдыр. Мәс.: *Билик билмез киси ол сабығ алып, јарғу барып, үкүш* 𐰸𐰇𐰾 *киши өлтик* (Билик билмәз адам о сөзү ешидиб, јахына кедиб, чох адам өлдү)—КТк. 7. ...*бириҷе Табғачығ, өҥре Кытанығ, ыраја Оғузығ—үкүс* 𐰸𐰇𐰾 *өк өлүрти* (сағда Табғачы, өндә Катаны, солда Оғузу—чох өлдүрдү)—Т. 7. ...*анча будун коп* 𐰸𐰇𐰾 *итдим* (...о гәдәр халгы чохалтдым, бирләшдирдим)—КТк. 2. ...*јир сају бардығ, коп аҥта алкынтығ, арылтығ* (...мүхтәлиф јерләрә кетдин, орада чох зәифләдин, әлдән дүшдүн)—КТк. 9.

Мисаллардан көрүндүју кими, *үкүш//үкүс* сөзү Орхон-Јенисеј абидәләриндә «чох», «хејли» мә'насында гејри-мүәјјән сај вә кәмијјәт зәрфи кими ишләнмишдир. Бу сөз түрк дилләринин башга абидәләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дили абидәләриндә һәмин мә'нада мүәјјән гәдәр ишләнсә дә, мүасир

1 Л. Будагов. Көстәрилән әсәр, I, сәһ. 406; Турецко-русский словарь, М. 1977, сәһ. 451.

2 Tarama sözlügü, V, сәһ. 3870.

3 Л. Будагов. Көстәрилән әсәр, I, сәц. 407. Узбекско-русский словарь, М. 1959, сәһ. 451, 1969, сәһ. 498.

4 Түркмен дилинин сөзлүгү, сәһ. 665.

5 Киргизско-русский словарь, М. 1965, сәһ. 781. Гырғыз дилиндә инди дә 10000 мә'насыны сахламышдыр.

6 А. Ибатов. Кутбтың «Хусрау уа Ширин» поемасының сөздиги, Алматы, 1974, сәһ. 214.

7 Мүасир ермәни дилинин изаһлы лүғәти (ермәни дилиндә), II, Јереван, 1972, сәһ. 249. М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, III, М. 1973, сәһ. 119.

түрк дилләринин чохунда, хүсусилә Азәрбајчан дилиндә архаикләшәрәк истифадәдән галмышдыр. Түрк дилләринин башга јазылы абидәләриндән мисаллар:

Ујғур абидәләриндә: Оғулуғ јитүрдүкдә, пусусы емкеки **үкүстурур** (оғлуну итирдикдә онун дәрди вә гәми чохдур//чох олур)[1].

«Кутадку-билик»дә: **...үкүшлүк** не асғы өлүмдән кедин? (Өлүмдән сонра чохлуғун нә хејри вар?)[2].

«Диванү-лүғәт-ит түрк»дә: Тирик әсән болса, таңг **өкүш** көрүр (Инсанын башы саламат олса, бир чох әчајиб шејләр көрәр)[3].

«Atübetül Hakayik»[4]дә, Ибнү Мүһәнна лүғәтиндә, Гүтбүн «Хосров вә Ширин» әсәриндә вә башга абидәләрдә дә бу сөз *өкүш* шәклиндә «чох» мә'насында ишләнмишдир[5]. Хәтаинин әсәрләриндә исә *«јүкүш»* يوكوش шәклиндә јазылмышдыр[6].

Бу сөз (*үкүш, өкүш*[7]) әсасән XV—XVII әср башга Азәрбајчан дили абидәләриндә[8] дә «јүкүш» шәклиндә ишләнмишдир. Мәс.:

Гылдым мән она **јүкүш** дуалар
Адын дутуб охудум сәналар (Хәтаи,)

Кетди ол дилбәр, бәси дәрди бәла галды маңа
Нә бәла, бил ким, **јүкүш** чөврү-чәфа галды маңа (Хәтаи)
Шәрги гыл, сәркиранлыг етмә, **јүкүш**
Һәддини таны, кәл ајағыма дүш (Фүзули)
Бу дәрди ки, аз дејил **јөкүшдүр**
Һәм сәбр едәлим ки, сәбр хошдур (Фүзули «Лејли вә Мәчнун»)

Бу сөз сонралар да Азәрбајчан дилиндә о гәдәр ишләк олмамыш, архаик сөзләр сырасына кечәрәк мүасир дилимизә көлиб чатмамышдыр. Һ. Мирзәзадә көстәрир ки, бу сөз шивәләримиздә јалныз *аз-күш* ифадәсинин тәркибиндә галмышдыр[9].

Орхон-Јенисеј абидәләриндәки *коп* сөзү, әсасән зәрф вә әвәзлик кими «һамы», «һамылыгла», «тамамилә» мә'насында, исмән дә хејри-мүәјјән сај кими «чох», «хејли» мә'насында ишләнмишдир. Бу сөз дә *үкүш* саjы кими түрк дилләринин башга абидәләриндә ишләнмиш, бә'зи түрк дилләриндә инди дә ишләнсә дә, мүасир Азәрбајчан дилиндә архаикләшмишдир[1]. Түрк дилләринин башга абидәләриндән мисаллар:

Ујғур абидәләриндә: **коп** јазукумузта бош болалым (Бүтүн күнаһларымыздан азад олаг)[2].

Манихеј јазыларында: Биз **коп** өкрүнчлүк болтумуз (Биз чох шад олдуг)[3].

«Диванү-лүғәт-ит-түрк»дә: Оғул **коп** бөдһуди (Оғул чох бөјүдү)[4].

«Atübetül Hakayik»дә: коп илни көрүр биз едиб сөзини... (чох кимиләри көрүрүк биз әдиб сөзүнү...)[5].

Коп сөзү *һәп* шәклиндә Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә дә ишләнмишдир. Мәс.: Дирсә хан әкәр оғланчуғын көрәрсә, артурамаз бизи, **һәп** кырар (КДГ. 29).

САЈЫН МӘ'НАЧА НӨВЛӘРИ

Сајларын түрк дилләриндә чох гәдим тарихә малик олдуғуну түрк дилләринин ән гәдим абидәләри олан Орхон-Јенисеј јазыларында онларын әксәр мә'на нөвләринин ишләнмәси дә көстәрир[6]. Белә ки, гәдим түрк абидәләриндә сајлар мүасир түрк дилләриндәки вәзиҹјәтинә чох јахын олмуш вә абидәләрин јарандығы дөврә гәдәр, көрүнүр, чох узун инкишаф јолу кечмишдир.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә сајларын ашағыдакы мә'на нөвләри вардыр: 1) мигдар сајлары; 2) сыра сајлары; 3) кејри-мүәјјән сајлар; 4) топлу сајлар; 5) саj мә'налы вә нумератив сөзләр.

Мигдар сајлары

Әшјанын конкрет, мүәјјән мигдарыны вә кәмиҹјәтини билдирән сајлар Орхон-Јенисеј абидәләриндә мүасир түрк дилләриндәки гаршылығына чох јахындыр. Абидәләрдә дә мүасир түрк дилләриндәки кими мигдар сајлары садә вә мүрәккәб (тәркиби) олмагла ики група ајрылыр.

1. **Садә сајлар.** Садә мигдар сајлары ашағыдакылардыр:

---

1 С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, сәһ. 178.
2 Древнетюркский словарь, сәһ. 624.
3 DLT tercümesi, I, сәһ. 62.
4 А. Үйкпеki, Көстәрилән әсәри, сәһ. 46.
5 Древнетюркский словарь, сәһ. 456. А. Ибатов, «Хосрау уа Ширин» поемасынын сөздүгү, сәһ. 170.
6 М. Чавадова. Шаһ Исмајыл Хәтаинин лексикасы, сәһ. 135.
7 *Үкүш//өкүш* саjы *өк//үк* фе'линә *-үш* шәкилчисинин артырылмасы илә әмәлә кәлмишдир. Сөзүн көкү *өк//үк* фе'ли ишмаг, бирләшдирмәк, топламаг мә'насындадыр. Бах: DLT tercümesi, I, 168.
8 Бундан әввәл јазылмыш абидәләрдә (КДГ бојларында, Нәсиминин әсәрләриндә) бу сөзә раст кәлинмишдир.
9 Һ. Мирзәзадә. Фүзули дилинин лексик тәркиби һаггында, Әдәбијјат вә Дил Инст. Әсәрләри, VIII, 1957, сәһ. 172.

1 Мүасир түрк дилиндә *һәп, һәпси* (hep, hepsi) сөзләри бу сөзүн фонетик тәркибинчә дәјишмиш формасыдыр.
2 Древнетюркский словарь, сәһ. 456.
3 Јенә орада, сәһ. 456.
4 DLT tercümesi, I, сәһ. 319.
5 А. М. Үйкпекi, көстәрилән әсәри, сәһ. 505.
6 Лакин абидәләрин дилинә һәср олунмуш бә'зи әсәрләрдә сајларын мә'на нөвләринин һамысы өз әксини тапмамышдыр. Мәсәлән, В. М. Насилов Орхон-Јенисеј абидәләриндә јалныз мигдар вә сыра сајларынын олдуғуну көстәрир. Бах: В. М. Насилов, ЯОЕП, сәһ. 38—39. Башга әсәрләрдә дә сајын мә'на нөвләри там вә дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бах: Ә. Ч. Шүкүров, А. М. Мәһәррәмов, Көстәрилән әсәр, сәһ. 134—136.

Бир— 𐰉𐰇𐰛 , 𐰇𐰛 сајы[1] абидәләрдә мүхтәлиф лексик-грамматик функсија јеринә јетирир:[2]

1) Әшја билдирән сөзләрдән әввәл кәләрәк мүәјјән, конкрет мигдар билдирир. Мәс.: *Күл Текин... бир ерик санчды, төкуз ерик екире токыды* (Күл Текин... бир әскәри сүнкү илә вурду, доггуз дөјүшчүнү мүһасирәјә алыб өлдүрдү)—КТб. 45—46. *...бир јылка биш јолы сүүшдимиз* (...бир илдә беш дәфә вурушдуг)—КТб. 44.

2) *Бир* сајы ја тәкликдә, ја да *еки//ики* сајы илә бирликдә гејри-мүәјјән кәмијјәт ифадә едир. Мәс.: *...бир киши јаңылсар, оғушы, будны, бисүкиңе теки, кыдмаз ермис* (...бир киши//адам јанылса, гәбиләси вә халгы сон нүмајәндәсинәдәк она гошулмазмыш)—КТк. 6. *...бис јүз кедимлик јадағ бир еки шашыб келти* (...беш јүз зиреһли пијада әскәр һиссә-һиссә чашыб кәлди)—МЧ. 33.

Таj Билке тутук јаблакын үчүн, бир ики атлығ јаблакын үчүн кара будуным өлтиң, јетдиң (Таj Билке тутук пис олдуғу үчүн, бир ики атлы пис олдуғу үчүн, гара чамаатым, өлдүн, мәһв олдун)—МЧ. 17.

3) Бә'зи сөздүзәлдичи шәкилчиләри гәбул едәрәк јени сөзләрин јаранмасында иштирак едир. Мәс.: *Сабымын түкети есидкил: улају инҗикүним, оғланым, бирики (бир+ик+и) оғушым будуным...* (Сөзүмү//нитгими түкәнәнәдәк ешит: мәнә гошулан кичик гоһумларым, оғланларым, мүттәфигим олан гәбилә вә халгларым....)—КТк. 1. *...анча казғанып, бирики будуныг от суб кылмадым* (...о гәдәр тәшкил едиб//газаныб, бирләшән//мүттәфиг олан халглары инчитмәдим)—КТб. 27.

Ечим каған бирле[3] *(бир+ле) илкеру Јашыл үкүз, Шантуң јазыка теки сүледимиз* (Хаган дајым илә ирәли Јашыл чај вә Шантун чөлүнәдәк гошун јеритдик)—КТб. 17.

Ики сајы абидәләрдә әксәр һалларда *еки*[4] 𐰇𐰛 , 𐰇𐰛𐰉

---

[1] Бириичи варианта әксәр абидәләрдә, икинчи-варианта (саит јазылмајан) јалныз ики дәфә (Хојто-Темир вә Јенисеј абидәләриндә (J. аб. 10) тәсадүф едилир.

[2] Мә'лум олдуғу кими, *бир* сајы мүасир түрк дилләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дилиндә чох рәнкарәнк хүсусијјәтә маликдир.

[3] *Бирликдә, илә* мә'насында олан *бирле* (бир+ле) сөзүнүн сајдан јарандығы фикрини илк дәфә В. Радлов ирәли сүрмүш, әксәр түркологлар бу фикри гәбул етмишдир. Лакин А. Габен бу сөзү фе'л мәншәли һесаб едир. Бах: W. Radloff, AJM, NF, СПб. 1897, сәһ. 71; A. von Gabain, AG, 1950, сәһ. 136.

[4] Орхон әлифбасы илә јазылмыш абидәләрин һамысында *еки*, јалныз ики јердә Јенисеј абидәләриндә (31 вә 43-чү абидәдә) *ики* варианты јазылмышдыр. Түрк дилләриндән башга јазылы абидәләрдә, һәмчинин мүасир түрк дилләриндә дә бу сөзүн һәр ики варианты ишләнир. Бах: Э. В. Севортян, ЭСТЯ, 1, сәһ. 337. Азәрбајчан дилиндә *ики* варианты сабитләшмиш, лакин *әкиз//екиз* сөзүндә *еки* вариантының да изи галмышдыр.

ғисмән дә *ики* шәклиндә јазылмышдыр. Мәс.: *...иним Күл Текин бирле, еки шад бирле өлү јиту казғантым* (...кичик гардашым Күл Текин илә, ики шад илә өлүм-дирим газандым//дөвләт јаратдым)—КТб. 27. *...ер ики оғлын бирле өлти* (...әр//икид ики оғлу илә бирликдә өлдү)—Јен. аб. 31.

Үч сајы тәкликдә мигдар сајы кими, һәм дә *еки//ики* сајы илә бирликдә гејри-мүәјјән сај кими ишләнмишдир. Мәс.: *...үч көрүк киси келти* (үч чәсус//хәбәрчи кәлди)—Т. 33.

Иним јети, урум үч, кызым үч ерти (Кичик гардашларым једди, оғлум үч, кызым үч иди)—Сучи аб. 6.

...еки үч биң сүмүз (ики үч мин гоншумуз)—Т. 14. *Корғу еки үч кисиликин тезип барды* (Горхуб ики-үч киши илә// адамла гачыб кетди)—БХ. 41.

Төрт—Бир јылка төрт јолы сүүшдим (Бир илдә дөрд јол//дәфә вурушдум)—БХ. 30.

Бесбалыкда төрт сүүс сүүсдүке Күли чур оплаjу текип... (Бесбалыкда дөрд дөјүш дөјүшдүкдә Күли чур һүчума кечиб...)—КЧ. 11.

Беш сөзү Орхон-Јенисеј абидәләриндә дөрд график вариантда јазылараг[1] *(биш*— 𐰉𐰇𐰛 *беш*— 𐰇𐰛 , 𐰇𐰛 , 𐰇𐰛𐰉

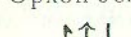
[1] Абидәләрин грамматик гурулушундан бәһс едән мүәллифләрин бә'зиси бу вариантларын һамысыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмиш (бах: Ә. Рәчәбов, Гәдим түрк дилиндә сајлар, С. М. Киров адына АДУ-нун Елми Әсәрләри, 1967, № 1, сәһ. 26; А. Н. Кононов, Грамматики языка. ТРП, Л., 1980, сәһ. 112), башгалары јалныз ики вә ја үч вариантда олдуғуну көстәрирләр (бах: A. von Gabain, AG, сәһ. 103, В. М. Насилов, ЯОЕП, сәһ. 38; Ә. Шүкүров, А. Мәһәррәмов, Көстәрилән әсәр, сәһ. 134). Орхон абидәләриндә әксәр һалларда *беш//бис* формасы, гисмән дә *биш* формасы ишләнир. Јенисеј абидәләриндә исә јалныз *биш//беш* варианты вардыр. *Беш* сөзүнүн Орхон-Јенисеј абидәләриндәки вариантларының һамысы түрк дилләринин сонракы абидәләриндә, мүасир түрк дилләриндә ишләнир, лакин мүхтәлиф абидә вә дилләрдә онун вариантларындан һәр һансы бири үстүндүр. Азәрбајчан вә башга оғуз дилләриндә әсасән, *беш* варианты сабитләшсә дә, түрк (османлы) вә Азәрбајчан дили абидәләриндә *биш* формасына да раст кәлмәк олур. Мәсәлән, КДГ-да бу сөз һәм *беш* بش һәм дә *биш* بيش шәклиндә јазылмыш, лакин һ. Араслы һәр јердә ону *беш*, М. Еркин исә јалныз *биш* кими охујур. Лакин һәр ики форма мүвазин шәкилдә бојларда вардыр. Мәс.: Беш بش јүз оғуз јикитләри шәһид олдулар (65).

Ағыз дилдән биш بيش кәлимә хәбәр маңа

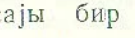
Қара башум гурбан олсун бабам саңа (1283)

Бу чәһәт XIV—XVII әср түрк (османлы) дили абидәләриндә дә өзүнү көстәрир. Мәс.: Анун *биш* невбет капусунда ур, Ки јари-мүвафиг капусунда дур. Бах: Tarama sözlügü, I, сәһ. 610.

бис— *бес*—) һәм мигдар сајы, һәм дә мүрәккәб јер адының тәркиб һиссәси кими чыхыш етмишдир. Мәс.: *Камуғы б и ш отуз сүледимиз* (Чәми ијирми беш дәфә гошун јеритдик)—КТб. 18. *Кытаңка јети сүңүсди, оғузка б е с сүңүсди* (Кытанларла једди дәфә вурушду, оғузларла беш дәфә вурушду)—Т. 49. *Ол ај бис јакирмике Кејре башы үч Биркүде татар бирле каты токыдым* (О ајын он бешиндә Кејре башы Үч Беркүдә татарларла мәһкәм тоггушдум)—МЧ. 18. *Б е ш јашында каңсыз калып токуз јекирми јашымға өксүз болтум* (Беш јашында атасыз галыб, он доггуз јашында анасыз олдум)—Јен. аб. 45,2. *Бичин јылка... бардымыз ...Б е с балыкка* (Мејмун илиндә... Беш балык шәһәринә кетдик)—Хојто-Тамир. 2.

А л т ы сајы Орхон-Јенисеј абидәләриндә јалныз үч шәкилдә (алты—) јазылмыш[1] (бунлар фонетик јох, график вариантлардыр) әсасән, мигдар сајы, бә'зи һалларда исә мүрәккәб адын тәркиб һиссәси кими чыхыш етмишдир. Мәс., *Күл Текин Азман акығ бинип... а л т ы ерик санчды* (Күл Текин Азман ак адлы атыны миниб алты әскәри сүнкү илә вурду)—КТб. 45. *...Алты чуб Соғдак тапа сүледимиз* (Алты чуб тајфасына вә Соғдлара гаршы гошун јеритдик)—КТб. 31.

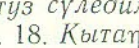
Ј е д д и сајы абидәләрдә әксәр һалларда јети (), гисмән дә *јити* шәклиндә јазылыр вә јалныз мигдар сајы кими чыхыш едир. Мәс.: *Табғачка ј е т и јекирми сүңүсди, Кытаңка ј е т и сүңүсди* (Табғачла он једди дәфә вурушду, Кытанла једди дәфә вурушду)—Т. 49. *...оғуз ара јети ерен јағы болмыс* (...оғузлар арасында једди икид јағы олмуш)—Он. 5. *Иним ј и т и, урым үч, кызым үч ерти* (Кичик гардашым једди, оғлум үч, гызым үч иди)—Јен. аб. 47,6.

С ә к к и з сајы бир фонетик (*с е к и з*) вә ики график () вариантда ишләнәрәк мигдар сајы вә мүрәккәб адын тәркиб һиссәси кими чыхыш едир. Мәс.: *Чача сеңүн с е к и з түмен бирле сүңүшдүм, сүсин өлүртим* (Чача сенүнүн сәксән минлик гошуну илә вурушдум, ордусуну онда мәһв етдим—өлдүрдүм)—Бх. 26. *С е к и з бағыр көзүңүси, он кара көзүнниси* (Сәккиз мис күзкүсү, он гара күзкүсү)—Јен. аб. 26.

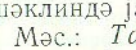
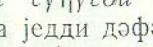
1 Бирinчи график вариант даһа чох Орхон абидәләриндә, икинчи график вариант исә јалныз Јенисеј абидәләриндә ишләнир. Үчүнчү варианта исә Јенисеј абидәләриндә вә Мојун Чур абидәләриндә раст кәлинир.

Бисинч ај уду келти, с е к и з оғуз, токуз татар калматы келти (Бешинчи ај мәни изләјәрәк кәлдиләр, сәккиз оғуз, доггуз татар галмады, кәлди)—МЧ. 15.

Т о к у з сајы да јалныз бир фонетик вариантда (токуз—) ишләнәрәк һәм мигдар сајы, һәм дә мүрәккәб адын тәркиб һиссәси кими ишләнмишдир. Мәс.: *Т о к у з оғуз беклери будуны бу сабымын едкүти есид, катығды тыңла* (Токуз оғуз бәјләри вә халгы, бу сөзүмү—нитгими јахшыча ешит, мәһкәмчә динлә)—КТк. 2. *...биркерү Т о к у з ерсенке теки сүледим* (...саға Токуз Ерсенә гәдәр гошун чәкдим)—КТк. 3. *...Токуз оғуз будун мениң будуным ерти* (Токуз оғуз халгы мәним халгым иди)—Бх. 29.

Отуз артыкы т о к у з јашыма кышын кытаң тапа сүледим (Отуз доггуз јашымда гышда кытанлара гаршы гошун јеритдим)—Бх. ха. 2.

О н сајы да Орхон-Јенисеј абидәләриндә мигдар сајы вә мүрәккәб сөзүн тәркиб һиссәси кими чыхыш едир. Мәс.: *...Он ок*[1] *будун емкек көрти* (Он ок халгы әзијјәт чәкди)—КТб. 19. *...Он түнке јантыкы туғ ебирү бардымыз* (...он кечәјә тары кечәрәк дағын јамачына чатдыг). *Он ај илтди өким, келүрти илимке* (Он ај анам мәни бәтниндә кәздирди, сонра халгыма бәхш етди)—Јен. аб. 28,7.

Ијирми сајы гәдим түрк абидәләриндә үч фонетик вә беш график вариантда ишләнмишдир: *јекирми* *јикирми*[2] *икирме*[3] Бу сөз абидәләрдә јалныз мигдар сајы кими ишләнир. Мәс.:

Каңым каған јити ј е к и р м и ерин ташыкмыс (Хаган атам он једди икидлә—әскәрлә азадлыға//бајыра чыхмыш)—КТб. 11. *Мен токуз ј е к и р м и јыл шад олуртым, токыз*

---

1 Бурадакы *«ок»* сөзү гәдим түрк дилләриндә *нәсил, гәбилә, бој* мә'насында ишләнмишдир. Бах: Древнетюркский словарь. сәһ. 367. С. Ј: Малов *ок* сөзүнү *он ок* ифадәсинин дахилиндә дә *ох (стрела)* дејә тәрчүмә едир. Лакин бу сөзүн *нәсил, бој* мә'насында ишләнмәси даһа инандырычыдыр. Мә'лумдур ки, оғузлар да ики әсас голдан ибарәт идиләр. Сағ гол (үч ок), сол гол (боз ок) Бах: F. Sümer, Oguzlar, Ankara, 1972, сәһ. 3. Ј. Неметин фикрinчә, *оғуз* сөзүнүн өзү дә *«ок»* сөзүндән төрәмәдир: *ок* (бој, нәсил)+уз (чәм шәкилчиси) Бах: H. N. Orkun, Oguzlara dair, Ankara, 1935. сәһ. 4—5.

2 Бу сөз ачыг-ајдын шәкилдә *ј и к и р м и* шәклиндә јазылса да, Т. Текин ону да *ј е к и р м и* кими вермишдир. Бах: T. Tekin, Көстәрилән әсәри, сәһ. 145.

3 Бу варианта јалныз Јенисеј абидәләриндә (Јен. аб. 45,7) бир јердә раст кәлинир. С. Ј. Малов буну *б е ш и к и р м е* шәклиндә охујур вә «он беш» дејә тәрчүмә едир (бах: С. Е. Малов, ЕЯТ, с. 30). И. А. Батманов да онун бу мүлаһизәси илә разылашыр. Бах: И. А. Батманов, ЯЕПДП, сәһ. 75.

jикирми jыл kaған олуртым (Мән он доггуз ил шад олдум, он доггуз ил хаган олдум)—БХ. ха. 9. *Беш jашымта kаŋсыз kалып токуз jекирми jашымға өксүз болтым* (Беш jашында атасыз галыб он доггуз jашында анасыз олдум)—Jен. аб. 45,2. *...сиз jүз беш икирме, сизиме* (сиз jүз он беш, сизә//сиздән)—Jен. аб. 45. 7. *Табғачka jети jекирми сүŋүсди* (Табғачла он jедди дәфә вурушду)—Т. 49.

Отуз сајы бир фонетик вә беш график вариантда ишләнир: *отуз*[1] . Бу сөз дә мигдар сајы вә гисмән дә мүрәккәб адын тәркиб hиссәси кими чыхыш едир. Мәс.: *Күл Текин ол сүŋүшде отуз jашajур ерти* (Күл Текин о вурушда *отуз* jашында иди)—КТб. 42. *Бир отуз jешыŋа Чача сеŋүнке сүŋүшдимиз* (Иjирми бир jашында Чача сенүнә гаршы вурушдуг)—КТб. 32. *Алты отуз jашыма чик будун kырkыз бирле jағы болты* (Иjирми jашымда чик халгы гырғызларла мәнә jағы олду)—БХ. 26. *...kырkыз, курыкан, отуз татар, кытаŋ, татабы коп jағы ермис* (...гырғыз, курыкан, отуз татар, кытан, татабы халгларынын hамысы jағы имиш)—КТб. 14.

Гырх сөзү абидәләрдә бир фонетик вә үч график вариантда ишләнир (*кырк*) вә jалныз мигдар сајы кими чыхыш едир. Мәс.: *Кырk артуkы jити jолы сүŋүсмис* (Гырх jедди jол//дәфә вурушмуш)—КТб. 15. *...бекимке бөкмедим, сизиме кырk jашымда качтым* (...бәjләримдән hәзз алмадым, сиздән гырх jашымда узаглашдым—өлдүм)—Jен. аб. 16.

Әлли сөзү Орхон-Jенисеj абидәләриндә ики фонетик вә дөрд график[2] вариантда ишләнәрәк jалныз мигдар сајы кими чыхыш етмишдир: *илик* — *елик* —; Мәс.: *...Табғач kағанka көрмис, елик jыл исик күчик бирмис* (...Табғач хаганына табе олмуш, әлли ил она хидмәт етмиш)—КТб. 8. *Елик jашыма татабы халгы...* (Әлли jашым оланда татабы халгы...)—БХ. ха. 7. *...илик ер едкү есиŋиз* (50 икид jахшы jолдашыныз)—Jен. аб. 26. *Токуз елик jашда токуз алтмыш ер өлүрмиш...* (Гырх доггуз jашында әлли доггуз әскәр өлдүрмүш)—Jен. аб. 48.

---

[1] Бу график вариантларын биринчиси Орхон абидәләриндә, дикәр дөрдү исә Jенисеj вә башга абидәләрдә ишләнир.

[2] Биринчи график варианта Орхон абидәләриндә , о бири үчүнсә исә Jенисеj абидәләриндә раст кәлинир.

Алтмыш сөзү Орхон абидәләриндә jохдур. Бу сөз jалныз Jенисеj абидәләриндә ики фонетик вә үч график вариантында ишләнир. (*алтмыш//алтмыс* ,) вә мигдар сајы кими чыхыш едир. Мәс.: *...алтмыш ат бинтим* (...алтмыш ат миндим)—Jен. аб. 41. *Сиз, елиме кунчуjума... алтмыш jашымда* (Сиз, елимдән, ханымларымдан... алтмыш jашымда)—Jен. аб. 1. *...алтмыс ер адасыŋыз, елик ер едкү есиŋиз...* (...алтмыш икид достунуз, әлли икид jахшы jолдашыныз)—Jен. аб. 16.

Jетмиш сөзү дә әксәр hалларда Jенисеj абидәләриндә, гисмән дә Орхон абидәләриндә ики фонетик вә беш график вариантда (*jетмиш*[1] , *jетмис*) ишләнир. Мәс.: *...балыkдаkы тағыkмыс, тоғдаkы инмис, тирилип jетмис ер болмыс* (...шәhәрдәкиләр jухары чыхмыш, дағдакылар ашағы енмиш, дирчәлиб jетмиш әр, икид олмуш)—КТб. 12. *Jетмиш jашыма өнтим jетмиш ер өлүрдим...* (Jетмиш jашында чатдым, jетмиш әскәр өлдүрдүм)—Jен. аб. 42. *...Ыŋал өке бен jетмиш jашымда* (Ынал өке мәнәм, jетмиш jашымда)—Jен. аб. 49.

Jүз сөзү Орхон-Jенисеj абидәләриндә бир фонетик вә ики график вариантда (*jүз*) jалныз мигдар сајы кими чыхыш едир. Мәс.: *Ыда ташда kалмышы кубрануп jети jүз балты* (Чөлдә бајырда галанлар топланыб jедди jүз олду)—Т. 4. *Марыма jүз ер, туруғ биритм* (Тәрбиjәчимә//мүәллимимә jүз әр//икид вә jашамаг үчүн jер вердим)—Jен. аб. 47.

Бәллидир ки, түрк дилләринин мүхтәлиф инкишаф дөврләриндә *мин* сајынын ики әсас фонетик варианты ишләнмишдир. 1) *быŋ//биŋ//бин* вә 2) *мыŋ//миŋ//мин*.

Орхон-Jенисеj абидәләриндә исә jалныз биринчи вариант ишләнир, jалныз «Фалнамә»дә («Ырк битик»дә) *мин* формасында да раст кәлмәк олур. Орхон-Jенисеj абидәләриндә бу сөз ики фонетик вә үч график вариантда ишләнир (*быŋ* *биŋ*[2]). Мәс.: *Сүси алты быŋ ермис,*

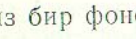
---

[1] *Jетмиш* варианта Jенисеj абидәләриндә, *jетмис* варианты исә Орхон абидәләриндә ишләнир.

[2] Jалныз гәдим түрк руник әлифбасы илә jазылмыш «Ырk битик»дә («Фалнамә»дә) *миŋ* вариантына раст кәлмәк олур. М.: *...jүз табылку миŋ болты, миŋ табылку түмен болты* (Jүз кол//түбулға мин олду, мин кол он мин олду)—Ф. 48.

биз еки бың ертимиз (Гошуну алты мин имиш, биз икы мин идик)—Т. 16. *...бир түмен артукы јети бин сүк илки күн өлүртим* (он мин једди јүз нәфәрлик гошуну илк күн өлдүрдүм)—БХ. ха. 1. *...Өз оғлум, алты бин јонтым* (..:өз оғлум, алты минлик илхым)—Јен. аб. 3.

Абидәләрдә, әсасән, мигдар сајы кими ишләнән бу сөз мүрәккәб сөзүн тәркиб һиссәси кими[1] дә чыхыш едир. Мәс.: *...өзүмин өңре быңа башы ыты* (...өзүмү ирәли минбашы көндәрди)—МЧ. 6.

Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мигдар сајлары ичәрисиндә ән бөјүк рәгәми билдирән сај *түмен* сөзүдүр. *Түмен* јалныз бир фонетик вә бир график вариантда ишләнәрәк, әсасән, «он мин» мә'насыны ифадә етмиш, бунунла јанашы башга мә'налар да билдирмишдир. Бу сајын ифадә етдији мә'налары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1) «Он мин» мә'насында мигдар сајы кими ишләнир: мәс.: *Он тутук бес түмен сү келти* (Он тутукун әлли мин нәфәрлик гошуну кәлди)—БХ. 25. *...бир түмен артукы јети бин сүк илки күн өлүртим* (Он једди мин нәфәрлик гошун биринчи күн өлдүрдүм)—БХ. ха. 1.

2) Үмуми, гејри-мүәјјән чохлуг билдирир. Мәс.: *...бың јыллык түмен күник битикамин, беркүмин јасы ташка јаратытдым* (...минләрлә иллик, он минләрлә күнлүк јазымы вә ишарәми онда//орада јасты даша јаздырдым, јасты дашда јаратдым)—МЧ. 21.

3) Он мин әскәрлик (нәфәрлик) гошун һиссәси дивизија мә'насында ишләнмишдир[2]. Мәс.: *Чача сенүн секиз түмен бирле сүнүшдүм.* (Чача секүнүн сәккиз түмәнлик гошунуна, сәккиз дивизијасына гаршы вурушдум)—БХ. 26. *Күн сеңүн башады төрт түмен сү келти* (Күн сенун башда олмагла *40* мин нәфәрлик гошун//дөрд дивизија кәлди)—БХ. ха. 8.

2. **Мүрәккәб сајлар.** Мүасир түрк дилләриндән фәргли олараг Орхон-Јенисеј абидәләриндә мүрәккәб сајларын мүхтәлиф вә рәнкарәнк хүсусијјәтләринә раст кәлмәк олур. Белә ки, Орхон-Јенисеј абидәләриндә мүрәккәб сајларын бә'зи нөвләри мүасир түрк дилләринә үјгун шәкилдә дүзәлмиш, башгалары исә абидәләрә мәхсус хүсуси (орижинал) үсулла әмәлә кәлмишдир. Абидәләрдәки мүрәккәб сајлары мүасир дилимизлә мүгајисә етдикдә онларын ашағыдакы нөвләрини мүәјјәнләшдирмәк олар:

[1] Мүрәккәб сөзүн тәркиб һиссәси кими *бың* сајы *быңа* шәклиндә ишләнир вә мин нәфәрлик гошун һиссәси мә'насыны ифадә едир. Мәс.: *Тутук башын чик тапа быңа ытым...* (Тутук башында чик халгына гаршы мин нәфәрлик орду көндәрдим)—МЧ. 23.

[2] Бах: G. Deorfer, Көстәрилән әсәри, сәһ. 632.

1) Бәлли олдуғу кими, мүасир түрк дилләриндәки онлуг билдирән сајлар (*ијирми, әлли, алтмыш* вә с.) тарихән дүзәлтмә вә мүрәккәб олсалар да, инди садә сөзләрә дахил едилир. Абидәләрдәки онлуг билдирән сајларын әксәријәти (*јекирми, отуз, кырк, елик, алтмыс, јетмис*) мүасир дилимиздәки кими садә сөздүр. Лакин 80, 90 сајлары, ирәлидә гејд етдијимиз кими, абидәләрдә мүрәккәб сај кими чыхыш едир: *секиз он* (сәксән)—Кч. 3. *Токуз он* (дохсан)[1]—Ф. 44.

2) Гәдим түрк абидәләриндә тәкликлә јүзлүк, тәкликлә минлик вә тәкликлә *түмен* (он мин)-ин бирләшмәси нәтичәсиндә јарапмыш мүрәккәб (тәркиби) сајлар мүасир түрк дилләриндәки кими дүзәлмишдир. Мәс.: *...камуғы јети јүз ер болныс* (...һамысы једди јүз икид//әскәр олмуш)—КТб. 13. *...алты јүз тамка ат* (...алты јүз дамғалы ат)—Јен. аб. 41. *Сүси алты бың ермис, биз ики бың ертимиз* (Гошуну алты мин имиш, биз икы мин идик)—Т. 16. *...бир түмен артукы јети бин сүк илки күн өлүртим* (...он једди мин нәфәрлик гошунуну биринчи күн өлдүрдүм)—БХ. ха. 1. *Куғ сеңүн башаду төрт түмен сү келти* (Куғ сенун башда олмагла гырх мин//дөрд дивизија гошун кәлди)—БХ. ха. 8. *...бис јүз кедимлик јадағ бир еки шашып келти* (...беш јүз јараглы-әсбаблы пијада ики-бир горхуб//чашыб кәлди)—МЧ. 3.

3) Онлугла тәклијин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб (тәркиби) сајлар Орхон-Јенисеј абидәләриндә мүасир түрк дилләриндән вә үмумијјәтлә түрк дилләринин сонракы инкишаф дөврләриндәки абидәләрдән фәргли олараг тамамилә орижинал јолла дүзәлмишдир. Бәлли олдуғу кими, мүасир дилимиздә (вә башга түрк дилләриндә) белә мүрәккәб (тәркиби) сајлары дүзәлтмәк үчүн әввәл онлуг, сонра исә тәклик билдирән сај (һеч бир көмәкчи васитә олмадан) ишләнир. Мәс.: он беш, ијирми алты, гырх үч вә с. Орхон-Јенисеј абидәләриндә исә бу сајлар мүасир дилимиздәкиндән сечилән (фәргләнән) ики үсулла дүзәлмишдир:

а) Онлугла тәкликдән ибарәт мүрәккәб (тәркиби) сајы дүзәлтмәк үчүн әввәл тәклик сонра исә һәмин тәклијин артырылачағы онлуг јох, ондан сонракы (чох олан) онлуг јазы-

[1] *Секиз он, токуз он* сајлары Орхон-Јенисеј абидәләриндәки фонетик тәркибини бә'зи түрк дилләриндә (алтај, хакас, шор гырғыз вә с.) индијәдәк, гисмән, сахласа да, дикәр түрк дилләриндә (хүсусилә Азәрбајчан дилиндә) чидди фонетик дәјишиклијә уғрајараг, онлары әмәлә кәтирән сөзләрин тамамилә бирләшмәси нәтичәсиндә садә сөзә чеврилмишдир. Мүгајисә ет: Азәрбајчанча: сәксән, дохсан; түркчә: seksen, doksan; түркмәнчә: сегсен, тогсан; гагаузча: сексан, доксан; Крым татар дилиндә: сексен, токсан; ујғурча: сәксән, тохсан; ногајча: сексин, токсан; татарча: сиксән, токсын; газах: сексен, токсан; алтајча: сегизен, тогузон; хакасча: сигізон, тоғызон; шорча: сегизон, тогузон; тувача; сезен, тозан; гырғызча; сексен, токсан; саларча: Sehcen, toxen.

лыр. Мәсәлән, «он беш» сајы абидәләрдә *биш јекирми* шәклиндә ишләнир вә ондан ијирмијә дөгру беш кими баша дүшүлүр.

Мүрәккәб сај дүзәлтмәнин бу үсулу илә Орхон абидәләриндә он бирдән *(бир јекирми)* отуз бирә гәдәр сајлар әмәлә кәлмишдир[1].

Мәс.:

бир јекирми (он бир)—МЧ. 32;
еки јекирми (он ики)—КТб. 28;
үч јекирми (он үч)—КТб. 18;
төрт јекирми (он дөрд)—МЧ. 19;
бис јекирми (он беш)—МЧ. 18;
алты јекирми (он алты)—МЧ. 46;
јети јекирми (он једди)—КТб. 11;
секиз јекирми (он сәккиз)—БХ. 24;
тоқуз јекирми (он доггуз)—БХ. ха. 9;
бир отуз (ијирми бир)—КТб. 32; МЧ. 31;
еки отуз (ијирми ики)—Хојто Темир, IV.
үч отуз (ијирми үч)—Т. 9.
биш отуз (ијирми беш)—КТб. 18.
алты отуз (ијирми алты)—КТб. 34, БХ. 26;
јети отуз (ијирми једди)—КТб. 41;
тоқуз отуз (ијирми доггуз)—МЧ. 16.

Орхон абидәләриндән фәргли олараг Јенисеј абидәләриндә мүрәккәб сај дүзәлтмәнин бу үсулу 11-дән сәксәнә гәдәр олан сајлары әһатә едир вә чох күман ки, јүзә гәдәр олан сајлар да белә дүзәлмиш, лакин абидәләрдә өз әксини тапмамышдыр. Мәс.:

беш јекирми (он беш)—Јен. аб. 11;
алты јекирми (он алты)—Јен. аб. 48;
јети јекирми (он једди)—Јен. аб. 26;
тоқуз јекирми (он доггуз)—Јен. аб. 45;
алты отуз (ијирми алты)—Јен. аб. 36;
биш қырқ (отуз беш)—Јен. аб. 25;
секиз қырқ (отуз сәккиз)—Јен. аб. 24; 29;
тоқуз қырқ (отуз доггуз)—Јен. аб. 9.

[1] Јалныз Онкин абидәсиндә *алтмыш беш* сајы бу үсулла дүзәлмишдир. Мәс.: *бес јетмиш* (алтмыш беш)—Он. 4. Мисаллардан ајдын көрүндүјү кими, Орхон абидәләриндә 31 *(бир қырқ)* вә 65 *(бес јетмиш)* сајлары, Јенисеј абидәләриндә исә 80-ә гәдәр бүтүн мүрәккәб сајлар бу үсулла әмәлә кәлмишдир. Лакин, нәдәнсә, Т. Текин отуздан чох олан сајларын бу үсулла дүзәлмәдијини вә *артукы* сөзүнүн иштиракы илә јарадылдығыны көстәрир. Бах: T. Tekin, Көстәрилән әсәри, сәһ. 145.
Ә. Шүкүров исә *он бир* сајынын абидәләрдә *он артукы бир* шәклиндә олдуғуну көстәрир. Бах: Ә. Ч. Шүкүров, А. М. Мәһәррәмов, Көстәрилән әсәр, сәһ. 135. Әслиндә, отуза гәдәр мүрәккәб сајларын һеч бири *артукы* сөзүнүн көмәји илә јарадылмамышдыр.

еки елик (гырх ики)—Јен. аб. 21;
үч елик (гырх үч)—Јен. аб. 22;
тоқуз елик (гырх доггуз)—Јен. аб. 48;
тоқуз алтмыш (әлли доггуз)—Јен. аб. 48;
бир јетмиш (алтмыш бир)—Јен. аб. 45;
үч јетмиш (алтмыш үч)—Јен. аб. 3;
јети јетмиш (алтмыш једди)—Јен. аб. 11;
Секиз јетмиш (алтмыш сәккиз)—Јен. аб. 41.

Бәлли олдуғу кими, тамамилә орижинал вә абидәләрин илк тәдгигатчылары үчүн јени олан бу мүрәккәб сај дүзәлтмә үсулу һәмин тәдгигатчылар тәрәфиндән дүзкүн баша дүшүлмәмишдир[1]. Онлар Орхон-Јенисеј абидәләриндәки бу мүрәккәб сајлары XIX әсрдә түрк дилләриндә мөвчуд мүрәккәб сајларла ејниләшдирмиш, јә'ни *бир јекирмини* ијирми бир, *үч отузу* исә отуз үч вә с. тәрчүмә етмишләр[2]. Бу јанлышлыг абидәләрдә тәсвир олунан һадисәләрдәки тарихи-хронолоҗи ардычыллығын позулмасына вә дикәр тарихи мәнбәләрлә (хүсусилә, чин мәнбәләри илә) ујғунсузлуғун јаранмасына сәбәб олмушдур. Тәбиидир ки, Күл Текин вә Билкә хан (Мокилјан) абидәләринин илк тәрчүмәләриндә өзүнү көстәрән бу јанлышлыг абидәләрдәки тарихи етнографик вә чоғрафи мә'луматларын шәрһинә һәср едилмиш илк тәдгигат әсәрләриндә[3] дә өз әксини тапмышдыр. Лакин тезликлә мәшһур алман тарихчиси И. Маркварт Орхон абидәләриндә тәсвир олунмуш тарихи һадисәләри чин вә әрәб мәнбәләри илә мүгајисә едәрәк, бунларын бә'зисинин абидәләрдәки тәсвири илә чин вә әрәб мәнбәләриндәки шәрһи арасында он ил фәрг олдуғуну мүәјјәнләшдирмишдир. 1898-чи илдә И. Марквартын Орхон абидәләриндә тәсвир олунан тарихи һадисәләрин шәрһинә аид мәшһур әсәри[4] нәшр едилдикдән сонра алман алими В. Банг онун топладығы фактлар вә әлдә етдији елми нәтичәләр әсасында Орхон-Јенисеј абидәләриндәки тәклик вә онлугдан ибарәт олан орижинал мүрәккәб сајлары илк дәфә дүзкүн

[1] В. В. Бартольд. Новые исследования об орхонских надписях, Соч. V, сәһ. 312; Ә. Ә. Рәчәбов. Гәдим түрк дилиндә сајлар, АДУ-нун Елми Әсәрләри, 1967, № 1, сәһ. 28.

[2] Radloff W. AIM, St.-Peterborg, 1894; Јенә онун, AIM. ZL, 1895, сәһ. 429—430; Јенә онун, AIM, NF, 1897, сәһ. 130—159; Bartold W. Die Historische Bedeutung der Alttürkische Inschriften (Радловун AIM, NF әсәринә әлавә сәһ. 1—30); Радлов В. В. Мелиоранский П. М. Древне тюркские памятники в Кошо-Цайдаме, Сб. трудов орхонской экспедиции, IV, СПб. 1897, сәһ. 30—45; Bang W. Über die Köktürkischen Inschriften auf der Südseite des Kül-Tegin-Denkmals, Leipzig, 1896; Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon dechifrus par..., Helsingfors, 1896; П. М. Мелиоранский. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями, ЖМНП, т. VI, 1896, сәһ. 263—293.

[3] П. М. Мелиоранский. Об Орхонских и Енисейских надгробных памятниках с надписями, 1898; Bartold W. Die Historische Bedeutung... сәһ. 1—30.

[4] Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften, von Dr. J. Marquart, Leipzig, 1898.

изаһ етмишдир[1]. Марквартла Бангын бу кәшфи сајәсиндә абидәләрин сонракы нәшрләриндә мүрәккәб сајлар дүзкүн тәрчүмә едилмиш, абидәләрлә бағлы тәдгигатларда да хроноложи ујғунсузлуг арадан галдырылмышдыр[2]. Лакин сонракы тәдгигатлар нәтичәсиндә мә'лум олду ки, *«беш-јекирми»*он беш» типли мүрәккәб сајлар түрк дилләринин башга абидәләриндә дә ишләнмиш, һәтта түрк абидәләринин бә'зисиндә өз изини индијәдәк сахламышдыр.

Лакин түрк дилләринин һеч бир абидәсиндә бу мүрәккәб сајлар Орхон-Јенисеј абидәләриндәки гәдәр кениш јајылмамыш, дикәр абидәләрдә јалныз мүасир түрк дилләриндәки мүрәккәб сајларла јанашы ишләнмишдир. Мәсәлән, јаранма вахты вә дил хүсусијјәтләри е'тибарилә Орхон-Јенисеј јазыларына даһа чох јахын олан ујғур абидәләриндә белә, һәм гәдим түрк абидәләриндәки, һәм дә мүасир түрк дилләриндәки мүрәккәб сајлар мүвази ишләнмишдир[3]. С. Ј. Малов көстәрир ки, ујғурларын һүгуг сәнәдләриндәки сај системи гәдим түрк абидәләриндәкинә ујғундур, анчаг бурада мүасир түрк дилләриндә истифадә олунан сај системинә дә раст кәлмәк олур[4]. «Алтун Јарук»да да ејни вәзијјәт нәзәрә чарпыр. Мәс.:

---

1 W. Bang, Zur Erklärung der Köktürkischen Inschriffen, Leipzig, 1898; Бах: В. В. Бартольд, Новые исследования об Орхонских надписях, сәһ. 312.

2 В. В. Бартольд. Новые исследования об Орхонских надписях, сәһ. 312—328; W. Radloff, AIM, ZF, St. Poferboug, 1899. Thomsen V. Alffürkische Inschriffen aus der Mongolei, Leizig, 1924.

Проф. Дәмирчизадә «Китаби-Дәдәм Горгуд» бојларындакы мүрәккәб сајлардан данышаркән мүгајисә мәгсәдилә Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мүрәккәб сајлардан бәһс етмиш, бунларын бир-бириндә охшар олдуғуну гејд етдикдән сонра гәдим түрк абидәләринин илк нәшрләриндә ирәлидә гејд етдијимиз мүрәккәб сајларын јанлыш тәрчүмәсинә дә тохунмушдур. Лакин онун јаздығындан белә чыхыр ки, бу јанлышлыг С. Ј. Маловун мә'лум нәшрләринә гәдәр дүзәлдилмәмишдир. (Бах: проф. Дәмирчизадә Ә. М., Азәрбајҹан дилинин тарихи, Б., 1948, сәһ. 266—267. Јенә онун «Китаби-Дәдә-Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959, сәһ. 82—83). Әввәла, гејд етмәк лазымдыр ки, Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мүрәккәб сајларла «Китаби-Дәдәм-Горгуд» бојларындакы мүрәккәб сајлар арасында елә бир охшарлыг вә әлагә јохдур. Икинчиси, јухарыда көстәрилдији кими, гәдим түрк абидәләриндәки мүрәккәб сајлар һәлә 1898-чи илдә Марквart вә Банг тәрәфиндән дүзкүн шәрһ едилмиш башга тәдгигатчылар да (Радлов, Томсен вә башгалары) бундан сонракы әсәрләриндә бу јанлышлыгы дүзәлтмишләр.

3 W. Radloff, Alttürkischen aus Turfan, St. Pet. 1899, сәһ. 55—83; С. Е. Малов. К изучению турецких числительных, сб. XIV летию научной деятельности акад. Н. Я. Марра, Л., 1935, сәһ. 271—277. В. Радлов һәлә 1899-чу илдә Орхон-Јенисеј абидәләриндәкинә охшар мүрәккәб саја ујғур тәгвиминдә тәсадүф етмишдир: бир јикирминч ај (он биринчи ај). Бах: Rodloff W. AIM, ZF, сәһ. XX;

4 С. Е. Малов. К изучению турецких числительных, сәһ. 274. В. М. Насилов да манихеј вә будда абидәләриндә ејни вәзијјәти мүшаһидә етмишдир. О, көстәрир ки, һәмин абидәләрдә ондан ијирмијәдәк сајларын ики нөвү вардыр: биринчиси Орхон-Јенисеј абидәләриндәки кими, икинчиси исә мүасир түрк дилләриндәки кимидир. Бах: В. М. Насилов, Древнеуйгурский язык, М., 1963, сәһ. 45.

Арам ај секизке (Арам ајынын он сәккизиндә), *секиз јекирмике* (он сәккизиндә), *биш јикирми* (он беш) *елик беш* һәм дә *биш алтмыш* (әлли беш), *јити отузынч* (ијирми једдинчи) һәм дә *јикирми ики* (ијирми ики).

Артыг X—XI әсрләрдә бә'зи абидәләрдә мүасир түрк дилләриндәки сај системи һөкмран олмаға башламышдыр. Белә ки, «Кутадку билик»дә дә, М. Кашғари лүғәтиндә дә јалныз мүасир түрк дилләриндәки мүрәккәб сајлара раст кәлмәк олур[1]. Лакин бә'зи абидәләрдә (хүсусилә ујғур јазыларында) XVII әсрәдәк гәдим түрк абидәләриндә ишләнмиш сај системи дә өз изини сахлаја билмишдир.

Ирәлидә гејд етдијимиз кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә кениш јајылмыш мүрәккәб сајлар өз изини түрк дилләринин бә'зисиндә индијәдәк сахламышдыр.

Бу барәдә илк дәфә Г. Н. Потанинин әсәри («Тангутско-Тибетская окраина») әсасында В. В. Бартольд мә'лумат вермишдир[2]. Сонралар С. Ј. Малов Чиндә елми е'заминјәтдә оларкән орада јашајан сары ујғурларын дилиндә олан «гәдим түрк мүрәккәб сајларыны» мүшаһидә етмиш,[3] онлары Орхон-Јенисеј вә гәдим ујғур абидәләринин мүвафиг фактлары илә мүгајисәли шәкилдә шәрһ етмишдир[4]. Сары ујғурларын дилиндә ишләнән вә Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мүрәккәб сајлара ујғун кәлән сајлар 11-дән 29-дәк сөзләри әһатә едир[5]. Мәс.: пыр ыгырмо (11), ишки јигирмо (12), үч ыгырмо (13), пес отус (25), токус отус (29) вә с.

б) Орхон абидәләриндә онлугла тәкликдән ибарәт олан мүрәккәб (тәркиби) сајлар башга үсулла да дүзәлмишдир. Бурада мүасир түрк дилләриндә олдуғу кими, әввәл онлуг, сонра исә тәклик кәлир, лакин онлугла тәклик арасында *а р т у к ы* сөзү ишләнир[6]. Мәс.:

отуз артуқы бир (отуз бир)—БХ. 28.
отуз артуқы үч (отуз үч)—БХ. 28.
отуз артуқы секиз (отуз сәккиз)—БХ. ха. 2.

---

1 С. Е. Малов, К изучению турецких числительных, сәһ. 275.

2 В. В. Бартолд көстәрир ки, Потанин 1886-чы илдә Шимали Чиндә оларкән орада јашајан ујғурларын дилиндәки сөзләрин сијаһысыны тәртиб етмиш вә орада мүрәккәб сајларын мараглы нүмунәләрини дә гејдә алмышдыр. Онун бу гејдләриндән ајдын шәкилдә көрүнүр ки, һәмин мүрәккәб сајлар Орхон-Јенисеј вә ујғур абидәләриндәки сајлара тамамилә ујғундур. Бах: В. В. Бартольд, Система счисления орхонских надписей в современном диалекте, Т. V, сәһ. 363—364.

3 С. Е. Малов, Язык желтых уйгуров, М. 1967, сәһ. 5—6; Э. Р. Тенишев, Строй сарыг-югурского языка, М. 1976.

4 С. Е. Малов, К изучению турецких числительных, сәһ. 171—177.

5 Э. Р. Тенишев, Строй сарыг-югурского языка, сәһ. 72.

6 DLT tercümesi, I—III. Rodloff. W. AIM, NF, сәһ. 68, Насилов В. М. ЯОЕП, сәһ. 39.

отуз артукы токуз (отуз доггуз)—БХ. ха. 2,
кырк артукы жети[1] (гырх жедди)—КТб. 15, КТб. 53.

Орхон абидәләриндә мүрәккәб сај јаратманын бу үсулундан *түмен* (он мин), *быҥ* (мин)-дән ибарәт мүрәккәб сајларда, һәм дә «отуз күн» мә'насыны билдирән *ај* сөзү илә мигдар сајларындан әмәлә кәлән мүрәккәб сајларда да истифадә едилмишдир. Мәс.: *бир түмен артукы жети быҥ* (он миндән жедди мин артыг, јә'ни 17 мин)—Бх. ха. 1. ...*ај артукы торт күн* (бир ајдан 4 күн артыг, јә'ни отуз дөрд күн)—Бх. XI.

Јухарыдакы мисаллара әсасланараг күман етмәк олар ки, абидәләрдә *артукы* сөзүнүн иштиракы илә јаранмыш мүрәккәб сајлар минликлә јүзлүкдән, јүзлүклә онлугдан ибарәт сајлары да әһатә етмишдир. Бу чүр вә буна бәнзәр мүрәккәб сајлара түрк дилләринин башга јазылы абидәләриндә вә бә'зи мүасир түрк дилләриндә раст кәлинмишдир[2] ки, бу да мүрәккәб сај јаратмагда истифадә олунан һәмин үсулун јалныз Орхон-Јенисеј абидәләри илә мәһдудлашмадығыны көстәрир. Мәс.: *Беш јүз артукы еки отузынч јылка* (беш јүз иjирми икинчи илдә)[3].

а) Јенисеј абидәләриндән фәргли олараг Орхон абидәләриндә бә'зән ejни мүрәккәб сајы јаратмаг үчүн һәр ики үсулдан мүвази (јанашы) шәкилдә истифадә едилмишдир. Мәсәлән, *отуз бир* сајы һәм *бир кырк*, һәм дә *отуз артукы бир* шәклиндә дүзәлдилмишдир. Мүгајисә ет:

Күл Текин бир кырк јашајур ерти (Күл Текин отуз бир јашында иди—КТб. 42. ...*отуз артукы бир*..: (отуз бир)—БХ. ха. 9.

Отуз артукы бир јашыма карлук будун... јағы болты (Отуз бир јашымда карлук халгы јағы олду)—БХ. 28.

Абидәләрдән бәһс едән мүәллифләрин[4] гејд етдији кими, *артукы* сөзү *артук* сөзүнә *-ы* мәнсубијјәт шәкилчисинин әлавәси илә јаранмышдыр. О, бағлајычы вәзифәсиндә чыхыш едир вә тәбиидир ки, ону гошма һесаб етмәк олмаз[5]. Орхон-Јенисеј абидәләриндә *артук* сөзү мәнсубијјәт шәкилчиси олмадан да сајлара артырылмыш, лакин мүрәккәб мигдар сајы дејил, гејри-мүәјјән сај дүзәлтмәјә хидмәт етмишдир. Мәс.: *Јарақында јалмасында јүз артук окын урты* (Јараг әсбабына јүздән артыг охла вурду)—КТб. 33.

Артук сөзү мүасир түрк дилләриндә олдуғу кими Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә ики мәфһуму кәмијјәтчә мүгајисә етмә мәгсәдилә истифадә едилмишдир. Мәс.: *Сүүсдүмүз, бизинте еки учы сыҥарча артук ерти* (Вурушдуг, онларын һәр ики чинаһы биздән јарыбајары артыг иди)—Т. 40.

Артук сөзүнүн мәнсубијјәт шәкилчисиз формасы Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мә'на вә вәзифәсини түрк дилләринин башга јазылы абидәләриндә, һәмчинин бә'зи мүасир түрк дилләриндә дә сахланмышдыр[1].

Сыра сајлары

Гәдим түрк абидәләриндә сыра сајлары да, әсасән, формалашмыш, мүасир түрк дилләриндәки сәвијјәсинә чох јахын олмушдур. Сыра сајлары Јенисеј абидәләриндә ишләнмәмишдир. Онлара јалныз Орхон абидәләриндә вә «Ырк битик» («Фалнамә»)дә раст кәлмәк олур. Абидәләрдә сыра сајларыны дүзәлтмәк үчүн үч шәкилчидән истифадә олунмушдур:

1. *(ы)нч, -(и)нч* 𐰴 шәкилчиси. Түрк дилләринин бүтүн инкишаф дөврләри үчүн үмуми вә ортаг олан бу шәкилчи Орхон абидәләриндә дә әсас сыра сај шәкилчисидир вә әксәр сыра сајлары бу шәкилчи илә дүзәлмишдир. Бу шәкилчи јалныз *бир* вә *еки (ики)* сајларына артырылмамышдыр, һәмин сөзләрдән сыра сајы әмәлә кәтирмәк үчүн башга шәкилчиләрдән истифадә едилмишдир[2]. Мүасир түрк дилләриндә олдуғу кими, Орхон абидәләриндә дә *-(ы)нч, -(и)нч* шәкилчиси илә дүзәлмиш сыра сајлары аид олдуғу сөздән әввәл кәләрәк һәмин сөзлә ифадә олунан әшја вә һадисәләрин сырасыны билдирмишдир. Бә'зи һалларда исә нумератив сөзләрлә вә ја нумератив сөз олмадан[3] һадисәнин, просесин вә һәрәкәтин дә сырасыны билдирир. Мәс: ...*үчүнч* 𐰴𐰇𐰾 *оғуз бирле сүүшдимиз* (...үчүнчү дәфә оғузларла вурушдуг)—КТб. 46. *Төртинч* 𐰴𐰃𐰣𐰾 *Езкенти Кадазда сүүшдүм* (Дөрдүнчү

[1] Бә'зи мүәллифләр абидәләри нифајәт гәдәр өјрәнмәдикләриндән абидәләрдә олмајан мүрәккәб сајларын, мәсәлән, *кырк артукы биш* (гырх бәш) мүрәккәб сајының да орада ишләндијини көстәрирләр. Әслиндә, Орхон-Јенисеј абидәләринин һеч бириндә бу сај ишләнмәмишдир. Бах: Ә. Ч. Шүкүров, А. М. Мәһәррәмов, Көстәрилән әсәр, сәһ. 135.

[2] А. М. Щербак, Очерки по сравнительной морфологии, сәһ. 142, Л. Н. Харитонов, Современный якутский язык. Якутск. 1947, сәһ. 145. Насилов В. М. Древнеуйгурский язык, М., 1963, сәһ. 45.

[3] A. von. Gabain, AG, 1950, сәһ. 104.

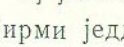
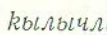
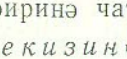
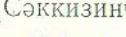
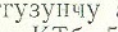
[4] А. М. Щербак. Очерки по сравнительной морфологии, сәһ. 142. А. Н. Кононов, Грамматика языка. ТРП, Л., 1980, сәһ. 112, Бә'зи мүәллифләр бу сөзү үмумијјәтлә көмәкчи сөз кими арашдырырлар. Бах: Древнетюркский словарь, Л., 1969, сәһ. 57. Ә. Ә. Рәчәбов. Гәдим түрк дилиндә сајлар, сәһ. 28.

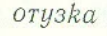
[5] Ә. Ч. Шүкүров, А. М. Мәһәррәмов. Көстәрилән әсәр, сәһ. 135.

[1] Древнетюркский словарь, сәһ. 57. Г. Ә. Багыров, Бәдии әсәрләрдә данышыг дилинин грамматик хүсусијјәтләри, сәһ. 26.

[2] Бу шәкилчиләр һаггында ирәлидә әтрафлы бәһс едиләчәкдир.

[3] Гәдим түрк абидәләриндә чох вахт нумератив сөзләр ишләнмәмиш вә сај һәмин нумератив сөзүн мә'насыны да өзүндә еһтива етмишдир. Бу барәдә ирәлидә, «Нумератив сөзләр» бөлмәсиндә әтрафлы бәһс олунаҹагдыр.

дәфә Езкенти Кадазда вурушдум)—БХ. 31. *Лағзын јыл б и с и н ч* *aj јети отузка јоғ ертүртим* (Донуз илиндә бешинчи ајын ијирми једдисиндә дәфн мәрасими дүзәлтдим)—БХ. ха. 10. *...алты ерик санчды, сү текисинте ј и т и н ч* *ерик кылычлады* (...алты әскәри низә илә санчды, гошун бир-биринә чатанда једдинчи әскәри гылынчлады)—КТб. 45. *С е к и з и н ч* *aj бир јаңыка сү јорыјын,—тидим* (Сәккизинчи ајын бириндә гошун јеридим,—дедим)—МЧ. 17. *Токузынч* *aj јети отузка јоғ ертүртимиз* (Доггузунчу ајын ијирми једдисиндә дәфн мәрасими дүзәлтдим)—КТб. 53. *...каңым каған ит јыл о н ы н ч* *aj алты отузка уча барды* (...хаган атам ит илиндә онунчу ајын 26-да өлдү)—БХ. ха. 10.

Мисаллардан көрүндүјү кими, *-(ы)нч, -(и)нч* шәкилчиси Орхон абидәләриндә, әсасән, садә мигдар сајларына артырылмышдыр. Јалныз Мојун чур абидәсиндә ики јердә бу шәкилчи *бир јекирми* (он бир) мүрәккәб сајына да артырылыр. Мәс.: *...б и р ј е к и р м и н ч* *aj секиз јекирмике јолукдым* (...он биринчи ајын он сәккизиндә гаршылашдым)—МЧ. 25. *бир јекирминч aj* (он биринчи ај)—МЧ. 35.

Јухарыдакы нүмунәјә вә гәдим үјғур абидәләриндәки[1] она охшар мисаллара әсасланараг күман етмәк олар ки, гәдим түрк дилиндә он бирдән јухары мүрәккәб сајлара да *-(ы)нч, -(и)нч* шәкилчиси артырылмышдыр. Мүасир түрк дилләриндән фәргли олараг Орхон-Јенисеј абидәләриндә *-(ы)нч, -(и)нч* шәкилчиси јалныз мигдар сајларына артырылмышдыр.

Бу шәкилчи үјғур абидәләриндә, «Кутадку билик» вә «Atebetül Hakayik»дә дә әсас сыра сај шәкилчиси кими ишләнмиш,[2] сонралар мүасир түрк дилләринин әксәријјәтиндә фәалијјәт көстәрән *-ынчы//ынчы* ...шәкилчиси истифадә олунмаға башламышдыр. XI—XVI әсрләрдә јарадылмыш бә'зи абидәләрдә исә бу шәкилчиләрин һәр икиси јанашы (мүвази) шәкилдә

1 W. Radloff, AIM, NF, сәһ. XX; В. М. Насилов. Древнеуйгурский язык, сәһ. 47. С. Е. Малов. ПДП, сәһ. 187—199.

2 С. Е. Малов. К изучению турецких числительных, сәһ. 275; A. Yükneki, Atebetül Hakayik, Jstanbul, 1951, сәһ. 29. XI—XV әсрләрдә јазылмыш ујғур абидәләриндә исә *-(ы) нч* вә *-(ы) нчы* шәкилчиләри мүвази шәкилдә ишләнмишдир. В. М. Насилов гејд едир ки, һератда јарадылмыш ујғур абидәләриндә *-(ы) нчы* варианты даһа ишләкдир. Бах: А. М. Насилов. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI—XV вв., М., 1974, сәһ. 45.

сыра сајы дүзәлтмәјә хидмәт етмишдир[1]. Мәсәлән, Ибни-Мүһәнна көстәрир ки, сыра сајларыны әмәлә кәтирмәк үчүн һәм *-ынч* һәм дә *-ынчы* шәкилчиләриндән истифадә олунур[2]. Һәмин әсрләрдә јарадылмыш башга абидәләрдә исә јалныз *-ы/нчы, -(и)нчи// -(ы)нчы, -(и)нчи* шәкилчисинә тәсадүф едилир[3]. XIII—XIX әсрләрдә јазылмыш Азәрбајчан дили абидәләриндә, мүасир дилимиздә, диалект вә шивәләримиздә дә (бә'зи абидәләримиздә вә шивәләримиздә ишләнән *-ымчы, -ымынчы* шәкилчиләри истисна олунмагла)—*-(ы)нчы, -(и)нчы* шәкилчиләриндән истифадә олунмушдур. Јухарыдакы мүгајисәләрә әсасланараг белә күман етмәк олар ки, түрк дилләриндә лап гәдимдә *-(ы)нч* шәкилчиси ишләнмиш, сонралар, бәлкә дә, сөз сонунда ики самитин ишләнмәси мүәјјән дәрәчәдә ағырлыг төрәтдијиндән бир саит әлавә олунараг *-(ы)нчы// (-ы)нчы* шәклиндә сабитләшмишдир. Бунунла белә, түркологи әдәбијјатда бу шәкилчиләрдән һансынын даһа гәдим олдуғу һагтында мүбаһисәләр индијәдәк давам едир[5].

2. *-ки, -ик* шәкилчиләри. Бу шәкилчиләр Орхон абидәләриндә *ил* (габаг, өн) сөзүнә артырылараг мүасир дилимиздәки «биринчи», «илк», «әввәл», «әввәлинчи» сөзләринин мә'насыны ифадә едән сыра сајы әмәлә кәтирир.

Ирәлидә гејд етдијимиз кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә «бир» сөзүндән сыра сајы дүзәлдилмәмиш, мүасир дилимиздәки *биринчи* сајы әвәзиндә абидәләрдә *илки, илик//илк* сөзләри ишләнмишдир. *-ки* шәкилчисинә абидәләрдә дөрд дәфә, *-ик* шәкилчисинә исә јалныз бир дәфә тәсадүф едилир. *-ки* шәкилчисинин *ил* сөзүнә артырылмасындан төрәмиш *илки* сөзү абидәләрдә һәм тәкликдә, һәм дә *ен* (ән) әдаты илә бирликдә ишләнир. Мәс.:

Ен илки *Тадыкын Чурың боз атыг бинип текди* (Ән әввәл//ән биринчи Тадыкын Чурун боз атыны миниб һүчум етди)—КТб. 32. *Ен илки* *Тогы балыкда сүңүшдим* (Ән әввәл Тоғы шәһәриндә вурушдум)—БХ. 30.

1 А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов..., сәһ. 120. А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка, сәһ: 138—139; А. Н. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира, сәһ. 123, 341.

2 П. М. Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке, сәһ. LIII.

3 Abu-Hayyan. Kitab al-idrak..., сәһ. 38, 114; K. Grönbech. Komanisches worterbuch, сәһ. 36, 216; Ettuhfet-üz-Zekiyye... сәһ. 97—98; M. Ergin, DKK, II, сәһ. 306.

4 Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, сәһ. 163.

5 Бу шәкилчиләрин мәншәји вә һансынын даһа гәдим олмасы барәдә мөвчуд фикирләрин хүласәси үчүн бах: А. М. Щербак, Очерки по сравнительной морфологии, сәһ. 146—149.

Илки сү ташыкмыш ерти, екин сү ебде ерти (Илк//биринчи гошуну чыхмышды, икинчи гошуну евдә иди)—БХ. 32. *...бир түмен артукы јети бин илки күн өлүртим.* (Он једди мин нәфәрлик гошуну биринчи күн өлдүрдүм)—БХ. ха. 1. *-ик* шәкилчисинин *«ил»* сөзүнә артырылмасындан јаранмыш *илик* сөзү мә'на вә вәзифәчә *илки* сөзүнә тамамилә ујғундур[1]. *Илки* вә *илик//илк* сөзләри Орхон-Јенисеј абидәләриндә олдуғу кими дикәр гәдим түрк абидәләриндә дә *биринчи* сөзүнү әвәз етмишдир. *Биринчи* сөзү гәдим ујғур абидәләриндә дә ишләнмәмишдир. Гәдим түрк лүғәтиндә («Древнетюркский словарь») көстәрилдији кими, бу сөзүн *биринчи* формасына јалныз М. Кашғари лүғәтиндә бирчә дәфә раст кәлмәк олур. *Биринчи* формасы исә «Оғуз Каған» дастанынын XV әсрдә ујғур әлифбасы илә јазылмыш јеканә әлјазмасында да ишләнмишдир[2]. Лакин, көрүнүр, *биринч//биринчи* сөзү түрк дилләринин гәдим вә орта дөврләриндә о гәдәр дә кениш истифадә даирәсинә малик олмамышдыр. Мәсәлән, М. Кашғари *биринч* сөзүндән бәһс едәрәк јазыр ки, бу сөздән түрк дилләриндә чох аз истифадә олунур[3]. А. М. Шербак X—XIII әср Шәрги Түркүстан абидәләриндә *биринч* әвәзинә башга сөзүн *(баштынкы)* ишләндијини гејд едир[4]. «XII—XIII Орта Асија тәфсириндә»[5]. «Атебетүл һәгаjиг»дә,[6] Ибну-Мүһәннә лүғәтиндә,[7] Абу-Һәjjанын лүғәтиндә[8] вә бир сыра дикәр абидәләрдә биринч//биринчи сөзү гејдә алынмамышдыр. «Еттүфет-

[1] Һәр ики форманын *(илки, илик)* Орхон-Јенисеј абидәләриндә «габаг», «өн», «әввәл» мә'насында олан *ил* сөзүндән төрәдијини башга тәдгигатчылар да гејд етмишләр. Елә абидәләрин өзүндә ишләнән *илкеру/ил-керу* (ирәли, шәргә) сөзүндә дә *ил* көкү өзүнү ачыг-ајдын көстәрир. Түрк дилләринин башга абидәләриндә дә *ил* сөзү һәмин мә'нададыр. Мәсәлән, өзбәк дили абидәләриндә һәмин сөздән *ил-га* (ирәлиләмәк) фе'ли дүзәлмишдир. Бах: М. Räsänen, Көстәрилән әсәри, сәһ. 176. *Илки вә илик//илк* сөзләринин мүхтәлиф мә'на чаларлары вә мәншәји һаггында бах: Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков, I, сәһ. 348—350. Е. В. Севортјан башга бир әсәриндә Азәрбајчан дилиндә илк өвлад, биринчи ушаг мә'насында *илки* сөзүнүн ишләндијини гејд едир вә онун *илкки (илк-ки)*-дән, ја'ни *илк* сөзүнә *-ки* шәкилчисинин артырылмасындан әмәлә кәлдијини көстәрир. Бах: Э. В. Севортян, Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, сәһ. 154. Лакин, бәлли олдуғу кими, сифәтә вә сыра сајларына *-ки* шәкилчисини артырмаг олмаз вә *илки* сөзү әслиндә *илк* сөзү илә *-и* мәнсубијјәт шәкилчисиндән ибарәтдир. Она көрә дә *илки* сөзүнә III шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисини артырмаг олмур *(онун илки)*.

[2] DLT tercümesi, III, сәһ. 373; Древнетюркский словарь, сәһ. 102.

[3] DLT tercümesi, III, сәһ. 373.

[4] А. М. Щербак. Грамматический очерк... сәһ. 121.

[5] А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира, сәһ.103:

[6] А. М: Үйкепкі, көстәрилән әсәри, сәһ.XI

[7] П. М: Мелиоранский, Араб-филолог, сәһ. 084; Бу сөз јалныз лүғәтин сонралар тапылмыш VI әлјазмасында гејдә алынмышдыр. Бах А. Battal, Jbnü-Mühenna lügati, сәһ. 20.

[8] Etühfet-üz Zekiyve... сәһ. 98; А. Ибатов, Кутбтын «Хусрау уа Ширин» поемасынын сөздүгү, Алма-Аты, 1974, сәһ. 65.

үз зәкиҗҗә фил-лүғәт ит Түркиҗҗә» лүғәтиндә исә мүәллиф бу сөзүн ишләнмәдијини гејд етмәклә кифајәтләнмәмиш, онун истифадә олунмамасынын сәбәбини дә изаһ етмәјә чалышмышдыр: *«Бир* сајындан *«биринчи»* дејилмәз: чүнки *«инчи»* кәлимәси (ја'ни шәкилчиси — М. Ј.) өзүндән әввәл саj олан сајлара артырыла биләр. Һалбуки, *биринчи* дејилдији заман өзүндән әввәл һеч бир шеј (рәгәм—М. Ј.) јохдур. Бу һал *он* сајында да ешидилмәмишдир»[1]. Азәрбајчан дилинин илк јазылы абидәләриндә дә јухарыдакы вәзијјәт өзүнү көстәрир. Мәсәлән, «Китаби-Дәдәм Горгуд» бојларында *биринчи* сөзү јохдур, онун мә'насыны *илк* вә *әввәл* сөзү ифадә едир. Мәс.: *...Дирсә* ханун хатуны, оғланчуғумун *илк* авыдур,—дејү атдан ајғыр... кырдырды. *Әввәл* јикирмиси варды. Кан Туралы ајдыр: «Кызларун јолы *әввәлдур, әввәл* сән ат»—деди[2].

Ирәлидә гејд етдијимиз кими, *-ки* шәкилчиси јалныз *ил* сөзүнә артырылмышдыр. Бунунла белә, В. М. Насилов көстәрир ки, Орхон-Јенисеј абидәләриндә ијирмидән јухары сајлардан сыра сајы дүзәлтмәк үчүн *-кы, -ки* шәкилчисиндән истифадә едилир[3]. Лакин башга тәдгигатчыларын гејд етдији кими[4] һәмин сыра сајлары Орхон-Јенисеј абидәләриндә јохдур. Мәтнләрдә онун *икирмики* шәклиндә охудуғу сөз әслиндә *jекирмике* ( ) шәклиндә јазылмышдыр вә *jекирми (ијирми)* сајының јөнлүк һалда ишләнмиш формасыдыр.

Түрк дилләринин бә'зисиндә (тува вә тофалар) *-ки* шәкилчиси инди дә сыра сајы әмәлә кәтирир[5].

3. *-нти* шәкилчиси. Орхон-Јенисеј абидәләриндә бу шәкилчи јалныз *ики//еки* сајына әлавә едилир вә сыра сајы әмәлә кәтирир. Мәс.: *...екинти* *Куш-*

[1] Eftuhfet-üz-Zekiyye... сәһ. 99.

[2] DKK, Faksimle, сәһ. 23, 19, 199. *Биринчи* сөзү Ч. Гәһрәманов тәрәфиндән тәртиб олунмуш Нәсиминин диванынын лүғәтиндә дә гејдә алынмамышдыр. Һ. Мирзәзадәнин сыра сајларына аид вердији мисаллар ичәрисиндә дә *биринчи* сөзүнә раст кәлинмир. Онун әвәзинә синоними олан *әввәлән, әввәлинчи* сөзләринин ишләндији көстәрилир. Бах: Ч. Гәһрәманов, Нәсими «Диванын»ын лексикасы, сәһ.105. Һ. Мирзәзадә, Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, сәһ. 163—164. Үмумијјәтлә, түрк дилләринин мүхтәлиф дөвр јазылы абидәләриндә дә *биринчи* сајы ја тамамилә јохдур, ја да чох аз ишләнир вә онун әвәзиндә мүхтәлиф сөзләр *(илки, баштынкы, ашну ашнуки, алгашки, әввәла, әввәлинчи вә с.)* ишләнир. Бах: А. М. Шербак, Очерки по сравнительной морфологии... сәһ. 147.

Һәтта, мүасир јакут дилиндә инди дә *биринчи* (бирис) сөзү ишләнмир (әвәзиндә *«маннай»* сөзү ишләнир) Бах: Языки народов СССР, II, Тюркские языки, сәһ. 411.

[3] В. М. Насилов. ЯОЕП, сәһ. 39.

[4] Ә. Ә. Рәчәбов. Гәдим түрк дилиндә сајлар, сәһ. 27.

[5] Ш. Ч. Санг. Тувинский язык. «Языки народов СССР», II, сәһ. 392; А. М. Щербак. Очерки по сравнительной морфологии... сәһ. 151.

лағакда едиз бирле сүүшдимиз (...икинчи дәфә Кушлағакда едизләрлә вурушдуг)— КТб. 45. *Екинти күн келти* (Икинчи күн кәлди)—Т. 39. *Јадағ сусин екинти* 𐰴𐰇𐰃 *күн коп өлүртим* (Пијада гошунуну икинчи күн тамам өлдүрдүм—мәһв етдим)—БХ. Ха. 1. ...*екинти* 𐰃𐰴𐰇 *аj төрт јекирмике Кемде токыдым* (Икинчи ајын он дөрдүндә Кемдә тоггушдум—вурушдум)—МЧ. 19. ...*ебиме екинти аj алты јаңыка түсдим* (...евимә икинчи ајын алтысында дүшдүм—гајытдым)—МЧ. 43. ...*екинти аj алты јекирмике үч туғлығ*... (...икинчи ајын он алтысында үч бајраглы..:)—МЧ. 46.

Биринчи мисалда *екинти*[1] (икинчи) сөзү һәм сыра сајының, һәм дә нумератив сөзүн мә'насыны еһтива етмишдир.

Билке хан (Мокилјан) абидәсиндә бир јердә «икинчи» мә'насыны ифадә етмәк үчүн *екин* 𐰴𐰇𐰃 формасы ишләнмишдир. Мәс.: *Илки сү ташыкмыш ерти, екин сү ебде ерти* (Биринчи гошун узаглашмышды, икинчи гошун евдә иди)—Бх. 32.

Мисаллардан көрүндүјү кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә түрк дилләринин әксәр јазылы абидәләри вә мүасир түрк дилләри үчүн сәчијјәви олан *екинч//икинч*, *икинчи//икинчи* сыра сајлары јохдур вә онларын әвәзиндә *екинти* формасы ишләнмишдир. Лакин *екинти* сајынын истифадәси Орхон-Јенисеј абидәләри илә мәһдудлашмыр. Бу сөз индијәдәк әксәр түрк дилләриндә һәм сыра сајы, һәм дә башга мә'нада өз мөвчудлуғуну сахламышдыр.

Ујғур абидәләриндә дә *икинти//икинди* сыра сајы кими ишләнир. Мәс.: Икинтиси ортун оғлының аты Мағадиви ерти (Икинчи ортанчыл оғлунун ады Мағадиви иди)[2]. Такыку јыл икинди ај секиз јекирмике (Тојуг или икинчи ајын он сәккизиндә)[3].

Түрк дилләринин сонракы абидәләриндә *екинти//икинти* сајының синоними кими *икинч//икинчи* сајы да ишләнмәјә башланмышдыр. Мәсәлән, М. Кашғари диванында һәр ики сөз мүвази (јанашы) шәкилдә ишләнмишдир. Лакин *екинч//икинч* формасы јалныз сыра сајы мә'насындадырса, *екинти//икинти-икинди* формасы һәм сыра сајы[5] (*икинчи*), һәм дә күнүн икинчи јарысы, намаз вахты, бириси, бир-бири, о бириси, дикәри вә с. мә'налары ифадә едир[1]. М. Кашғари дивanындакы вәзијјәт башга абидәләрдә дә мүшаһидә едилир. «Кодекс Куманикус»да да *екинду* сөзү һәм «икинчи» мә'насында сыра сајыны билдирмиш, һәм дә икинди намазы, ахшам намазы мә'насыны ифадә етмишдир[2]. Түрк дилләринин сонракы инкишаф мәрһәләсиндә *икинти//икинди* сөзү сыра сајы мә'насыны кетдикчә итирмиш, сифәт кими (икинди чағы, икинди намазы вә с.) ишләнмишдир[3]. Мәсәлән, «Ettühfet-uz-Zekiyye» мүәллифи бу сөзү *(иккинди) күндүз, ахшам* сөзләри илә бирликдә заман зәрфләринә мисал кәтирир[4]. Азәрбајчан дили абидәләриндә бу сөз *икинди//икинду, илкинди* шәклиндә ишләнәрәк күнүн мүәјјән һиссәси вә һәмин вахтда ичра олунан намаз мә'наларыны ифадә едир. Мәс.: Мәрә гочалар *икинду* вахты муны маңа чевүрәсиз јеjәм, — деди[5]. ...кәрәк бу күн *илкинди* чағы бураја јетишсинләр (М. Ф. Ахундов)[6]. Мүасир түрк дилләриндә, о сырадан Азәрбајчан дилиндә *икинди* сөзү абидәләримиздәки мә'нларда ишләнир, лакин о архаикләшәрәк, гејри-фәал сөзләр сырасына кечмишдир[7].

Гејри-мүәјјән сајлар

Гејри-мүәјјән сајлар Орхон-Јенисеј јазыларында мүасир түрк дилләриндәки гәдр кениш јајылмаса да, онун бә'зи нөвләри абидәләрдә өз әксини тапмышдыр[8].

---

1 Мараглыдыр ки, түрк дилләринин бә'зисиндә шәкилчи башга сајлара да әлавә едилир. Мәсәлән, халач дилиндә *екқиндиси, үчиндиси*. Бах: А. М. Щербак. Очерки по сравнительной морфологии..., сәһ. 150. Бурада бу шәкилчинин мәншәји һаггында әтрафлы бәһс едилмишдир.

2 С. Е. Малов. ПДП, сәһ. 173. Л: В: Дмитриева, Хуастуанифт; в кн. «Тюркологические исследования», М—Л, 1963, сәһ. 218.

3 С. Е. Малов. ПДП, сәһ. 216.

4 DLT tercümesi, I, сәһ. 228.

5 Јенә орада, I, сәһ. 140.

1 Јенә орада, I, сәһ. 140; II, сәһ. 89; III, сәһ. 75.

2 K. Grönbech, көстәрилән әсәри, сәһ. 86.

3 A. Battal, Көстәрилән әсәри, сәһ. 38; Abu-Hayyan, Көстәрилән әсәри, сәһ. 33; А. К. Курышжанов, Исследования по лексике старокипчакского письменного памятника XIII в. «Тюрко-Арабского словаря», Алма-Ата, 1970, сәһ. 116. В. В. Радлов бу сөзүн үч шәкилдә јазылдығыны (икинди, екинди, икиндии) вә ахшам намазы, күнортадан сонракы вахт, күн батандан габаг, ахшам вә с. мә'налар ифадә етдијини көстәрир. Бах: В. В. Радлов, Опыт словаря... I, сәһ. 679, 1418:

4 Ettühfet-üz-Zekiyye, сәһ. 108—109.

5 KDK, Faksimle, сәһ. 226.

6 Мисал «Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти» китабындан көтүрүлмүшдүр. Бах: II чилд, Б. 1980, сәһ. 389. Бу сөзүн **илкинди** формасы шивәләримиздә дә вардыр. Бах: Азәрбајчан дилинин диалектоложи луғәти, сәһ. 234.

7 Турецко-русский словарь, 1945, сәһ. 267; Түркмен дилинин сөзлүгү, 1962, сәһ. 334.

8 Орхон-Јенисеј абидәләринин морфоложи гурулушуну тәдгиг едән мүәллифләрин бир групу (В. В. Радлов, А. Габен, С. Ј. Малов, Ә. Рәчәбов вә башгалары) һаглы олараг орада гејри-мүәјјән сајларын ишләндијини гејд едир вә она бу вә ја дикәр дәрәчәдә тохунурларса, башгалары (В. М. Насилов, А. Н. Кононов, Ә. Шүкүров вә башгалары) нәдәнсә сајын бу мә'на нөвүндән бәһс етмәмишләр. Мараглыдыр ки, А. Н. Кононов башга әсәрләриндә Орхон-Јенисеј абидәләриндәки гејри-мүәјјән сајларын гаршылыгы олан сөзләри *(аз, коп, азкына* вә с.) гејри-мүәјјән саj һесаб едир, лакин гәдим түрк абидәләринә һәср етдији әсәрдә бу сөзләрдән вә, үмумијјәтлә гејри-мүәјјән сајлардан бәһс етмир. Бах: А. Н. Кононов, Грамматика языка ТРП, сәһ. 111—114.

дə gejri-mүəjjən saјlar ашағыдакы үсулларла əмələ кəлмишдир:

1) *Бир* мигдар саjынын gejri-мүəjjənлик билдирмəси илə[1].

2) Мигдар саjларынын jанашы ишлənмəси илə; Мəс.: *бир-еки атлыг* (бир-ики атлы) МЧ. 17; *бир-ики шашып* (бир-ики дəфə чашыб) -МЧ. 33; *еки үч быη сүмүз* (ики-үч мин гошунумуз)—Т. 17; *еки үч кисиликин* (ики-үч киши илə) -Бх. 41.

3) Gejri-мүəjjən кəмиjjət билдирən хүсуси сөзлəрлə; белə саjлара Орхон-Jенисеj абидəлəриндəки *аз, үкүш//үкүс* (чох, хejли), *коп* (чох, тамам, hамысы), сөзлəрини аид етмək олар. Мəс.: *аз будуныг үкүш кылтым* (...аз халгы чох етдим//чох-алтдым)-КТк. 10. *Неке тезербиз үкүс тијин, неке корkур биз аз тијин* (Нијə гачырыг чохдур дејин, нијə горхуруг азыг дејин) -Т. 38, 39. *Бир аз ертимиз.* (Биз аз идик)-Бх. 32. *Коп*[2] *будун* (чох халг, бүтүн халг)-Jен. аб. 32;

4) Саjлара вə əвəзликлəрə шəкилчиләшмиш *-ча* гошмасынын артырылмасы илə; Мəс.: *бунча исик күчик* (бу гəдəр ишкүч əмək)-КТб. 10; *бунча*[3] *jирке* (бу гəдəр jерə)-КТк. 4; *азча будун* (азча халг//адам)-Т. 43; *еликче ер тутдымыз* (əллиjə гəдəр əскəр тутдуг)-Т; *jүзче ерик* (jүзə гəдəр əскəрлə)-Бх. 37. *анча будун* (о гəдəр халг)-КТк. 2; *анча су* (о гəдəр гошун) КЧ. 20

5) *Саη*[4] (саj) вə *бун*[5] (дəрд, гəм, утанма, hədd, hүдуд, гəдəр) сөзлəринə *-сыз* шəкилчисинин артырылмасы илə; мəс.: *саη-сыз келүрип* (саjсыз-hесабсыз, чох кəтириб)-Бх. ха. 12; *ағылым он, jылкым саηсыз ерти* (ағылым он, илхым саjсыз иди)-Сүчи.

1 Бу барəдə «Мигдар саjлары» бəлмəсиндə мə'лумат вə мүвафиг мисал верилмишдир.

2 *Коп* сөзү абидəлəрдə чох вахт hамысы, бүтүн, тамамилə мə'наларында мүхтəлиф функсиjада чыхыш едир.

3 Абидəлəрдə *анча, бунча* сөзləри həм дə кəмиjjət вə тəрзи-hərəkət зəрфи кими дə ишлənмишдир. Мəс.: *анча казганып* (о гəдəр//елəчə газаныб)—КТб. 27; *бунча сүηүсип* (бу гəдəр вурушуб)—КЧ; *кү бунча тутду* (бу гəдəр шəhрətлəнди)—КЧ. 12. Түрк дилləринин сонракы инкишаф дəврləриндə бу сөзлəр daha чох зəрф кими фəалиjjət көстəрмəjə башламышлар. Она көрə дə, тəбиидир ки, бу сөзлəрдəки *-ча//ча* шəкилчиси зəрф дүзəлдən шəкилчиләрə аид едилир: Бах: Э. Севортян: Аффиксы именного словообразования, сəh. 120. *-ча* шəкилчиси вə онунла дүзəлдилмиш gejri-мүəjjən саjлара аид бах: А. М. Щербак, Очерки по сравнительной морфологии..., сəh. 155—156.

4 Сөзүн көкү *сан* «саj», «hесаб» мə'насында түрк дилləринин мүхтəлиф абидəлəриндə əкс олунмушдур. Бах: DLT tercümesi, III, сəh. 157; С. Е. Малов, ПДП, сəh. 419; А. Yükneki, Көстəрилəн əсəри, сəh. LIV; A. von Gabain, AG, сəh. 332. Шүбhəсиз, мүасир дилимиздəки *санамаг (сан+а++маг)* фе'ли дə бу көкдəндир.

5 Бу сөз түрк абидəлəриндə «дəрд, гəм, ejиб, утанма» мə'наларында *буη//муη* шəклиндə ишлəнмиш, jалныз Орхон-Jенисеj абидəлəриндə *-сыз* шəкилчиси илə бирликдə ишлəнəрək gejri-мүəjjən кəмиjjət (саjсыз-hесабсыз, hədsiz вə с.) билдирмишдир. Белə ки, С. Ј. Малов вə башгалары hагlы олараг онун башга мə'наларла jанашы «без ограничение» мə'насыны да ифадə етдиjини көстəрир. Бах: С. Е. Малов, ПДП, сəh. 374; Древнетюркский словарь, сəh. 125.

12; *Бакыры буηсыз ерти кара сачын тек* (Пулу hədsiz-hесабсыз,чох иди, гара сачы тək)-Jен. аб. 26. *Алтун, күмиш, исикти кутај буηсыз анча бирүр табгач будун* (hədsiz//чох гызыл, күмүш, ички, ипək верən табгач халгы)-КТк. 5. *...ағы буηсыз келүрти* (hədsiz//чох гашдаш кəтирди)-Т.48.

6) *Аз* сөзүнə *-кыηа* вə *-ча* шəкилчиляринин артырылмасы илə; Мəс.: *Азкыηа* *түрк будун jорыjур ермис* (Азачыг//аз мигдарда түрк халгы hərəкət едирмиш)—Т. 9. *...азча будун тезмиш ерти* (...азча халг//адам гачмышды)—Т. 43.

Мисаллардан көрүндүjү кими, *азча* вə *азкыηа* формалары бир-биринə jахын мə'на ифадə едир вə мүасир дилимиздəки *азча* вə *азачыг* сөзləринə уjғундур. *Азча* сөзү чүз'и фонетик фərглə индиjədək сабит инкишаф jолу кечсə дə, *азкыηа* формасына түрк дилləринин башга абидəлəринин вə мүасир түрк дилləринин бир гисминдə раст кəлинмир[1]. Лакин бурадакы *-кына* шəкилчиси бə'зи абидəлəрдə башга сөзləрə (исим вə сифətə) артырылараг, сифətин дəрəчə эламətини вə кичилтмə, əзизləмə мə'насыны билдирən шəкилчи кими ишлənмишдир. Ибнү-Мүhənна гejд едир ки, Түркүстан шивəсиндə (в туркестанском наречии—П. М.) кичилтмə билдирən адлары əмələ кəтирмək үчүн *кыηа* hиссəчиjиндən истифадə едилир. Мəс.: *сарајкыηа, евкыηа*, түркмəнlər (оғузлар—J. M.) исə бунун үчүн *-чыг* шəкилчисиндən истифадə едирlər. Мəс.: *Сарајчыг, өкүзчүк*[2]. «Ettuhfet üz-Zekiyye...» мүəллифи дə гыпчаг дилиндə кичилтмə билдирмək үчүн *-кыηа, -киηе* шəкилчисинин ишлəндиjини, онун *-чык, -чик* вə *-чыгаз, -чикез* шəкилчиляринə уjғун кəлдиjини көстəрир вə ашағыдакы сөзləри мисал кəтирир: *катырkыηа, аткыηа*[3] вə с.

Орхон-Jенисеj абидəлəриндəки gejri-мүəjjən саjлары мүасир дилимизлə мүгаjисədə ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1) Форма вə мə'на бахымындан чидди дəjишиклиjə уграмаjыб, сабит инкишаф jолу кечənlər. Мəс.: *аз, азча, бир, бир-ики, ики-үч.*

2) Азəрбаjчан дилинин jазылы абидəлəриндə бу вə jа ди-

1 Бу форма мүасир түрк дилləриндə исим вə сифətə əлавə олунараг кичилтмə-əзизləмə вə дəрəчə мə'налары ифадə едир. Мəс.: аккына, jахшыгына, тишкине, башхына вə с. Бах: А. М. Щербак, Очерки по сравнительной морфологии. сəh. 100—101. *-кыηа* шəкилчиси, көрүндүjү кими, *-кы* вə *-(н)а* шəкилчиляриндən əмələ кəлмишдир. Гədим түрк абидəлəриндə *-кы* шəкилчиси илə дə аjрылыгда кичилтмə-əзизləмə сөзləр дүзəлмишдир. Мəс.: атакы (атачыг, атачыгым), анакы (аначыгым); бах: Древнетюркский словарь, сəh. 661.

2 П. М. Мелиоранский. Араб-филолог.., сəh: 102—103:

3 Ettühfet-üz-Zekiyye..., сəh. 81.

кәр дәрәчәдә ишләк олуб мүасир дилимиздә мә'нача дәјишән, архаикләшән, вә ја тамамилә истифадә олунмајанлар: *бунча, анча, үкүш, коп, азкына, сансыз. буңсыз.*

Топлу (топлулуг билдирән) сајлар

Бәлли олдуғу кими, топлу сајлар түрк дилләриндә сајын аз ишләнән вә мүхтәлиф түрк дилләриндә бир-бириндән чох фәргли формал әламәтләрлә, ифадә васитәләри илә јарадылан нөвүдүр. Орхон-Јенисеј абидәләриндә бу сајлары әмәлә кәтирмәк үчүн *-екү, -екүн* 𐰴𐰍𐰆, 𐰴𐰆 шәкилчиләриндән истифадә олунмушдур. Һәмин шәкилчиләрлә дүзәлмиш топлу сајлара јалныз Тоњукук абидәсиндә ики јердә тәсадүф едилир. Мәс.: *Табғач, оғуз, кытаң, бу үчекү* 𐰴𐰍𐰆𐰇𐰴 *кабысар...* (Табғач, оғуз вә кытанлар үчлүкдә бирләшсәләр...)—Т. 12. ...*үчекүн* 𐰇𐰴𐰍 *кабысып сүлелим, аны јокқысалым,—тимис* (...Үчлүкдә бирләшиб гошун јеридәк, ону јох едәк,—демиш)—Т. 21.

Топлу сај дүзәлдән *-екү, -екүн* шәкилчиләри, көрүнүр, түрк дилләринин гәдим вә орта дөврләриндә ишләк олмушдур. Белә ки, Орхон-Јенисеј јазыларындан сонракы дөврләрдә јарадылмыш абидәләрдә бу шәкилчиләрә даһа тез-тез раст кәлмәк олур[1]. Мәс.: «Алтун јарук» да: Биз *икеку* некү тип өтүнелим, сөзлелим (Биз икиликдә нечә дејиб, данышаг, хаһиш едәк). Ол јик болғај *үчекү* бирле өлсер биз (Биз үчлүкдә//үчүмүз бирликдә өлсәк, чох јахшы олар)[2].

«Диванү лүғәт-ит Түрк»дә: Барыңлар *икеку* (Икиликдә кедин)[3].

«Огузнамә»дә: Андан соң *үчекүсү* таң сарыға бардылар (Ондан сонра үчлүкдә күндоғана сары кетдиләр)[4].

«Кутадку-билик»дә: көңилик, увут һем бу едкү кылынч *үчекүн* бириксе бу булды севинч (Үрәјиачыглыг//сәмимилик, һәја//утанчаглыг вә хејирхаһлыг үчлүкдә бир адамда бириксә, о севинч тапар)[5].

«Орта Асија тәфсири»ндә: Ол *икекүке* душман, јағы калмады (О икисинә дүшмән, јағы галмады). Һарун анасы бирле *икекүн* Мусаны билмедилер (Һарун анасы илә икиликдә Мусаны танымадылар). Мусаны сынағы үчүн *үчекүн* кеми үскүнке келдилер (Мусаны сынамаг үчүн кәмијә тәрәф кәлдиләр)[1].

Сонралар даһа чох түрк дилләринин карлук-гыпчаг групуна аид олан бу шәкилчи *-екү//ағуч>ав>ов>о>у>>уо>ыа*[2] истигамәтиндә дәјишәрәк бә'зи түрк дилләриндә индијәдәк ишләнмәкдәдир. Өзбәк дили абидәләриндә *(икев, үчев, олтав),*[3] «Ettühfet-üz-Zekiyye» дә *(бирев, иккев, үчев, дөртев)*[4] вә башга абидәләрдә кениш шәкилдә истифадә олунан *-ав, -әв* вә онун гәдим варианты, *-ағу, -екү* шәкилчиләринә оғуз групу түрк дилләриндә[5] о сырадан Азәрбајчан дилиндә вә дилимизин јазылы абидәләриндә раст кәлинмәмишдир.

НУМЕРАТИВ СӨЗЛӘР

Сајлардан сонра кәлиб онларын мә'насыны дәгигләшдирән, сајла аид олдуғу исим вә фе'л арасында мүхтәлиф грамматик әлагә јарадан нумеративләрин (нумератив сөзләрин) бә'зиси Орхон-Јенисеј абидәләриндә ишләнмиш вә мүасир түрк дилләриндәки гаршылығына ујғун олмушдур. Доғрудур, абидәләрдә нумератив сөзләр аздыр, онларын јалныз бир-ики нүмунәсинә раст кәлинир. Лакин Орхон-Јенисеј јазыларының о дөврдәки дил вәһидләринин хејли һиссәсини әһатә етмәдијини вә бу јазыларла јахын дөврдә јазылмыш дикәр түрк дили абидәләриндә нумеративләрин даһа кениш әкс олундуғуну нәзәрә алсаг, гәдим түрк абидәләриндә бу дил вәһидләринин дә, әсасән, формалашдығыны күман етмәк олар. Абидәләрдә ашағыдакы нумеративләр ишләнир: *ката//кат*,[6] *јолы, баг, үлүк.* Мәс.: *Елимде биш ката*[7] 𐰇𐰀𐰆

---

[1] В. М. Насилов. Древнетюркский язык, сәһ. 47; A. von Gabain, AG, сәһ. 105; Bang w. und A. von Gabain, Türkische Turfan-texte, III, SPAW, 1930, XIII, сәһ. 198; Ия, 1929, сәһ. 15, 52. В. М. Насилов, Язык тюркских памятников уйгурского письма, сәһ. 45.

[2] С. Е. Малов, ПДП, сәһ. 177.

[3] DLT fercümesi, I, сәһ. 45.

[4] А. М. Щербак. Огузнаме. Мухаббетнаме. М. 1954, сәһ. 38.

[5] Древнетюркский словарь, сәһ. 622.

[1] А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира, сәһ. 123, 341.

[2] А. М. Щербак. Очерки по сравнительной морфологии.., сәһ: 151.

[3] А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка, сәһ. 139.

[4] Ettühfet-üz-Zekiyye, сәһ.

[5] Р. Бердиев вә б. Түркмен дилинин диалектикләринин очерки. Ашгабат, 1970, сәһ. 269.

Әдәби дилимиздә топлу сајлар бирликдә, икиликдә, үчлүкдә вә тәкликдә бә'зән дә I шәхс мәнсубијјәт шәкилчисинин әлавәси илә дүзәлир. Лакин данышыг дилимиздә вә шивәләрдә гисмән топлу сај мә'насыны ифадә едән сөзләр дә (биркә, бирәм, үчәм, дөрдәм вә с.) ишләнир. Һәмин сөзләрдәки *-әм* соплуғу ифадә етдији грамматик мә'на бахымындан *-ав, -әв* шәкилчисинә чох јахындыр.

[6] *Кат* формасы јалныз бир дәфә «Фалнамә»дә гат, тәбәгә мә'насында ишләнмишдир. Мәс.: *Токуз кат үчүркүн топу улуг анча теритсүн* (Тәрлиһи доггуз гат гој ки, аты мөһкәм тәрләтсин)—Ф. 77.

[7] А. Н. Кононова көрә *ката* (дәфә, гат) сөзү *катмаг* (бирләшдирмәк мә'насында) фе'линә *-а* фе'ли бағлама шәкилчисинин артырылмасы илә дүзәлмишдир. Бу фикирлә разылашмаг чәтиндир. Чүнки, әввәла, нумератив сөзләрин һамысы ад мәншәли олур, икинчиси, *ката* сөзү «тәбәгә» мә'насында олан *гат* исмилә бағлыдыр. Түрк дили абидәләриндә чох вахт гат//кат илә ката//гата ејни мә'нада, ејни вәзифәдә ишләнмәси вә «дәфә» «кәрә» илә там синоним олмасы да буну тәсдиг едир. Мәсәлән, «Орта Асија тәфсири»ндә һәр ики форма (кат, ката) дәфә, кәрә мә'насындадыр. А. К. Боровков, Лексика среднеазиатского тефсира, сәһ. 203.

тезкинтим ер ердемим үчүн (Әр ләјагәтим үчүн елимдән беш дәфә вурушмаға кетдим)—Елекест. аб. II.

Ујгур абидәләриндә, «Кутадку билик»дә, «Атебетүл һәгајигдә», М. Кашғари лүғәтиндә вә үмумијјәтлә шәрги түрк дилләринә аид абидәләрдә[1] *ката* формасы «дәфә», «кәрә» мә'насында нумератив сөз кими ишләнмишдир. Мәс.:

Сувын алын үч ката бурунка тамығу ол (Сујуну чәкиб үч дәфә буруна дамыздыр)—«Һүгуг сәнәдләри». ...башын јерке чалса илып мин *ката* (Мин гат//дәфә ағы дејәрәк башыны јерә вурса)—«Кутадку билик».

Текиздин керимрек шаһим мин *ката*
Кабул кылса танг јок бу аз недјени («Atubetül-Hakayik»)
(Шаһым дәниздән мин дәфә//гат кәримдир
Бу кичичик һәдијјәни гәбул етсә, һејрәт етмәк лазым дејил).

Кач *ката* ајдым (Нечә дәфә//гат сөјләдим)—DLT, I, 321.
Кырк *ката* окыса бахт девлети кави болғај
(Гырх дәфә//гат охуса, бәхти дөвләти чох олар)—(«Орта Асија тәфсири»).

Гәрб групу түрк дилләринә аид абидәләрдә исә «дәфә», «кәрә» мә'насында нумератив сөз кими *кат* формасындан истифадә едилмишдир. Мәс.: *бир кат*, *ики кат*[2] (бир дәфә, ики дәфә). *Јетикат* јерни һем тутғучы ол[3].

Гат//кат сөзү «дәфә», «кәрә» мә'насында нумератив сөз кими мүасир түрк, татар, гагауз, гисмән дә Азәрбајчан, түркмән вә башга дилләрдә дә ишләнир[4]. Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә исә *гат//кат* сөзү даһа чох мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләри илә бирликдә ишләнәрәк көмәкчи ад вәзифәсини јеринә јетирмишдир (јанында, һүзурунда мә'насында)[5]. Мәс.:

Хан бабамуң *катына* бән варајым (КДГ).
Лөбини гылан төшбиһ шәккәрү-набатү-гәндә
Ол әһли-дил *катында* көзү бағлы чанәвәрдүр (Нәсими)

1 Древнетюркский словарь, сәһ. 432; С. Е. Малов, ПДП, сәһ. 412; DLT tercümesi, I, сәһ. 321, III, сәһ. 218; A. Yükneki, һәмин әсәри, сәһ. 46; Боровков, Лексика среднеазиатского тефсира, сәһ. 203.

2 Abu-Hayyan, Көстәрилән әсәри, сәһ. 72; K. Grönbech, Көстәрилән әсәри, сәһ. 196.

3 А. Ибатов, Көстәрилән әсәри, сәһ. 133; Л. З. Будагов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 4.

4 Турецко-русский словарь, 1945, сәһ. 323; Түркмен дилинин сөзлүгү, сәһ. 154; Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, I, сәһ. 448. Чуваш дилиндә «хут» шәклиндә јазылыр.

Татарско-русский словарь, сәһ. 239; Гагаузско-русско-молдавский словарь, М., 1973, сәһ. 254.

5 Түрк дилләринин башга абидәләриндә дә бу форма кениш ишләнмишдир. Бах: DLT tercümesi, II, сәһ. 320, III, сәһ. 240; A. Battal, Көстәрилән әсәри, сәһ. 38; Tarama sözlügü, IV, сәһ. 2332—2336; Ettühfet-üz-Zekiyye, сәһ. 187.

Чан адын сәнүң *катында* анмаға ујанлар (Г. Бүрһанәддин).

Олмаја ким, пир *катындән*
Сәни едәр ираг бир сөз (Хәтаи)
Гәдәһ тутмагдан икраһ етмәзәм та ким ешитдим бән,
Сәһәр бүлбүл дилиндән күл *катында*, ғөнчә јанында (Фүзули).

«Китаби-Дәдәм Горгуд» бојларында *гат//кат* сөзү нумератив сөз кими дә ишләнмишдир. Мәс.: Једди *кат* جات мејданы доланды кәлди (КДГ)[1].

Лакин бурада (КДГ-да) дәфә, кәрә мә'налы нумератив сөз кими даһа чох *катла*[2] сөзүндән истифадә едилмишдир. Мәс.:

Оғлан бу *катла буғануң* алнына јумруғуны тајады (КДГ). Једи *катла* вардум ол галајы аламадым, кери дөндүм (КДГ). Үч *катла* јарасын әлијлә сығады (КДГ).

Орхон-Јенисеј абидәләриндә даһа кениш ишләнән нумератив *јолы* сөзүдүр. Бу сөз сајдан сонра кәләрәк фе'ллә ифадә олунан һәрәкәтин кәмијјәтини билдирмәјә хидмәт етмиш, *ката//кат* нумератив сөзүнә нисбәтән ишләк олмушдур. Мәс.: *...кырк артукы јети јолы сүлемис* (Гырх једди јол//дәфә гошун јеритмиш)—КТб. 15. *Отуз јашыма Бесбалык тапа сүледим, алты јолы сүңүшдим* (Отуз јашымда Бешбалык шәһәринә гошун јеритдим, алты дәфә вурушдум)—Бх. 28. *Бир јылка төрт јолы сүңүшдим* (Бир илдә дөрд дәфә вурушдум)—Бх. 30.

Ирәлидә гејд етдијимиз кими, абидәләрдә нумеративләр дә, тәбиидир ки, мүасир түрк дилләриндәки сәвијјәдә исти-

1 Dede Korkut kitabi, Faksimile, сәһ. 178.

2 *Катла//гатла* сөзү, көрүндүјү кими, ики тәркиб һиссәдән ибарәтдир (*кат*+*ла*//*гат*+*ла*). Бурадакы *-ла* чох күман ки, *илә* гошмасының шәкилчиләшмиш формасыдыр. Мараглыдыр ки, данышыг дилимиздә «дәфә», «кәрә» мә'насында кениш ишләнән *јол* нумератив сөзү дә бә'зи шивәләримиздә *јолла* шәклиндә дә истифадә олунур. Мәс.: Бир *јолла* јазда јајлаға кетмишдик. Лап үч *јолла* демишәм, анчах баша дүшмүр ки, дүшмүр. Бу форма (јолла) түркмән вә өзбәк дилләриндә дә е:ла (јола) шәклиндә ишләнир. Мәс.: Мән сизин өјүнүзе үч јола барын гајытдым. Бах: Түркмен дилинин сөзлүгү, сәһ. 300.

Катла//гатла формасының KDГ-да елә кениш ишләнмәси онун оғуз дилләринә мәхсус олмасы илә бағлыдыр. Буну гәдим мәнбәләр дә тәсдиг едир. Мәсәлән, «Ettühfet-üz-Zekiyye» мүәллифи *кере* сөзүндән бәһс едәрәк јазыр ки, түркмәнләр (оғузлар) буна *катла//гатла* дејирләр. Һәмчинин бах: Ali Sir Nevai, Muhakamet-ül-lügateyn, Ankara, 1941, сәһ. 192; Л. Будагов. Көстәрилән әсәр, II, сәһ. 4.

фадә олунмамышдыр[1]. Мәсәлән, абидәләрдә ән чох јајылмыш *јолы* (дәфә, кәрә) нумератив сөзү дә охшар вә ја ејни вәзијјәтләрдә бә'зән ишләнир, чох вахт исә ишләнмир. Мүгајисә един:

Бир јылка беш олы сүүшдимиз (Бир илдә беш дәфә вурушдуг)—КТб. 44. *Камуғы биш отуз сүледимиз; үч јекирми сүүшдимиз* (Чәми ијирми беш дәфә гошун јеритдик, ијирми үч дәфә вурушдуг)—КТб. 18. *Табғачка јети јекирми сүүсди, Кытанка јети сүүсди, оғузка бес сүүсди* (Табғачларла он једди дәфә вурушду, Кытанларла једди дәфә вурушду, оғузларла беш дәфә вурушду)[2]—Т. 49.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә нисбәтән фәал олан *ј о л ы* нумератив сөзү түрк дилләринин башга абидәләринин бир групунда ишләнмәмиш, башгаларында исә мәһдуд даирәдә истифадә олунмушдур. Мәс.: Икилинч *ј о л ы* елик битик ыдмышың Одғурмышка ајур (Һөкмдарын Одгурмуша икинчи дәфә мәктуб көндәрдијини дејир)—«Кутадку билик»[3]. Бир, икинти, үчүнч *ј о л ы* арысун алкынсун (Бир, икинчи, үчүнчү дәфә тәмизләсинләр вә гејб олсунлар)[4]. Вәфалыг кулны бир *ј о л ы* унутма (Вәфалы гулу бир дәфәлик унутма)[5].

Азәрбајҹан дили абидәләриндә «дәфә» мә'налы нумератив сөз кими башга ифадәләр (*кәз, кәрә,* сонралар исә, *дәфә*) ишләнмиш, чанлы халг дили хүсусијјәтләрини даһа чох әкс етдирән әсәрләрдә исә *јол* сөзүндән дә истифадә едилмишдир. Мәс.:

Десә күндә әлли мин *ј о л* бу сөзи әкәр зәбаның (Нәбати)[6].

Чәкди ләшкәр биләсинчә нечә *ј о л* гејрәт гылыб (Вагиф)[7].

Истәјирсәнми пејсәринә беш-он *ј о л* да шапалајым, елә дүз кедәсән (Н. Б. Вәзиров).

Әлли *јол* чапылам, јүз *јол* таланам

Бир шеј дејил дөвләт, мал, инчимәрәм (Ашыг Әләскәр).

Мүасир әдәби дилимиздә дә бу сөз гејри-фәалдыр, бә'зи шивәләримиздә исә кениш ишләнир. Мүасир түрк дилиндә дә *ј о л* нумератив сөзүнә јалныз бир-ики шивәдә тәсадүф едилмишдир[1].

Орхон-Јенисеј абидәләриндә *бағ*[2] (груп, дәстә, бөлүк), *үлүк* (һиссә) сөзләри дә нумератив сөз вәзифәсиндә чыхыш етмишдир. Мәс.: *...алты б а ғ будунка бек ертим* (...алты дәстә//алты бөлүк халг үзәриндә бәј идим)—Јен. аб. 1. *Алты б а ғ будуным...* (Алты бөлүк халгым, алты гәбиләдән ибарәт халгым)—Јен. аб. 49. *Еки ү л ү к и атлыг ерти, бир ү л ү к и*[3] *јадағ ерти* (Ики һиссәси атлы иди, бир һиссәси пијада иди)—Т. 4.

Бәлли олдуғу кими, мүасир дилимиздә, еләчә дә түрк дилләринин әксәријјәтиндә әср, ил, бә'зән дә ај вә һәфтәни билдирмәк үчүн сыра сајларындан истифадә олунур. (Мәсәлән, XX әср, 1981-чи ил, биринчи ај, јә'ни јанвар, I һәфтә вә с.) Лакин Орхон-Јенисеј абидәләриндә илләр сыра сајлары илә јох, һејван адлары илә ифадә едилмишдир. Белә ки, түркләр гәдимдә чиплиләрә мәхсус дөврү (силсиләни) тәгвимдән истифадә етмишләр. Бу тәгвимдә һәр бөјүк силсилә (сикл) 60 илә бәрабәрдир. Бу бөјүк силсилә өзү дә беш кичик силсиләјә (сиклә) бөлүнүр. Һәр кичик силсилә исә он ики илдән ибарәтдир ки, бурадакы һәр бир ил мүәјјән һејванын ады илә адланыр[4]. Он ики илдән сонра һејван адлары сабит сыра илә тәкрар олунур. Бизим ерадан әввәл III миниллиқдән (2637-чи

---

[1] Мүасир түрк дилләриндән фәргли олараг Орхон-Јенисеј абидәләриндә нумератив сөзләр јалныз мигдар сајлары илә ишләнмишдир. Сајын башга нөвләриндән, хүсусилә, сыра сајларындан сонра, һәтта нумератив сөзүн ишләнмәсинә мәнтиги еһтијач һисс олундугда белә нумератив сөз көлмәмишдир. Мәс.: *екинти Кушлағакда едиз бирле үүшдимиз* (...икинчи дәфә Кушлағакда едизләрлә вурушдуг)—КТб. 45. *Төртүнч Чуш башынта сүүшдимиз* (Дөрдүнчү дәфә Чуш башында вурушдуг)—КТб. 46.

[2] Бә'зи үслуби мәгамлар нәзәрә алынмазса (мәсәлән: Бир она бахдым, бир өзүмә бахдым, көрдүм бир шеј чыхмајачаг), мүасир дилимиздә белә вәзијјәтләрдә һәмишә *дәфә, кәрә, јол* вә с. нумератив сөзләри ишләнир.

[3] Древнетюркский словарь, сәһ. 271.

[4] Bang W. und A. von Gabain, Türkische Turfan-Texte, IV, 1930, сәһ. 445.

[5] А. И б а т о в, Көстәрилән әсәри, сәһ. 103.

[6] Һ. М и р з ә з а д ә, Азәрб. дилинин тарихи морфолокијасы, сәһ. 162.

[7] Ф. А х м е д о в, Язык М. В. Видади, КД, 1978, сәһ. 11.

[1] Türkiyede Halk Agzindan söz derleme dergisi, III, 1947, сәһ. 1536.

[2] Бу нумератив сөз шүбһәсиз, *бағ* (ип, кәндир мә'насында) исминдән тәшрид олунмушдур. Нумератив сөз кими түрк дилләринин башга абидәләриндә дә ишләнмишдир. Бах: С. Е. Малов, ПДП, с. 367; Древнетюркский словарь, сәһ. 77. *Бағ* сөзү абидәләрдәкиндән фәргли мә'нада, амма нумератив сөз кими шивәләримиздә дә ишләнир. Мәс.: *Лығында 70—80 бағ от олур.* Бурада *бағ* сөзү бичилмиш, гуру отун вә ја күләшин хүсуси отдан (чилдән) һазырланмыш ип, кәндир васитәсилә бағланмыш дәстәсини билдирир.

[3] Бу сөз абидәләрдә пај, гисмәт мә'насында исим кими дә ишләнир. Мәс.: *...кутым бир үүн, ү л ү к и м бар үүн өлтечи будуныг тирикрү икитим* (...бәхтим олдуғу үчүн, гисмәтим олдуғу үчүн өлмәли халгы дирилтдим//дирчәлтдим)—КТб. 29.

М. Кашғари лүғәтиндә вә башга мәнбәләрдә дә *үлүк* сөзүнүн абидәләрдәки мә'наларыгејд едилмишдир. Бах: DLT tercümesi, I, сәһ. 72; A. Battal, Көстәрилән әсәри, сәһ. 82.

Бу сөзүн көкү парчаламаг, бөлмәк мә'налы *үл//үле* фе'лидир. Чох күман ки, *үле//үл* фе'ли илә *бөл* (мәк) фе'ли ејни көкдәндир. (мүгајисә ет: *үр//вур*).

[4] Чиндә јарадылмыш силсиләни тәгвимә көрә мүәјјән сабит сыра илә дүзүлмүш вә 1-чидән 12-чијәдәк илләри билдирән һејванлар ашағыдакылардыр: сичан (I ил), инәк (II ил), пөлөнк (III ил), довшан (IV ил), тимсаһ (V ил), илан (VI ил), ат (VII ил), гојун (VIII ил), мејмун (IX ил), тојуг//хоруз (X ил), ит (XI ил), донуз (XII ил).

илдән) Чиндә тәтбиг олунмаға башлајан бу тәгвим[1] Јапонија, Кореја, Тибет, Монголустан вә с. өлкәләрдә јајылдығы кими, гәдим түркләр тәрәфиндән дә истифадә олунмушдур. Бу, Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә өз әксини тапмыш, јә'ни, абидәләрдә илләр рәгәмләрлә јох, мүвафиг һејван ады илә билдирилмишдир. Мәс.: *Күл Тәкин коŋ јылка јати јекирмике учды* (Күл Тәкин гојун илиндә, јә'ни 731-чи илдә[2] ајын он једдисиндә өлдү)—КТб. 53. *Баркын, бедизин, битик ташын бичин јылка јетинч ај јети отузка коп алкадымыз* (Мәгбәрәсини, бәзәк ишләрини, баш дашыны мејмун илиндә једдинчи ајын 27-дә дүзәлтдик)—КТб. 53.

Орхон-Јенисеј абидәләринин бир гисми (хүсусилә бөјүк Орхон абидәләри) гәдим түркләрин VII—VIII әср тарихинә һәср едилдијиндән бә'зи тарихи һадисәләрин баш вердији илләр дөври (силсиләли) тәгвимә верилмишдир. Мәс.: *Барс јыл* (пәләнк или)—МЧ. 19; *табышган јыл* (довшан или)—МЧ. 20; *коŋ јыл* (гојун или)—КТб. 53, МЧ. 9, 41; *бичин јыл* (мејмун или)—КТб. 53; Хојто Темир; XI, Талас. аб. II; *ыт јыл* (ит или)—Бх. ха. 10; *лаґзын јыл* (донуз или)—Бх. ха. 10, ЫЧ. 11; *такуґы јыл*[3] (тојуг//хоруз или)—МЧ. 10.

Илләрин сајларла дејил, 12 һејван ады илә ифадәси түрк дилләринин сонракы дөвр абидәләриндә[4] дә әкс олунмуш, бә'зи түрк дилләриндә исә индијәдәк өз һәјатилијини горујуб сахламышдыр[5].

Түрк дилләринин бә'зи абидәләриндә һејван адлары илә

---

1 Әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: С. И. Селешников. История календаря и хронологии, М. 1972, сәһ. 125—132. Бу тәгвимдән Узаг Шәрг вә Чәнуби-Шәрги Асијада јашајан бир сыра халглар индијәдәк истифадә едирләр. Тәгвим тәртиб олунаркән бу вә ја дикәр илә мүәјјән һејван адының верилмәси хүсуси мә'на кәсб етмәсә дә, сонралар бу һејванларын мејдана кәлмиш, онлара дини рәнк вермишләр. Мәсәлән, 1981-чи ил дөври тәгвимә көрә хоруз (тојуг) илидир. Шәрг халглары арасында белә бир е'тигад вардыр ки, хоруз (тојуг) илиндә доғулан адам сағлам дүшүнчәли, мећрибан, узагкөрән, амма еһтијатсыз вә шылтаг олур. Шәргдә хоруз хејирли, хошбәхтлик кәтирән һејван һесаб едилир. Шаирләр онун бәзи мүсбәт хүсусијјәтини (фәрасәт, мећрибанлыг, мүбаризлик, темперамент//гызғынлыг вә дәгиглик) дәфәләрлә тәрәннүм етмишләр. XX әсрәдәк (1924-чү илә дәк) Чин силсиләли тәгвиминдә 76 силсилә (сикл) олмуш. 1924-чү илдән 77-чи силсилә башланмышдыр вә 1983-чү ил онун ахырынчы илидир.

2 Күл тәкинин өлүмү 57-чи бөјүк силсиләнин биринчи сиклинә (724—785-чи илләр) тәсадүф едир ки, бурада «гојун или» 731-чи ил илә, «мејмун или» исә 732-чи илә бәрабәрдир.

3 Мисаллардан көрүндүјү кими, һејван ады илә бағлы 12 илдән јалныз 8-и абидәләрдә өз әксини тапмышдыр.

4 DLT tercümesi, I, сәһ. 344—347; Древнетюркский словарь, сәһ. 98; W. Rodloff, Ujgurische Sprachdenkmäler, Л. 1928, сәһ. 27; С. Е. Малов, ПДП, сәһ. 76, 78, 80.

5 Р. Тенишев, Строй сарыг-югурского языка, сәһ. 186; Р. Тенишев. Строй саларского языка, сәһ. 358.

бағлы дөври тәгвимин түркләрә мәхсус олдуғу көстәрилир. Мәсәлән, XIV әсрдә Сурија јазысы илә јазылмыш вә христианлығы гәбул етмиш Семиречиједә//Жетисуда (индики Чәнуби-Шәрги Газахыстанда) јашајан түркләрә мәхсус абидәләрдә Македонијалы Искәндәрин ады илә бағлы тәгвимлә[1] јанашы дөври тәгвимдән дә истифадә олунмуш вә орада һәмин тәгвим түркчә һесаб едилир. Мәс.: Александрос хан сакышы мин алты јүз јекирми үч ерди, түркче јыл сычған ерти. (Искәндәр хан тәгвими илә 1623 иди, түркчә сычан или иди)[2]. М. Кашғари исә бу тәгвими «Түркләрин он ики или» адландырыр, онун түркләр тәрәфиндән јарадылдығыны көстәрир вә онларын бу тәгвими нечә јаратдыглары һаггында кениш мә'лумат да верир[3].

Орхон-Јенисеј абидәләриндә мүасир түрк дилләриндән фәргли олараг ајларын ады јохдур, ајлар орада сыра сајлары илә билдирилир. Мәс.: *токузынч ај* (доггузунчу ај)—КТб. 53; *јетинч ај* (једдинчи ај)—КТб. 53; *онынч ај* (онунчу ај)—Бх. ха. 10; *бисинч ај* (бешинчи ај)—Бх. ха. 10; *екинти ај* (икинчи ај)—МЧ. 19; *бешинч ај* (бешинчи ај)—МЧ. 20; *бир јекирминч ај* (он биринчи ај)—МЧ. 25.

Ујғур абидәләриндә дә ајлар сыра сајлары илә ифадә едилмишдир[4]. Мәс.: *бир јикирминч ај* (он биринчи ај).

---

1 Һәмин тәгвим бизим ерадан 311 ил әввәл башлајыр, јә'ни индики тәгвимлә онун арасында 311 ил фәрг вардыр.

2 С. Е. Малов. ПДП МК, сәһ. 79. Мисалдакы вахт бизим тәгвимлә 1312-чи илә ујғун кәлир.

3 DLT tercümesi, сәһ. 344/347. М. Кашғари јазыр ки, Түрк хаганларындан бири өзүндән әввәл баш вермиш бир дөјүшүн илини өјрәнмәк истәмиш, лакин һеч кәс бу дөјүшүн һансы илдә баш вердијини дејә билмәмишдир. О, мүшавирә чағырараг дејир ки, бизим кими биздән сонра јашајанлар да мүәјјән или мүәјјәнләшдирәркән јанылачаглар, чүнки илләрин ады јохдур. Она көрә дә биз көјүн он ики бүрчү вә он ики ајын сајына ујғун һәр илә бир ад гојаг, илләри бу јолла һесаблајаг, дејә едәк. Бундан сонра о, ова чыхыб һејванлары Илису адлы бөјүк чаја доғру говмаларыны адамлара әмр едир. Һејванлардан јалныз он икиси сују кечә билир. Буплардан 1-чиси сичан (*сычған*) имиш. Она көрә дә биринчи ил сичан или адландырылыр. Бундан сонра *уд* (өкүз), *парс* (пәләнк), *тавышган* (довшан) *нек* (тимсаһ), *јылан* (илан), *јунд* (ат), *кој* (гојун), *бичин* (мејмун), *такыґу* (тојуг), *ыт* (ит), *тонґуз* (донуз) кечир вә илләр дә белә адландырылыр.

4 С. Е. Малов, К изучению турецких числительных, сәһ. 275. Лакин ујғур абидәләриндә ајларын хүсуси ады да олмушдур. Мәс. *Арам ај он секизке* (Арам ајынын 18-дә) Бах: С. Е. Малов, һәмин мәгалә, сәһ. 276.

М. Кашғари көстәрир ки, шәһәрләрдә јашајан түркләр әрәбчә ај адларындан истифадә едир, көчәриләр вә мүсәлман олмајан түркләр исә или дөрд јерә бөлүб, һәрәсини үч ај һесаб едир, һәр ајa хүсуси ад верирләр. Мәсәлән, новруз бајрамындан сонра илк ајa «оғлак ај», сонра «улуг оғлаг ај» дејирләр.

Дилин лүғәт тәркибиндә башга нитг һиссәләринә нисбәтән сајлар аз јер тутса да, онларын әһәмијјәти чох бөјүк, әһатә даирәси кенишдир. Дилдә сајлар өз конкрет вәзифәсиндән, ја'ни мигдар, кәмијјәт вә сыра билдирмәк вәзифәсиндән әлавә мүхтәлиф халгларда мәишәтлә, динлә бағлы бир сыра әлавә мәгамларда ишләнир, бәдии әдәбијјатда символик мәфһумлары ифадә етмәјә хидмәт едир. Белә ки, дүнја дилләриндә бә'зи сајлар нәс, хејирсиз һесаб едилдији кими, бә'зи сајлар да мүгәддәс вә әзиз һесаб едилир[1]. Шүбһәсиз, гәдим түркләрдә дә сајларын белә әлавә истифадәси, әлавә вәзифәси олмушдур вә Орхон-Јенисеј абидәләриндә буна аид мүәјјән гәдәр факта тәсадүф етмәк олур. Мүхтәлиф халгларын дили үзәриндә апарылмыш тәдгигатлар нәтичәсиндә ашағыдакы сајлар әлавә мә'на ифадә едир, хејирли вә зәрәрли һесаб едилир: бир, үч, једди, сәккиз, доггуз, он ики, гырх, алтмыш; үч јүз алтмыш вә с.[2].

Р. Хәлилов бу барәдә јазыр ки, «Мүгәддәс» (севимли) рәгәмләрин бир гисми мүхтәлиф дилләр үзрә бә'зән бир-бирinин еjнини тәшкил етсә дә, ајры-ајры халгларын адәт-ән'әнәләри вә дини көрүшләри илә әлагәдар олараг мүәјјән һалларда бир-бирinә уjгун кәлмир, бири-дикәриндән фәргләнир. Түрк дилләриндә *бир*, *үч*, *беш*, *једди* кими сајлар уғурлу рәгәм һесаб едилир.

«Гәдим түрк халгларында верилән пешкәш, һәдиjjә вә с. сајы доггуз олурду вә *доггуз* уғурлу бир сај кими гәбул едилирди»[3].

Орхон-Јенисеј абидәләриндә бир нечә сај (үч, jети токуз, отуз) ади мигдар, кәмијјәт билдирмәкдән башга сакраментал сај кими дә ишләнмишдир. Белә ки, абидәләрдә бу сајлар, һәмчинин алты вә он сајлары гәбилә вә тајфа адларына аид олараг, көрүнүр, һәмин тајфадакы гәбиләләрин мигдарыны,[4] јахуд мүәјјән символика, мүгәддәслик билдирмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, бу сајлар түрк халглары арасында мүгәддәс сај кими ишләнир. Мәсәлән, «үч» сајы аталар сөзү, дастанлар вә башга шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә мүхтәлиф мәгамларда ишләнир (мәс: Аталар үчәчән дејиб. Үч чолаг чејран бир jердә отламаз. Көjдән үч алма дүшдү). Ә. Гарабағлы нағылларымызда «үч» сөзүнүн ишләнмәси һагында јазыр: «Чох мараглыдыр ки, нағылларымызда вә халг е'тигадларында һәмишә үчүнчү әввәлки икидән фәргләнир, үчүнчү оғул *даһа* гочаг олур, үчүнчү күндә мәсәлә һәлл

[1] Р. Хәлилов. Сајлар, сәһ. 28.
[2] Јенә орада, сәһ. 29.
[3] Јенә орада, сәһ. 30.
[4] Ј. Мәммәдов. Орхон-Јенисеј абидәләриндә исим, намизәдлик диссертасијасы, Бакы, 1969, сәһ. 83—85.

олур, үчүнчү jол даһа хејирли олур, үчүнчү зәрбә даһа мүвәффәгиjjәтли нәтичә верир, үчүнчү бачы даһа көзәл, даһа зирәк вә даһа сәдагәтли олур вә и. а.»[1].

Бу сај һаггында М. Тәһмасиб јазыр ки, бүтүн халгларда олдуғу кими, биздә дә дини әгидәләрә көрә дүнја үчдүр, зүлмәт, jер вә көj. Бунлардан башга аләм jенә дә үчдүр: бу дүнја, чәннәт вә чәһәннәм. Јени анадан олмуш ушағын үчүнчү күнү, өлүнүн үчү, үч күн тоj, үч күн јас, фәсилләрин һәрәсинин үч ајдан ибарәт олмасы, һәтта дилдә шәхсин белә үч олмасы ичәримиздә јашајан вә чох бөјүк етнографик әһәмиjjәтә малик олан әламәтләрдир[2].

Чох күман ки, бу әламәтләрин әксәриjjәти чох гәдим тарихә маликдир вә Орхон-Јенисеј абидәләриндәки *үч курыкан, үч туғлыг түрк будун, үч карлук, үч ыдук татар* вә *үч оғуз* (тајфа, халг ады) ифадәләриндән «үч» сөзү тәхминән һәмин мә'нада ишләнмишдир. Мәс:

...Көмүр тағда, Јар үкүздә үч туғлыг будун... (Көмүр дағда, Јар чајында үч бајраглы түрк халгы...)—МЧ. 8.

...екинти ај алты jекирмике үч туғлыг түрк будуныг... (Икинчи ајын он алтысында үч бајраглы түрк халгыны)—МЧ. 46. *Үч карлук jаблак сакынып тезе барды* (Үч карлук халгы пис фикирләшиб гачыб кетди)—МЧ. 11. *Ол ај бис jикирмике Кеjре башы Үч Биркүде татар бирле каты токыдым* (О ајын он бешиндә Кеjре башы Үч Биркүде татарларла тоггушдум-гаршылашдым)—МЧ. 18. *...ташдынтан үч карлук, үч ыдук татар...* (дишарыдан үч корлук, үч мүгәддәс татарлар...)—МЧ. 28. *Үч оғуз*[3] *суси баса келти* (Үч оғуз гошуну һүчум едиб кәлди)—БХ. 32.

Бешинчи мисалда *үч* сајы *ыдук* (мүгәддәс) сөзү илә бирликдә ишләнмишдир ки, бу да јухарыдакы фикрин хејринәдир. Орхон-Јенисеј абидәләриндә *jети* (једди), *секиз* (сәккиз), *токуз* (доггуз), *он* вә *отуз* сајлары да *үч* сајы кими тајфа вә халг ады билдирән сөзә аид олур. Конкрет кәмијјәт билдирмәкдән чох символик хүсусиjjәт дашыjыр. Мәс.: *...Секиз оғуз, токуз татар* (сәккиз оғуз, доггуз татар)—МЧ. 47. *Токуз оғуз беклери будуны бу сабымын едкүти есид, катығды тыңла* (Токуз оғуз бәjләри халгын бу сөзүнү jахшы ешит, мөһкәм динлә)—КТк. 2. *...кыркыз, үч курыкан, отуз татар, кытаң, татабы—бунча будун келипен сығтамыс...* (..:гырғыз, үч курыкан, отуз татар, татабы—бу гәдәр халг кәлиб ағламыш...)—КТб. 4. *Баз каған токуз оғуз будуны jағы ермис, кыркыз,*

[1] Ә. Гарабағлы. Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјаты тәдриси. Бакы, 1961, сәһ. 27; Ситат Р. Хәлиловун китабындан көтүрүлмүшдүр.
[2] Р. Хәлилов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 32.
[3] Түрк алими Ф. Сүмер *токуз* (доггуз) *оғузларын үч вә алты олмагла ики бөјүк һиссәдән* (ја'ни үч оғуз вә алты оғуз) ибарәт олдуғуну көстәрир. Бах: F. Sümer, Oguzlar, Ankara, 1972,сәһ. 7—12.

курыкан отуз татар, кытаң, татабы коп јағы ермис (Баз хаганын токуз оғуз халғы јағы имиш, гырғыз курыкан, оғуз татар, кытаң, татабы һамы јағы имиш)—КТб. 14. *...он ок будун емкек көрдү* (Он ок халғы әзиҗҗәт чәкди)—КТб. 19. *Он ок беклери, будуны коп келти* (Он ок халғы вә бәҗләри тамам кәлди)—Т. 42. *...токуз оғуз мениң будуным ерти* (Токуз оғуз халғы мәним халғым иди)—БХ. 29. *Оғуз будун токуз татар бирле тирилип келти* (Оғуз халғы токуз татар халғы илә дирчәлиб кәлди)—БХ. 34.

Мисаллардан ајдын шәкилдә көрүндүју кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә јалныз о сајлар тајфа, халг, бә'зән дә јер ады илә биркә ишләнир ки, онлар түрк халгларында вә үмумиҗҗәтлә дүнја халгларында хејирли, мүгәддәс сај кими гәбул едилмишдир. Мәсәлән, бизчә, *токуз* (доггуз) сајының мәһз оғуз халғына, тајфасына аид едилмәси, көрүнүр, тәсадүфи дејил. Бәллидир ки, оғузлар түрк халглары вә тајфалары ичәрисиндә гочаглығы, дөјүшкәнлији, гоншу дөвләтләрдә вәһимә, горху төрәтмәси илә, һәм дә сајча чохлуғу илә сечилирди. Мәсәлән: XI әсрдә М. Кашғари түрк тајфа вә халглары һаггында бәһс едәркән оғузлары хүсусилә гејд едир, онларын кениш бир әразиҗә җајылдығыны көстәрир.

М. Кашгари *доггуз* рәгәминин лап чох кәмиҗҗәт вә уғур (мүвәффәгиҗҗәт) мә'наларында ишләндијини көстәрәрәк јазыр: «Ханын нә гәдәр вилајәти чох, рүтбәси јүксәк олурса олсун, онун бајрағы (санчағы) доггуздан артыг олмаз. Чүнки доггуз сајы илә уғурланырлар. Бу бајраглар турунчу рәнкдә ипәкдән вә ја гумашдан дүзәлдилир. Буну да уғур сајырлар»[1]. Оғузларын гочаглығы, мәрдлији һаггында онларын мүхтәлиф дөврләрдә, мүхтәлиф дөвләтләрә гаршы апардыглары вурушлар, газандыглары гәләбәләр һаггында хүсуси бој вә дастанларын, җә'ни оғузнамәләрин јаранмасы да тәсадүфи дејил. Оғузларын һәлә VI—VIII әсрләрдә тарих сәһнәсиндә фәал рол ојнадығы Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә өз әксини тапмышдыр. Оғузлара аид олан вә јухарыда гејд етдијимиз хүсусиҗҗәтләр *доггуз* рәгәминин мүхтәлиф халглар тәрәфиндән гәбул едилмиш рәмзи мә'насы (җә'ни уғур, горху, вәһимә, чохлуг вә сонсузлуг мә'насы) арасында чидди јахынлыг дујулур. Чох күман ки, гәдим түркләр оғузлары *токуз оғуз* адландырдыгда онларын һәмин хүсусиҗҗәтләрини нәзәрә алмышлар. *Доггуз* сајының јухарыдакы мә'насы һаггында М. Адилов белә јазыр: «Гәдимдә бир сыра халглар *доггуз* рәгәминдән горхурдулар... *Доггуз* рәгәминин вәһимә, горху һисси ојатмағы гәдим заманларда бу рәгәмин сај системиндә сонунчу рәгәм һесаб едилмәси илә әлагәдар изаһ олуна биләр. Гәдимдә бир сыра халгларда сај системи доггуздан јухары галхмырды»[1]. *Доггуз* сөзүнүн рәмзи мә'нада ишләнмәсинә Азәрбајчан дили абидәләриндә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән, КДГ бојларында Газанын оғлу оланда доггуз буға өлдүрүб гонаглыг верир, кафирин доггузуну бир һесаб едир, пис вә гарынгулу арвад доггуз бозламач јејир, Газанын гонаглығында доггуз кафир гызы хидмәт едир, доггуз јердә бадјалар гурулур. Газанын дајысы Аруз доггуз гочалар башчысыдыр вә с.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә сакраменталлыг бахымындан диггәти чәлб едән сајлардан бири дә *једди* сөзүдүр. Абидәләрдә бу сөз һәм ајрылыгда *јети*, һәм дә *јети јекирми* (он једди) *јетмиш*, *јети јүз* сөзләринин тәркибиндә сакраментал мә'на ифадә едир. Орада гәдим түркләрин Табғач (Чин) әсарәтиндән јаха гуртарыб тезликлә артмасы вә мүстәгил дөвләт јаратмасы белә изаһ едилир. Әввәл *јети* (једди) әр, киши гачыр, сонра онлар артыб *јети јекирми* (он једди), сонра *јетмиш* олур, даһа сонра исә онларын сајы *јети јүзә* (једди јүзә) чатыр. Мәс.:

...Табғачда јыраја оғуз ара јети ерең јағы болмыс (табғачлардан шималда оғузлар арасында једди киши//икид јағы олмуш)—Он. 5. *Каным каған јити јекирми ерин ташыкмыс, ташра јоруҗур, тијин, күсидип, балыкдакы тағыкмыс, тағдакы ичмис, тирилип јетмис ер болмыс. Илкерү курығару сүлеп тирмиш, кобартмыш, камуғы јети јүз ер болмыс* (Хаган атам он једди киши//икид илә Табғачдан чыхмыш, хаган дишары чыхмыш, дејин, хәбәр ешидиб шәһәрдәкиләр даға тәрәф галхмыш, дағдакылар ашағы енмиш, дирчәлиб//топлашыб једди јүз әр олмуш)—КТб. 11—12.

Ыда ташда калмысы кубранып јети јүз болты (Азадлыгда—дағда-дашда каланы бирләшиб једди јүз олду)—Т. 4.

Бәлли олдуғу кими, башга халгларда, еләчә дә азәрбајчанлыларда бу сај индиҗәдәк мүгәддәс рәгәм кими гәбул едилир, јазылы вә шифаһи әдәбиҗҗатда о, кифајәт гәдәр өз әксини тапмышдыр[2].

ӘВӘЗЛИК

Әвәзлик дә сифәт вә сај кими лексик бахымдан «касыб» нитг һиссәсидир. Орхон-Јенисеј абидәләри VI—VIII әсрләрдә түрк дилләриндә мөвчуд олмуш әвәзликләри там әһатә етмәсә дә, һәмин дөврдән хејли габаг әвәзлијин мүстәгил нитг һиссәси кими формалашдығы һеч бир шүбһә доғурмур. Чүнки мүасир түрк дилләриндә әвәзлиҗә хас әсас хүсусиҗҗәтләр бу абидәләрдә, әсасән, өз әксини тапмышдыр. Белә ки, Орхон-Јенисеј абидәләриндә нәинки әвәзликләр мүстәгил, дифферен-

[1] Бах: DLT tercümesi, III, səh. 127.

[1] DLT tercümesi, III, səh. 127. Р. Хәлилов. Сајлар, səh. 33:

[2] Әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: «Елм вә һәјат», 1978, № 12.

сиаллашмыш бир нитг һиссәси кими сабитләшмиш, һәтта әвәзлик әсасында башга нитг һиссәләри (хүсусилә, зәрфләр) вә шәкилчиләр (хәбәрлик вә шәхс) формалашмаға башламышдыр. Доғрудур, бу просес мүасир дилимиздәки сәвиййәдә дејилдир, илкин инкишаф мәрһәләси кечирир.

Илкин мүгајисәләр белә бир мүлаһизә үчүн әсас верир: Орхон-Јенисеј абидәләриндә үмуми јәтлә түрк дилләриндә әвәзлијә хас лексик-грамматик хүсусиијјәтләри өзүндә, әсасән, әкс етдирмиш, лакин әвәзликләрин VI—VIII әсрләрдән сонракы инкишафында да мүәјјән јени хүсусиијјәтләр мејдана кәлмишдир ки, тәбиидир ки, бунлар Орхон-Јенисеј абидәләриндә јохдур. Башга сөзлә десәк, әвәзликлә бағлы әсас чәһәтләр һәм Орхон-Јенисеј абидәләриндә, һәм дә мүасир түрк дилләриндә (о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә) вардыр. Бунунла јанашы абидәләрлә мүасир түрк дилләрини бир-бириндән ајыран, фәргләндирән хүсусиијјәтләр дә аз дејилдир. Бу охшар вә фәргли хүсусиијјәтләр һаггында мүәјјән тәсәввүр әлдә етмәк үчүн Орхон-Јенисеј абидәләриндәки әвәзликләри мүасир дилимиздәки (гисмән дә башга түрк дилләриндәки) гаршылыглары илә фонетик, лексик вә грамматик бахымдан мүгајисә етмәк лазымдыр. Белә мүгајисә нөгтеји-нәзәрдән Орхон-Јенисеј јазыларындакы әвәзликләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1) Нә форма, нә дә мә'на бахымындан мүасир дилимиздәки гаршылығындан фәргләнмәјәнләр. Мәс.: *Мен//мән* —КТб. 11, *сен//сән* —Т. 10; *биз* —КТб. 19; *сиз* —Јен. аб. 10, 26; *бу* —КЧ. 6, *не//нә* —Т. 14; *кем//ким*— —КТб. 9. *өз* —Т. 13;

2) Јалныз шәкил, јә'ни фонетик тәркиб чәһәтдән мүасир дилимиздән фәргләнәнләр. Мәс: *бен*[1] (мән)—Т. 1; *ол* (о)—Т. 20; *кантан* (һардан)—КТб. 23; *каны* (һаны)—КТб. 9; *камуғ* (һамы)—КТб. 12;

3) Орхон-Јенисеј абидәләриндәки әвәзликләрин бә'зиси түрк дилләрини башга јазылы мәнбәләриндә, Азәрбајчан дили абидәләриндә вә мүасир түрк дилләринин бир гисминдә

[1] Мүасир әдәби дилимиздә вә әксәр шивәләримиздә *мән* шәкли сабитләшсә дә, бә'зи шивәләримиздә *бен//бән* формасы да индијәдәк өз изни сахлаја билмишдир. Бах: М. Исламов. Древние формы личных местоимений в диалектах и говорах азербайджанского языка, СТ, 1972, № 3, сәһ. 233.

ишләнсә дә, мүасир дилимиздә архаикләшәрәк истифадәдән галмышдыр. Мәс.: *кач* (нечә)—Т. 20; *неη* (нә исә, нә)—Т. 14.

Абидәләрдә бу ики сөз (*кач* вә *неη*) бирликдә ишләнир вә «һәр нә исә» мә'насыны ифадә едир: Мәс.:

Кағаны алп ермис, ајғучысы билке ермис, кач неη ерсер бизни өлүртечи күк,—тимис (Хаганы икид имиш, вәзири ағыллы имиш, һәр нә чүр олса бизи, јәгин ки, өлдүрәчәк,—демиш)—Т. 29.

Кач сөзү абидәләрдәки шәкил вә мә'насыны сахлајараг башга түрк абидәләриндә Азәрбајчан дили абидәләриндә, хүсусилә «Китаби-Дәдәм Горгут» бојларында кениш шәкилдә ишләнмишдир. Мәс.:

Кара башум курбан олсун оғул саңа,
Ағыз дилдән бир *кач* көлмә хәбәр маңа (КДГ. 28).
Кач јармак берди (Нечә пара верди)—ДЛТ. 1, 321).
Кач түрлүк неη (Нечә чүр шеј)—ДЛТ, 1, 476).

4) Орхон-Јенисеј абидәләриндә *ол* вә *бу* ишарә әвәзликләри *-та* јерлик һал шәкилчисини гәбул едәрәк мүасир дилимиздән фәргли мә'на ифадә едән сөзләрин јаранмасында иштирак едирләр. Белә ки, мүасир дилимиздә *о* әвәзлији јерлик һал шәкилчиси илә (онда) јалныз «о заман», «о вахт» мә'насында олан сөз әмәлә кәтирирсә, Орхон-Јенисеј абидәләриндә һәм дә «орда», «орада» мә'насыны ифадә едән сөз дә јарадыр. Мәс.: *Ол сүк анта јоккышдымыз* (О гошуну онда//о вахт јох етдик)—КТб. 34. *...анта ичреки будун коп маңа көрүр* (Ордакы//о јерләрдәки халглар тамамилә мәнә табедир)—КТб. 3.

а) *Анта//анда* сөзү дикәр түрк абидәләриндә дә Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мә'нада (орда, орада) ишләнмишдир. Мәс.: *Анта* теркин кан сарығның отын емлемиш керкек (О заман ган ахманы вә сарылығы дәрманла тез сағалтмаг лазымдыр)[1]. Мен *анда* ердим (Мән орда идим)[2]—DLT, 1, сәһ. 109; Ол ташға текдимиз, *анда* јатдымыз (О гајаја чатдыг. Орда јатдыг)[3]. *Анда* конғыл (Орда јерләш//кечәлә)[4]. Оғлан *онда* јыкылдукда боз атлу Хызыр оғлана һазыр олду—КДГ, 26.

Гадирсән, еј улу шаһым, гадирсән
Һәр нерәјә *онда//анда* һазирсән (Хәтаи).

Бу сөз (*анта*) абидәләрдә чох вахт *кисре* (сонра) вә *өірү* ғошмаларындан әввәл кәләрәк мүасир дилимиздәки

[1] Древнетюркский словарь, сәһ. 45.
[2] М. Кашғари көстәрир ки, оғузлардан башга түрк дилләриндә *онда* сөзү һәм дә «орадан», «о вахтдан» мә'наларыны да билдирир.
[3] А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира, сәһ. 51.
[4] Э. Наджип. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века, М. 1979, сәһ. 242.

«ондан» сөзүнүн мә'насында ишләнир. Мәс.: *Анта кисре иниси каған болмыс еринч* (Ондан сонра кичик гардашы хаган олмуш)—КТб. 4. *...Анта өтрү түркес карлукыг табарын алып, ебин јулып бармыс* (ондан өтрү түркеши вә карлуку мәғлуб едиб, евини талајыб, вар-дөвләтини алмыш...)—МЧ. 29.

Ол әвәзлији—*таг//тек* вә *-ча* шәкилчиләшмиш гошмалары илә бирликдә ишләнәрәк мүасир дилимиздәки «онун тәки», «онун кими», «онун гәдәр» ифадәләринин мә'насыны ифадә етмишдир. Мәс.: *...антаг кулик, каған ермис* (о чүр, елә шөһрәтли хаган имиш)—КТб. 4. *Анта өтрү каганыма өтүнтүм, анча өтүнтүм* (Ондан сонра//ондан өтрү хаганыма мүрачиәт етдим, еләчә мүрачиәт етдим)—Т. 12. *...анча будун коп итдим* (...о гәдәр халгы топладым, бирләшдирдим)—КТб. 3.

Бу әвәзлији дә тәхминән, һәмин хүсусијјәтләрә малик олмушдур. Мәс.: *...бунча* 𐰉𐰆𐰑𐰣 *будун келипен сыгтамыс, јығламыс* (...бу гәдәр халг кәлиб ағламыш вә сытгамыш) — КТб. 4. *Түрк будуныг тирип ил тутсыкын бунта уртым, јаңылып үлесикин јеме бунта* 𐰉𐰆𐰑𐰣 *уртым* (Түрк халгының дирчәлиб дөвләт јаратдығыны бура вурдум//һәкк етдим, јапылыб парчаландығыны да бура вурдум//һәкк етдим)—КТб. 10.

Бу ишарә әвәзлији әсасында јаранмыш *бунча* вә *бунта* (бурда, бурада) сөзләри мүасир дилимиздә архаикләшсә дә, јазылы абидәләримиздә, еләчә дә түрк дилләринин башга абидәләриндә гәдим мә'насында мүәјјән гәдәр ишләнмишдир. Мәс.:

Бу күн *мунда* ерсе, јарын анда бил (Бу күн бурда исә, бил ки, сабаһ ордадыр)—КБ. *Мунча* сөзләр өнүп барды (Бу гәдәр белә сөзләр сөјләјиб кетди)[1]. Калур *мунда* кидин сепед сандыкунг (Галыр бурда бундан сонра сәбәт вә сандығын)[2]—АҺ.

...Јохса *бунда* сәни куртлар кушлар јер,—деди—КДГ, 50. Варајын, Казаны көрәјин нә һаллы кишидүр *бунча* адамлара зәрб урурмуш,—деди—КДГ.

Кәр јүз ил күјиндә чан вар, мејли јох һәрдәм саңа
Ej көнүл, сән *мунча* әфган етдикин, јә'ни ки, нә? (Хәтаи).

Бунда һеч һијлә сатылмаз
Көвһәриндән гул истәрләр (Хәтаи).

Фәләкиң әсли нәдәндүр, мәләкиң нәсли нәдән
Адәмиң сурәтинә *бунча* тәләбкар нәдүр? (Нәсими)

Мәрә чобан карнуң ачыкмамыш икән, көзүң карармамыш икән бу ағачы копары көр, јохса сәни бунда куртлар, кушлар јер,—деди (КДГ).

[1] Древнетюркский словарь, сәһ. 348.
[2] А. Yükneki, Көстәрилән әсәри, сәһ. 92.

Мисаллардан көрүндүјү кими, Орхон-Јенисеј јазыларында түрк дилләринин башга абидәләриндә вә Азәрбајчан дили мәнбәләриндә *бунча, бунта//бунда* сөзләри мүасир дилимиздә *бурда//бурада, бу гәдәр* сөзләринин мә'насыны ифадә етмишдир.

ӘВӘЗЛИЈИН МӘ'НАЧА НӨВЛӘРИ

Орхон-Јенисеј абидәләриндә әвәзлијин мүстәгил бир нитг һиссәси кими формалашдығыны белә бир факт да сүбут едир ки, орада әвәзлијин мүасир дилимиздәки мә'на нөвләринин һамысы бу вә ја дикәр дәрәчәдә ишләнмишдир. Доғрудур, бунларын һамысы ејни дәрәчәдә сабитләшмәдији кими, түрк дилләринин сонракы инкишаф дөврләриндә онларын инкишафы да мүхтәлиф олмуш, абидәләрдә ишләнмәјән бә'зи әвәзликләр түрк дилләриндә сонралар формалашмыш, дикәрләри исә, әксинә, азалан хәтт үзрә инкишаф едәрәк архаикләшмиш, мүәјјән һалларда исә тамамилә истифадәдән галмышдыр. Мүасир түрк дилләриндә олдуғу кими, Орхон-Јенисеј јазыларында да әвәзлијин ашағыдакы мә'на нөвләри ишләнмишдир: шәхс, ишарә, суал, гејри-мүәјјән, гајыдыш вә тә'јини әвәзликләр.

Шәхс әвәзликләри

Түрк дилләринин тарихи инкишафы боју шәхс әвәзликләри өз сабитлији илә диггәти чәлб едир. Јакут дили мүстәсна олмагла мүасир түрк дилләриндә дә шәхс әвәзликләриндә үмуми чәһәтләр үстүнлүк тәшкил едир[1]. Бу мә'нада Орхон-Јенисеј абидәләриндәки шәхс әвәзликләри о гәдәр дә чидди дәјишиклијә уграмадан мүасир түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә ишләнир. Лакин VI—VIII әсрләрдән индијәдәк шәхс әвәзликләринин истифадәсиндә мүәјјән фәргли чәһәтләр дә олмушдур ки, бунлары јахшы тәсәввүр етмәк үчүн шәхс әвәзликләрини һәр бирини ајрылыгда нәзәрдән кечирәк. Абидәләрдә шәхс әвәзликләри бунлардыр: *мен//бен (мән), сен (сән), ол (о),*[2] *биз, сиз.*

[1] А. М. Щербак. Очерки по сравнительной морфологии, сәһ. 124.
[2] Үчүнчү шәхсин тәки Орхон-Јенисеј абидәләриндә ајрылыгда ишләнмәмишдир, даһа доғрусу, адлыг һалда бу әвәзлијә раст кәлинмир. Лакин исмин башга һалларында кениш ишләнмиш вә түрк дилләринин башга абидәләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дили абидәләриндәки аналожи формалара (*аның, ана, анта, аны* вә с.) әсасланараг, күман етмәк олар ки, Орхон-Јенисеј абидәләри дөврүндә дә III шәхсин тәки *ол* шәклиндә олмушдур.

Бу әвәзликләрдән һансынын даһа гәдим олмасы барәдә түрколожи әдәбијјатда мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Бу барәдә әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: А. М. Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков, сәһ. 124—126; Исламов М. И. Древние формы личных местоимений..., сәһ. 16—28, Исследования по сравнительной морфологии..., II, М., 1956, сәһ. 214.

1. Биринчи шәхсин тәки Орхон-Јенисеј абидәләриндә һәм *бен*, һәм дә *мен* шәклиндә ишләнмишдир. Бизим апардығымыз статистик тәһлил нәтичәсиндә ашағыдакылар мә'лум олду: *мен* вә *бен* әвәзликләри исмин мүхтәлиф һалларында 76 дәфә ишләнмишдир. (*мән* шәкли 28 дәфә, *бен* шәкли исә 48 дәфә). Көрүндүју кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә кәмиjjәтчә *бен* формасы үстүнлүк тәшкил едир[1]. Бу әвәзликләрин ишләнмәси бахымындан үмумән Орхон-Јенисеј јазыларына дахил олан абидәләр арасында да фәрг нәзәрә чарпыр, белә ки, *бен* формасына јалныз Тоjукук, Моjун Чур вә Јенисеј абидәләриндә раст кәлинир, *мен* формасы исә Күл Текин (кичик вә бөjүк јазы), Билке хан абидәләриндә, гисмән дә Моjун чур абидәсиндә ишләнмишдир.

Мен вә *бен* әвәзликләринин ајры-ајры абидәләрдә ишләнмә дәрәчәсини даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн ашағыдакы чәдвәлә бахмаг лазымдыр:

Әввәзлик \ Абидә	Күл Текин (кич.)	Күл Текин (бөј.)	Тоњукук	Билке хан	Онкин	Күли Чур	Моjун Чур	Јенисеј абидәләри
Мен	3	5	—	12	—	—	3	5
Бен	—	—	20	—	—	—	7	21

Ирәлидә гејд етдијимиз кими, һәлә Орхон-Јенисеј абидәләриндә шәхс әвәзликләри шәхс сонлуғу вә хәбәр шәкилчиләринә чевирилмәјә башламышдыр. Абидәләрдә *бен* вә *мен* әвәзликләри шәхс сонлуғу вә хәбәр шәкилчиси кими дә ишләнир. Бундан *мен* кәмиjjәтчә *бен*-дән үстүндүр. Мәсәлән, Тоњукук абидәсиндә шәхс әвәзлиjи кими јалныз *бен* формасы ишләнирсә, хәбәр вә шәхс шәкилчиси кими *мен* формасы да өзүнү көстәрир. Мәс.:

Ол еки киси бар ерсер, сини, табғачығ өлүртечи, тирмен, өңре Кытанығ Өлүртечи, тирмен... (О ики киши бир олса, сәни, табғачы өлдүрәчәк, дејирәм, ирәлидә//әввәлчә кытаны өлдүрәчәк, дејирәм...)—Т. 10.

Бен анча, тирмен... (Мән белә дејирәм)—Т. 37.

Демәли, шәхс әвәзлиjи кими Орхон-Јенисеј абидәләриндә *бен мен*-дән фәалдырса, шәхс вә хәбәр шәкилчиси кими *мен* формасы даһа ишләкдир. Бу ики форманын мүвази (јанашы) ишләнмәси түрк дилләринин бә'зисиндә сон дөврләрәдәк давам етмиш, дикәр груп түрк дилләриндә *мән//мен* формасы бу мүбаризәдә галиб кәлмишдир.

[1] М. И. Исламов. Местоимения в диалектах и говорах азербайджанского языка, АДД, Баку, 1973, сәһ. 6—7.

Мәсәлән, уjғур абидәләриндә јалныз *мен* ишләнмишдир[1].

М. Кашғари *бен//бән* формасынын оғуз, гыпчаг вә суварларын дилиндә, *мен//мән* формасынын исә түркләрдә (јә'ни шәрги түрк дилләриндә—Ј. М.) кениш ишләндиjини гејд едир[2]. О јазыр: «Сөзүн әввәлиндәки *м* сәсини суварларла оғузлар вә гыпчаглар *б*-jә чевирирләр. Түркләр *«мен бардум»*, суварлар, гыпчаглар вә оғузлар *«бен бардум»*—дејирләр»[3]. Лакин М. Кашғаринин тәгдим етдиjи мисаллар, көрүнүр, шәрги түрк дилләриндә олдуғундан, онларын һамысында *мен*, бә'зән дә *мин* формасында верилмишдир (мен, манга, менде, менден, мендин, менин, мениңк, минин вә с.)[4].

Ибнү-Мүһәнна да бу әвәзликләрин мүвази ишләнмәсинә диггәт jетирмиш вә јазмышдыр: «Чох вахт бизим түркләр *м*-ны б илә әвәз едирләр. Мәсәлән: *мән//мен* ‹- илә јанашы, *бен//бән* ‹- дә дејирләр...»[5].

Абу һәjjан лүғәтиндә *бен* түркмәнләрә (оғузлара—Ј. М.), *мен* исә башга түрк дилләринә аид едилир[6].

Азәрбаjчан дилинин илк јазылы абидәләриндән е'тибарән *мән* формасы *бен//бән* формасындан үстүн олмуш, кетдикчә *бән* азалан хәтт үзрә инкишаф етмиш вә истәр әдәби дилимиз, истәрсә дә шивәләримиздә *мән* сабитләшмишдир[7]. Мәсәлән, дилимизин ән гәдим јазылы абидәси олан «Китаби-Дәдәм Горгут» бојларында *бән* формасы *мән* шәклиндән гат-гат үстүндүр: *мән* 363 дәфә, *бән* исә чәми 57 дәфә ишләнмишдир. XIV—XVI әср классикләримизин әсәрләриндә дә тәхминән «Китаби-Дәдәм Горгут»дакы вәзиjjәт мүшаһидә едилир[8].

Инди Орхон-Јенисеј абидәләриндән бу әвәзликләрә аид бир нечә мисал верәк: *Мен ...табғач каганта бедизчи келүртим* (Мән... табғач хаганлығындан ме'мар//нәггаш кәтирдим)—КТк. 11. *...төрт булуңдакы будуныг коп баз кылтым,*

[1] В. М. Насилов. Древнеуйгурский язык, сәһ. 41.
[2] DLT dizini, сәһ. 83.
[3] DLT tercümesi, 1, сәһ. 31.
[4] DLT dizini, сәһ. 406, 409—412.
[5] П. Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке, сәһ. 10.
[6] A. Hayyan, Көстәрилән әсәри, сәһ. 17—58.
[7] Јалныз бә'зи шивәләримиздә *бән* формасының да ишләндиjи мүшаһидә едилмишдир. Бах: Бехбудов С. М. Зангеланский говор азербайджанского языка, АКД, Баку, 1966, сәһ. 16; М. И. Исламов. Древние формы личных местоимений в диалектах и говорах Азербайджанского языка, С. Т, № 3. 1972, сәһ. 16. М. П: Исламов: Местоимения в диалектах... АДД, сәһ. Бәлли олдуғу кими, узун мүддәт *бен//бән* вә *мен//мән* әвәзликләринин һансының даһа гәдим олмасы һагда мүбаһисә кетмиш, лакин сон вә ағлабатан гәнаәт будур ки, бунларын һәр икиси ejни дәрәчәдә гәдимдир. Елә түрк дилләринин ән гәдим абидәләриндә бунларын, тәхминән, бәрабәр сәвиjjәдә ишләнмәси дә бу фикрин хejринәдир.
[8] Һ. Мирзәзадә. Азәрбаjчан дилинин тарихи морфолокиjасы, сәһ. 168—169.

jағысыз кылтым, коп маңа көрти (...дөрд тәрәфдәки халглары сүлһә чәлб етдим, онлары јағысыз етдим, һамысы мәнә табе олду)—КТб. 29—30. *...токуз оғуз будун мениң будуным ерти* (...токуз оғуз халгы мәним халгым иди)—Бх. 29. *Јағмысы бен ертим—билке Тонјукук* (Она гошулан мән идим— биличи Тонујкук)—Т. 5. *Түркес каған анча тимис: бениң будуным анта ерүр,—тимис* (Түркеш хаганы елә демиш: Мәним халгым орада олачаг,—демиш)—Т. 21. *Билке Тонјукук баңа ајды: «Бу сүк елт»,—тиди* (Биличи Тонјукук мәнә сөјләди: «Бу гошуну апар»,—деди)—Т. 31. *Бөкү каған баңару анча ајыдмыс* (Бөкү хаган мәнә белә хәбәр көндәрмиш)—Т. 34.

Мисаллардан көрүндүју кими, мүасир түрк дилләриндәки шәхс әвәзликләринә ујғун олараг Орхон-Јенисеј абидәләриндәки шәхс әвәзликләри дә һалланмышдыр. Лакин исмин һаллары бәһсиндә гејд етдијимиз кими, әвәзликләрин һалланмасы абидәләрдә өзүнәмәхсус сәчијјәви чәһәтләрә малик олмуш, әвәзликләрә артырылан һал шәкилчиләри исимләрә артырылан һал шәкилчиләриндән хејли фәргләнмишдир. Мүгајисә един:

№№	Һаллар	Исимләрә артырылан шәкилчиләр	Әвәзликләрә артырылан шәкилчиләр
1	Адлыг		
2	Јијәлик	*-ың, -иң, -ыг, -ик*	*-ың, -иң*
3	Јөнлүк	*-ка, -ке, -ға, -ке*	*-ңа, -ңе, -а, -е*
4	Истигамәт	*-ғару, -керү*	*-ңару, -ңерү, -ңар*
5	Тә'сирлик	*-ыг, -ик, -г, -к*	*-ны, -ни, -ы, -и*
6	Јерлик	*-ын, -ин, -н*	*-ын, -ин*
7	Чыхышлыг	*-да, -дә, -та, те*	*-та, -те*
8	Биркәлик-васитәлик	*-дан, -дән, -тан, -тен*	*-тан, -тен*

Чәдвәлдән көрүндүју кими, әсас фәрг јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларында өзүнү көстәрир. Шәхс әвәзликләринә артырылан јухарыда көстәрдијимиз шәкилчиләр үмумән шәхс әвәзликләринә вә әвәзлијин башга нөвләринә әлавә едилсә дә, ајры-ајрылыгда һәр бир шәхс әвәзлији исмин бүтүн һалларында ишләнмәмишдир. Она көрә дә һәр бир шәхс әвәзлијинин абидәләрдә раст кәлинмәјән бу вә ја дикәр һалдакы формасыны һәмин һалда ишләнмиш башга әвәзлијин формасы әсасында мүәјјәнләшдирмәк олар. Мәсәлән, *мен* вә *бен* әвәзликләри Орхон-Јенисеј абидәләриндә исмин ашағыдакы һаллары ишләнмишдир:

А. *мен* *бен*
Јиј. *мениң* *бениң*
Јн. *маңа* *баңа*
Ист. — *баңару*
Т. ——— *бини*

Көрүндүју кими, *мен* јалныз адлыг, јијәлик вә јөнлүк һалда, *бен* формасы исә адлыг, јијәлик, јөнлүк, истигамәт вә тә'сирлик һалларда ишләнмишдир. Мәс.: *Теңри јарлыкадук үчүн, мен казғантык үчүн түрк будун казғанмыш ериңч* (Танры бујурдуғу үчүн, мән газандығым үчүн түрк халгы да газанмыш)—Бх. 33. *...мениң сабымын сымады* (...мәним сөзүмү сындырмады, јерә салмады)—Бх. хб. 14. *Бу јерде маңа кур болты* (Бу јердә мәнә хејир//шөһрәт кәлди)—Бх. 36. *Билик еси, чаб еси б е н көртим* (Онун билик јаддашы, ад-сан јолдашы мән олдум)—Т. 7. *Түркес каған анча тимис: б е н и ң будунум анта ерүр,—тимис* (Түркеш хаганы елә демиш: мәним халгым орада олачаг,—демиш)—Т. 21. *...буң б а ң а бат ермис, өлдим, јыта сизиңе јолукајын* (Мәнә кәдәр раст кәлди, өлдүм, кәдәрләниб сизинлә көрүшүм)—Јен. аб. 10. *...б и н и, оғузуғ өлүртечи, ök,—тирмен* (...мәни, оғузу өлдүрәчәк,—дејирәм)—Т. 10. *...Бөкү каған б а ң а р у анча ајыдмыс* (...Бөкү хаган мәнә белә чә сөјләмиш)—Т. 34.

2. Икинчи шәхсин тәки түрк дилләриндә нисбәтән сабит инкишаф јолу кечмишдир. Бу әвәзлик түрк дилләринин әксәр јазылы абидәләриндә, еләчә дә мүасир түрк дилләринин чохунда ејни фонетик тәркибдә *(сен//сән)* чыхыш едир. Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә бу әвәзлик, әсасән, *сен* шәклиндә јазылмышдыр. Јалныз Тонјукук абидәсиндә бир јердә бу әвәзлијә исмин тә'сирлик һалында *с и н и* шәклиндә тәсадүф едилир ки, буна әсасланараг II шәхс тәк әвәзлијинин абидәләрдә *с и н* шәклиндә ишләндијини дә сөјләмәк олар. *Сен//син (сән)* әвәзлијинин түрк дилләринин бүтүн инкишаф дөврләриндә башга шәхс әвәзликләринә нисбәтән сабит инкишаф јолу кечдијинә, бу әвәзлијин грамматик гурулуш бахымындан Орхон-Јенисеј абидәләринә јахын олан ујғур абидәләриндәки гаршылығына әсасланараг белә күман етмәк олар ки, Орхон-Јенисеј јазылары дөврүндә түрк дилләриндә *сен//син* әвәзлији исмин һаллары үзрә ашағыдакы кими дәјишмишдир:

Адлыг *сен//син*
Јијәлик *сениң*
Јөнлүк *саңа*
Истигамәт *саңару*
Тә'сирлик *сени//сини*
Јерлик *сенде//сенте*
Чыхышлыг *сентен*
Биркәлик-васитәлик *сенин*

Лакин Орхон-Јенисеј абидәләриндә II шәхсин тәкинин әвәзлији јалныз ики јердә: бир дәфә јөнлүк һалда (*с а ң а*), бир дәфә дә тә'сирлик һалда (*с и н и*) ишләнмишдир. Мәс.: *Ол еки киси бар ерсер, сини Табғачығ өлүртечи тирмен...* (О ики киши варса, сәни—Табғачы өлдүрәчәк,—дејирәм)—Т. 16.

Кыјыныг көңлиңче ај, бен саңа 𐰴𐰍𐰃 *не ајајын,—тиди* (Чәзаны көнлүн истәдији кими вер, мән сәнә нә дејим,—деди)—Т. 32.

Лакин Орхон-Јенисеј абидәләринин грамматик гурулушундан бәһс етмиш мүәллифләр бу әвәзлијин ишләнмәси һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр ирәли сүрмүшләр. В. М. Насилов гејд едир ки, II шәхс тәк әвәзлији абидәләрдә ја исмин мүхтәлиф һалларында (адлыг һалдан башга), ја да хәбәрлик категоријасынын формал әламәти кими чыхыш едир[1]. Т. Текин бу әвәзлијин исмин адлыг һалында да ишләндијини көстәрсә дә, тәбиидир ки, она аид мисал вермәмишдир[2]. С. Ј. Малов бу әвәзликдән хүсуси олараг бәһс етмәсә дә, гәдим түрк абидәләринә аид тәртиб етдији лүғәтдә ики јердә (КТк. 8. вә Мч. 17.) бу әвәзлијин адлыг һалда да ишләндијини гәбул едир[3]. Лакин онун көстәрдији һәр ики мисалда *с е н* хәбәр шәкилчиси кими чыхыш едир. Һәмин мисаллар бунлардыр:

Өтүкен јыш олурсар, беңкү ил тута олуртачы сен түрк будун, тоқ. Арық оқ сен, ачсық, тосық өмезсен... (Өтүкен мешәсиндә јерләшсән әбәди ел//дөвләт тутуб отурачагсан, түрк халгы тох, арыгсан, ачлыг, тохлуг нә олдуғуну дујмазсан)—КТк. 8. *...јаблақын үчүн кара будуным өлтиң, јетдиң,—јаңа ичик, өлмечи, јетмечи сен,* 𐰼𐰍𐰃 *—тидим* (...пис олдуғун үчүн гара чамаатым өлдүн, јетдин, јенә бирләш, өлмәјәчәк, јетмәјәчәксән,—дедим)—Мч. 17.

Бә'зи мүәллифләр исә һеч бир әсас олмадан Орхон-Јенисеј јазыларында *сән* әвәзлијинин јерлик вә чыхышлыг һалдан башга исмин бүтүн һалларында ишләндијини көстәрирләр[4]. Бә'зи тәдгигатчыларын гәдим түрк јазылы абидәләриндә *сән* әвәзлијинин кениш шәкилдә ишләнмәси һаггында һөкмү дә Орхон-Јенисеј абидәләринин фактлары илә тәсдиг едилмир[5].

3. Үчүнчү шәхсин тәки Орхон-Јенисеј абидәләриндә *о л* шәклиндә јазылмышдыр. Мүасир түрк дилләринин чохунда олдуғу кими, гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә үчүнчү шәхсин тәкинин әвәзлији илә ишарә әвәзлији ејни фонетик тәркибдәдир. Бу ејнијјәтә әсасланараг Т. Текин белә гәнаәтә көлир ки, Орхон абидәләриндә үчүнчү шәхсин әвәзлији ишләнмәмишдир вә ону *о л* ишарә әвәзлији әвәз едир[1]. Мараглыдыр ки, бу фикри башга шәкилдә дикәр тәдгигатчылар да мүдафиә едирләр[2].

Бу мүлаһизәнин мүбаһисәсиз олдуғуну сөјләмәк чәтиндир. Амма Орхон-Јенисеј абидәләриндә *о л* әвәзлијинин даһа чох ишарә әвәзлији кими чыхыш етмәси вә чох вахт бунлары (шәхс вә ишарә әвәзлијини) бир-бириндән фәргләндирмәјин чәтин олдуғу һәмин мүлаһизәнин хејринәдир. Абидәләрдә јалныз ишарә әвәзлији кими ишләнән *бу* сөзүнүн түрк дилләринин сонракы инкишаф дөврләриндә шәхс әвәзлији вәзифәсини јеринә јетирмәси дә онлара бир нөв һагг газандырыр.

Лакин Т. Текинин фикринин биринчи тәрәфи илә (јә'ни абидәләрдә III шәхс әвәзлијинин ишләнмәмәси фикри илә) разылашмаг олмаз. Чүнки Орхон-Јенисеј абидәләриндә *о л* сөзү һәм шәхс, һәм дә ишарә әвәзлији кими ишләнмишдир. Ашағыдакы мисаллар да бу фикри ачыг-ашкар тәсдиг едир:

...өңре Түрк кағанғару сүлелим тимис, аңару сүлемесер, кач нең ерсер ол 𐰇𐰃 *бизни...* (Ирәли Түрк хаганына тәрәф гошун чәкәк демиш, она тәрәф гошун јеритмәсәк, һәр нечә олса о бизи...)—Т. 20.

Ол сабығ есидип сү јорытдым (О сөзү ешидиб гошун јеритдим)—Т. 35.

Үчүнчү шәхс (тәк) әвәзлијинин Орхон-Јенисеј абидәләриндәки формасы түрк дилләринин сонракы дөвр абидәләриндә дә ишләнмишдир[3]. Мәс.: *О л* кайу кайу ажунларта тоғсар... (О һәр һансы јердә доғулса)[4]. *О л* аңар тумлуғанды (О онунла сојуг давранды)[2]. *О л* ол халк талусы, киши кутлуғы (О, јарадылапларын сечиләни, инсанларын хошбәхтидир)[5].

Азәрбајчан дили абидәләриндә дә узун мүддәт *о л* кениш шәкилдә ишләнмишдир. Мәсәлән:

...кара кавурма едүн, кырк бәк кызына илотүн, һәр ким једи *о л* декүл, һәр ким јемәди *о л* Казан хатунудур (КДГ. 53)[7].

Бу сирри *о л* билүр ким, һәгг илә ашинадур (Нәсими).

Көрди ки, бир улу шаһ имиш *о л*,

---

1 В. М. Насилов. ЯОЕП, сәһ. 35.
2 T. Tekin, көстәрилән әсәри, сәһ. 138.
3 С. Е. Малов. ПДП, сәһ. 28, 420.
4 Ә. Ч. Шүкүров, А. М. Мәһәррәмов. Көстәрилән әсәр, сәһ. 137.
5 М. И. Исламов. Древние формы личных местоимений, сәһ. 16.

1 T. Tekin, Көстәрилән әсәр, сәһ. 138.
2 Бах: М. И. Исламов. Древние формы личных местоимений, сәһ. 18.
3 В. М. Насилов. Древне-уйгурский язык, М., 1963, сәһ. 41.
4 В. М. Насилов. Древне-уйгурский язык, сәһ. 113.
5 DLT tercümesi, 1, 273.
6 A. Yükneki, көстәрилән әсәри, сәһ. 43.
7 Dede Qorkut kitabi, 1964, сәһ. 20.

Нә јердә фәләкдә маһ имиш *о л* (Хәтаи)[1].

Мүәјјән дөвр һәм *о л*, һәм дә, аз да олса, *о* сөзү мүвази фәалијјәт көстәрмиш, XVII—XVIII әсрләрдән е'тибарән мүасир дилимиздәки форма кениш шәкилдә ишләнмәјә башламышдыр. Мәс.:

Бејрәк:—Мәрә кафир, нечә бир *о ны* буны сорарсан бәһа,—деди.—КДГ.

Еј фитнәси чох ејнин ујхуда санан јары,
Фитнә каны ким *о л*, о јанмады хабиндән (Нәсими)
Ол оддур *о* ким Хәлили Нәмруд
Ба манчанаг атды она чүн дуд (Хәтаи).
Ајдыр ки: *о* сәндин, еј хошаваз!
Өлмүшләр үчүн Мәсиһи-дәмсаз. (Хәтаи).
Гылдым мән *о н а* јүкүш дуалар
Адын тутуб охудум сәналар. (Хәтаи).
Ким олмаз *она* нәсим һәмраһ. (Фүзули).
О, јахшы мүхәммәс дүзәр, ағларсан (Видади)[2].

Орхон-Јенисеј абидәләриндә *ол* әвәзлији исмин әксәр һалларында ишләнмишдир. *Ол* әвәзлији һалланаркән сөзүн көкү *ан* шәклинә дүшүр.[3] Мәс.:

Адлыг	*ол*
Јијәлик	—
Јөнлүк	—
Истигамәт	*аŋар*
Тә'сирлик	*аны*
Јерлик	*анта*
Чыхышлыг	
Биркәлик-васитәлик	*анын*

А ŋ а р адынчыг барк јаратурдым, ичин, ташын адынчыг бедиз уртыртым (Она хүсуси сәрдабә//күмбәз јаратдырдым, ичәрисинә вә дишарысына хүсуси бәзәк вурдурдум)—КТк. 12.

Јухарыдакы чәдвәлдән көрүндүју кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә III шәхс (тәк) әвәзлији јијәлик һалда ишләнмәмишдир[4]. Бә'зән јијәлик һал мә'насы тә'сирлик һал шәкилчиси илә ифадә едилмишдир[5]. Мәс.:

[1] Мисаллар һ. Мирзәзадәнин «Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы» китабындан көтүрүлмүшдүр. сәһ. 172.

[2] Р. Мәһәррәмова, М. Чаһанкиров. Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар. Бакы, 1962, сәһ. 13.

[3] Бу һадисәни түркологи әдәбијјатда мүхтәлиф чүр изаһ едирләр. Бә'зиләри буну *ол>ал>ан* шәклиндә фонетик дәјишмә һесаб едир, башгалары (Шербак) *ан* сөзүнү III шәхс әвәзлијинин гәдим формасы һесаб едир. Бах: Шербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии..: сәһ. 125. Исламов М. И. Местоимения в диалектах и говорах, сәһ. 10—11:

[4] Буна бахмајараг, бә'зиләри Орхон-Јенисеј абидәләриндә бу әвәзлијин јијәлик һалда да ишләндијини көстәрирләр. Бах: Ә. Ч. Шүкүров, А. М. Мәһәррәмов. Көстәрилән әсәр, сәһ. 137.

[5] Бу хүсусијјәт түрк дилләринин башга абидәләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә дә мүшаһидә едилир. Бах: Ј. Мәммәдов. Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар. I һиссә, сәһ. 60.

Бес балык а н ы үчүн озды (Бес балык шәһәри онун үчүн хилас олду)—Бх. 28. *Аны үчүн илик анча тутмыс еринч* (Онун үчүн белә бөјүк дөвләт тәшкил етмишди)—КТб. 3.

Абидәләрдә *ол* әвәзлији јөнлүк һалда да ишләнмәмишдир, көрүнүр, һәм јөнлүк, һәм дә истигамәт мә'насы истигамәт һал шәкилчиси (*-ŋар*) илә ифадә олунмушдур. Мәс.: *...а ŋ а р көрү билиŋ, түрк амты будун, беклер* (...она бахыб билин, индики түрк халгы вә бәјләри)—КТб. 11. *Анын бармыс; а ŋ а р јатып, бир атлыг бармыс,—тијин.* (Аны чаја илә кетмиш, орада јатыб, бир атлы кетмиш,—дејә)—Т. 24.

Ирәлидә көстәрдијимиз кими, абидәләрдә *ол* әвәзлијинин тә'сирлик һалы *аны* шәклиндәдир. Мәс.: *Катун јок болмыс ерти, аны јоглатајын,—тиди* (Гадын өлмүшдү, ону дәфн еләјим,—деди)—Т. 31.

Јерлик һал исә абидәләрдә *анта* шәклиндә ишләнмишдир. Бу форма абидәләрдә бир нечә функсија јеринә јетирмишдир:

а) Чыхышлыг һалын вәзифәсиндә ишләнмишдир. Бунун үчүн о, *өтрү* вә *кисре* (сонра) гошмаларындан әввәл көлмишдир. Мәс.: *Анта кисре иниси каган болмыс еринч, оглы та каган болмыс еринч* (Ондан сонра кичик гардашы хаган олмуш, оглу да хаган олмуш)—КТб. 4. *Анта кисре иниси ечисин тек кылынмадык еринч* (Ондан сонра кичик гардашы бөјүкләри кими олмадығы үчүн)—КТб. 4. *Анта өтрү каганыма өтүнтим, анча өтүнтүм* (Ондан өтрү хаганыма мүрачиәт етдим, еләчә мүрачиәт етдим)—Т. 12.

б) *Анта* мүасир дилимиздәки *онда* (о вахт, о заман) вә *о р д а, о р а д а* сөзләри кими заман вә јер зәрфи кими чыхыш етмишдир. Бу факт да көстәрир ки, әвәзликләр чох гәдим тарихә маликдир вә һал шәкилчиләри һәлә VI—VIII әсрләрә гәдәр өз грамматик вәзифәси илә јанашы лексик вәзифә дә дашымышдыр. Мәс.: *...а н т а ичерки будун коп маŋа көрүр* (Орадакы халгларын һамысы мәнә табедир)—КТ. 2.

...антағынын үчүн икидмиш каганыŋын сабын алматын јир сају бардыг, коп а н т а алкынтыг, арылтыг (...елә олдуғун үчүн гәддини дүзәлтмиш хаганынын сөзүнә бахмадан, мүхтәлиф јерләрә кетдин, орада тамамилә зәифләдин, әлдән дүшдүн)—КТк. 9. *...јабғуг, шадыг анта бирмис* (Онда онлара јабғу вә шад тә'јин етмиш)—КТб. 14.

Чох вахт *анта* формасының заман вә ја мәкан мә'насы ифадә етдијини мүәјјәнләшдирмәк олмур. Мәс.: *Екинти Ышбара Јамтар боз атыг бинип текди, ол ат анта өлти; үчинч Јекин Силик бекиŋ кедимлик, торыг ат бинип текди, ол ат анта өлти* (Икинчи дәфә Ышбара Јамтарын боз атыны миниб һүчум етди, о ат *онда//орда* өлдү, үчүнчү дәфә Јекин Силик бәјин јәһәрли кәһәр атыны миниб һүчум етди, о ат да *онда//орда* өлдү)—КТб. 33.

Орхон-Јенисеј јазыларында үчүнчү шәхсин тәкинин әвәзлији *-ча* вә *-тағ//тек* шәкилчиләшмә просеси кечирән гошмаларла ишләнир вә «о гәдәр», «о чүр», «елә», «онун тәк» мә'наларыны ифадә едир: *Анча*[1] формасына, демәк олар ки, Орхон-Јенисеј абидәләринин һамысында тәсадүф едилир. Бу форма абидәләриндә чох ишләкдир. Мәс.: *...Анча* 𐰇𐰞 *будун коп итдим* (о гәдәр халгы топладым//чохалтдым)—КТк. 2, 3. *...анча ерик јерте бенку таш токытдым, битидим* (...еләчә, о чүр јол ајрычында абидә дашы һөрдүрдүм, јаздым)—КТк. 13. *Түрк кара камуғ будун анча тимис: «иллик будун ертим, илим амты каны?...»* (Гара чамаат түрк халгы о чүр//елә демиш: «Елли//дөвләти олан халг идим, елим//дөвләтим инди һаны?...»)—КТб. 9.

Антағ 𐰀𐰓𐰢 формасы исә абидәләрдә нисбәтән аз ишләнмишдир. Бу форма Тоњукук абидәсиндә бир јердә *антек* шәклиндә дә јазылмышдыр. Бу јазылыш да *антағ//антек* формасынын *ол* вә *тек* һиссәләриндән ибарәт олдуғуна дәлаләт едир. Мәс.: *...бунча будун келипен сығтамыс, ығламыс: антағ кулик каған ермис* (...бу гәдәр халг кәлиб агламыш, сытгамыш: елә//о чүр адлы-санлы хаган имиш)—КТб. 4. *Антағ өдке өкүнип, Күл Текиник аз ерин иртүрү ытымыз* (Елә вахтда пешиман олуб, Күл тәкини аз әскәрлә// адамла јола салдыг)—КТб. 40. *Түркес каганта көрүк келти, сабы антек: өңден каганғару су јорулым...* (Түркес хаганындан чәсус//хәбәрчи кәлди, онун сөзү еләдир: ирәлидән хаганa тәрәф гошун јеридәк)—Т. 29.

Антағ формасы абидәләрдә мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләри илә дә ишләнмишдир. Мәс.: *...антағыңын үчүн икидмиш кағаныңын сабын алматың* (елә олдуғун үчүн дирчәлмиш хаганынын сөзүнү ешитмәдин)—КТк. 8.

4. Шәхс әвәзлијинин биринчи шәхс чәми Орхон-Јенисеј абидәләриндә фонетик тәркиб бахымындан мүасир дилимиздән фәргләнмәмишдир. Абидәләрдә дә мүасир дилимиздәки ки-ми *биз* 𐰉𐰇𐰴 шәклиндә јазылмышдыр. Мәс.: *...Каған ат бунта биз биртимиз, синлим кунчујуғ биртимиз* (Хаган адыны буна//бурада биз вердик, кичик бачымы она ханым етдик)—КТб. 20.

Абидәләрдә *биз* әвәзлији дә исмин әксәр һалларында ишләнмишдир. Лакин *биз* әвәзлији һалланаркән башга әвәзликләрдән фәргли олараг јөнлүк вә јерлик һалда һал шәкилчисиндән әввәл мәнсубијјәт шәкилчиси дә ишләнмишдир: *бизиң* 𐰉𐰇𐰾𐰴, *бизинте* 𐰉𐰇𐰾𐰆𐰴

[1] Бә'зи мүәллифләр бурадакы *-ча* шәкилчисини мүгајисә һалыны шәкилчиси һесаб едирләр. Бах: А. М. Щербак, Грамматический очерк... сәһ. 89—90, 97; A. Von Gabain, AG, сәһ. 89.

Јенисеј абидәләриндә *биз* әвәзлији јөнлүк һалда шәрги түрк дилләринә ујғун олараг *-ке* шәкилчисини гәбул едир: *бизке* 𐰉𐰇𐰾𐰆

Биз сөзү абидәләрдә ашағыдакы кими һалланмышдыр:

Ад.	*биз*
Јиј.	*бизиң*
Јн.	*бизке//бизиңе*
Ист.	————————
Т.	*бизни*
Јер.	*бизинте*
Бирк-васт.	————————
Ч.	*бизинте*

Теңри јарлыкадык үчүн, үкүс тијин биз коркмадымыз, сүңүсдүмүз (Танры бујурдуғу//мәрһәмәт етдији үчүн чохдур, дејин, биз горхмадыг)—Т. 40. *Бизиң су аты туруқ, азыкы јок ерти...* (Бизим гошунун аты арыг, азугәси јох иди)—КТб. 39. *...алп ер бизиңе текмис ерти* (Икид адамлар бизә һүчум етмишди)—КТб. 40. *Теңрим өчүк бизке* (Мәним көјүм бизә өртүкдүр)—Јен. аб. 36. *...кач нең ерсер, бизни өлүртечи күк,—тимис* (һәр нә исә бизи јәгин өлдүрәчәк,—демиш)—Т. 29. *...бизни ерклик адырты јыта* (Бизи күчлү адам кәдәрләнәрәк ајырды)—Јен. аб. 28. *Сүңүсдимиз, бизинте еки учы сүңарча артук ерти* (вурушдуг, һәр ики чинаһы биздән јарыбајары артыг иди)—Т. 40.

Мисаллардан көрүндүјү кими, башга сөзләрә ујғун олараг *биз* вә *мән* әвәзликләир дә исмин јијәлик һалында *-иң* шәкилчисини гәбул едир. Азәрбајчан дилиндә вә түрк дилләринин бә'зисиндә исә һәмин сөзләр јијәлик һалда *-им* шәкилчиси илә ишләнир[1]. Орхон-Јенисеј абидәләриндәки *-иң -инг* шәкилчиси башга түрк абидәләринин әксәријјәтиндә дә мүшаһидә едилир. Мәс.: мениң етөзүм (мәним бәдәним),[2] бизиң кулағымыз (бизим гулағымыз);[3] Ол мениң оғлум ол (О мәним оғлумдур);[4] Улуклук мениң (Бөјүклүк мәнимдир...),[5] Мениң евим (мәним евим)[6].

Азәрбајчан дили абидәләриндә вә мүасир дилимиздә әсасән *-им* шәкилчиси ишләнсә дә, диалект вә ишвәләримиздә *-ин* шәкилчисинә дә тәсадүф едилмишдир ки, буну *-инг, -иң* шәкилчисини галығы һесаб едирләр[7].

[1] Ј. Мәммәдов. Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар, I, сәһ. 45.
[2] С. Е. Малов, ПДП, сәһ. 174.
[3] Древнетюркский словарь, сәһ. 104.
[4] DLT tercümesi, I, сәһ. 37.
[5] А. Үүкнеki, Көстәрилән әсәри, сәһ. 63.
[6] A. von Gabain, Türkische Turfantexte, сәһ. 28.
[7] А. Һүсејнов, Азәрбајчан диалектолокијасы, сәһ. 42; Исламов М. И. Местоимения в диалектах и говорах азербайджанского языка, АДД, сәһ. 12—13.

Биз әвәзлији Орхон-Јенисеј абидәләриндә хәбәр вә шәхс шәкилчиси кими дә ишләнмишдир. Мараглыдыр ки, нәгли кечмиш заман шәкилчисиндән сонра шәкилчи *-мыз* кими, индики вә көләчәк заман шәкилчиләриндән, һәмчинин адлардан сонра *-биз* шәклиндә ишләнмишдир. Мәс.: *Табғач, Оғуз, Кытаң бу үчекү кабысар, калтачы биз өз ичи тасын тутмыс тек биз* (Табғач, Оғуз, Қытан үчлүкдә бирләшсәләр биз өз ичәрисини вә харичини тутмуш тәк галачағыг, јә'ни биз тәк галачағыг)—Т. 12—13. *...биз аз биз, тијин коркмыс* (...биз азыг, дејин горхмуш)—Он. 7. *Кејик јијү, табысған јијү олурур ертимиз* (Кејин јеләрәк, довшан јеләрәк отурурдуг)—Т. 8. *Ертис үкүзүк кече келтимиз* (Иртыш чајыны кечәрәк кәлдик)—Т. 37—38.

5. Икинчи шәхсин чәми олан *сиз* әвәзлији түрк дилләринин тарихи инкишафы боју истәр форма, истәрсә дә мәзмунча, демәк олар ки, һеч бир дәјишиклијә уғрамамышдыр. Бу әвәзлик бөјүк Орхон абидәләриндә ишләнмәмишдир, о һәмин абидәләрдә јалныз шәхс сонлуғу вә хәбәр шәкилчиси кими чыхыш етмишдир. Мәс.: *...түрк амты будун беклер бөдке көрикме беклер кү јаңылтачы сиз* (Түрк халгы вә түрк бәјләри—тахта табе олан бәјләр, сиз инди јаныла биләрсиниз)—КТк. 11.

Мојун-чур, Талас вә Јенисеј абидәләриндә исә *сиз* шәхс әвәзлији кими исмин мүхтәлиф һалларында кениш шәкилдә ишләнмишдир. *Сиз* әвәзлијинә һәмин абидәләрдә јалныз исмин адлыг, јијәлик, јөнлүк вә јерлик һалларында тәсадүф едилир.

Адлыг	*сиз*
Јијәлик	*сизиң*
Јөнлүк	*сизе, сизиме*
Јерлик	*сизде*

Сиз ташыкмың, чикик ташығырың,—тимис. Мен ташыкајын.—тимис... (Сиз чыхмајын—ајрылмајын, чик халгыны ајрылмаға вадар един. Мән дә ајрылым—демиш)—МЧ. 22. *...сиз ер ики оғлын бирле өлти* (сизин икид—әскәр ики оғлу илә өлдү)—Јен. аб. 31. *Сизиң ер ат Уры* (Сизин икидлик адыныз Урыдыр)—Јен. аб. 26. *Сиз елиме, кунчујума, оғланыма, будума, сизиме алтмыш јашымда...* (Сиздән, елимдән, ханымларымдан, оғланларымдан, халгымдан, сиздән алтмыш јашымда...)—Јен. аб. 1. *Ер атым Үзүт Уғды, оғланым, сизе, ечим адырылтымыз* (Икидлик адым Үзүт Уғды оғланларым, сиздән, бөјүк гардашымдан ајрылдым—өлдүм)— Јен. аб. 42. *Кујда кунчујым сизде, оғлым јыта... бөкмедим, адырылтым* (Евдәки ханымларым сиздән, оғланларымдан һәзз алмадым, ајрылдым)—Јен. аб. 3.

Мисаллардан көрүндүју ки, *сиз* әвәзлији исмин јөнлүк һалында һәм *сизе* шәклиндә, һәм дә мәнсубијјәт шәкилчиси

илә бирликдә, јә'ни *сизиме* шәклиндә ишләнир. Икинчи форма (*сизиме//сиз+им+е*) әсасән, мүрачиәт заманы ишләнир вә мүрачиәт едән шәхс мүрачиәт етдикләринин она чох јахын, гоһум олдуғуну билдирмәк мәгсәдилә *сиз* сөзү илә *-е* јөнлүк һал шәкилчисинин арасында *-им* мәнсубијјәт шәкилчисини дә ишләдир.

6. Үчүнчү шәхсин чәминин әвәзлији (*онлар, анлар*) Орхон-Јенисеј абидәләриндә үмумијјәтлә ишләнмәмишдир.

Ишарә әвәзликләри

Ишарә әвәзликләринин ишләнмәси бахымындан да Орхон-Јенисеј абидәләри мүасир түрк дилләриндән о гәдәр фәргләнмир. Орхон-Јенисеј абидәләриндәки *бу* вә *ол* (*о*) ишарә әвәзликләри чүз'и фонетик дәјишикликлә мүасир түрк дилләринин һамысында ишләнир. Абидәләрдәки *ол* әвәзлији әксәр түрк дилләриндә ејнилә, гисмән дә *ул* шәклиндә галса да, оғуз групу түрк дилләриндә, хүсусилә, Азәрбајчан, гагауз вә түрк дилиндә сон самитини итирәрәк *о* шәклиндә сабитләшмишдир. Түркмән дилиндә исә һәр ики форма (*ол* вә *о*) инди дә јанашы ишләнир[1]. Лакин оғуз групу түрк дилләринин, о сырадан, Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә дә *ол* формасы чох кениш ишләнмишдир. Мәс.:

Ол једи кат дон нәдир ајдан саңа.
Бир каты памбуктур анын көрсеңа[2].
Ол оғланың адына Јекәнәк дејирләрди (КДГ).
Мән *ол* чанбази сәрбазәм фәләк фөвгиндәдир дарим
(Нәсими)
Ол гызлар ичиндә бир пәризад (Фүзули)
Бахыб көрдиләр *ол* дәм *ол* фәгири (Фәдаи)

Һ. Мирзәзадә Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләри үзәриндә апардығы мүшаһидәләрдән сонра бу нәтичәјә кәлир ки, *ол* формасы XVIII әсрин сонларына гәдәр ишләк олмуш, бундан сонра *о* формасы ишләнмиш, јалныз классик ше'р ән'әнәләринин тә'сири кими бә'зи шаирләримизин әсәрләриндә *ол* формасында өзүнү мүһафизә едиб сахлаја билмишдир[3]. Мәс.:

Ол күмүш биләкләр, шимшад базулар
Јада дүшәр, ишим аһу зар олур (М. П. Вагиф)

Лакин XVIII әсрә гәдәрки јазылы абидәләримиздә әксәр һалларда *ол* варианты ишләнсә дә, мүәјјән гәдәр *о* формасына да тәсадүф едилир. Мәс.:

Қыраң јердә тикилмиш отахларың
О залим јыпдырды ола кардаш (КДГ).

---

[1] Языки народов СССР, II, Тюркские языки, сәһ. 100.
[2] Tarama sözlügü, V, сәһ. 3174.
[3] Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, сәһ. 180.

Меһраби вар *о* заһидин, амма ки, ашигә,
Мә'шугунин әјағы изи, гибләкаһ ола (Хәтаи)
Әзәлдән һәг дејән әһли-тәригәт,
О кандан сүрүлүб, бу канә кәлсүн (Хәтаи)

Демәли, Азәрбајҹан дилиндә *о л* формасынын *о* формасына кечмәси просеси һәлә XIV—XV әсрләрдән башламыш, XVII—XVIII әсрләрдән сонра исә, әсасән, баша чатмыш, лакин классик ше'р ән'әнәсинин тә'сири илә бә'зи шаирләримизин әсәрләриндә XX әсрин әввәлләринәдәк *ол* формасы да арасыра ишләнмишдир.

Ирәлидә гејд етдијимиз кими, Орхон-Јенисеј јазыларында јалныз ики ишарә әвәзлијинә тәсадүф едилир: *бу* 𐰉𐰆𐰠 вә *ол* 𐰃𐰆. Бу әвәзликләр, һәр шејдән әввәл, мүасир түрк дилләриндәки кими һәр һансы бир шәхсә вә әшјаја ишарә етмәк, онлары мәсафә вә заман бахымындан нисби вә үмуми шәкилдә әламәтләндирмәк мәгсәдилә ишләнмишдир. Мәс.: *Теңри тек теңриде болмыш түрк Билке каған бу өдке олуртым* (Көј тәк көјдән олмуш түрк Билкә хаган бу вахт тахта отурдум)—КТк. 1. *Билке Тоњукук баңа ајды: «Бу сүк елт»,—тиди* (Биличи Тоњукук мәнә сөјләди:—Бу гоншу јерит,—деди)—Т. 31—32. *Ол еки киси бар ерсер, сини Табғачығ өлүртечи, тирмен...* (О ики адам//киши варса, сәни, Табғачы өлдүрәчәк,—дејирәм)—Т. 10.

Ол сүк анта јокkышдымыз (О гоншуну онда јох етдик)—Бх. 25.

Ол вә *бу* әвәзликләри абидәләрдә субстантивләшәрәк һаллана билир.

Адлыг	*бу*
Тә'сирлик	*буны*
Јерлик	*бунта*

Түрк беклер, будун, б у н ы есидиң (Түрк бәјләри вә халғы, буну ешидин)—КТк. 10. *...он ок ағлына, татына теки буны көрү билиң* (он ок оғлуна, кәлмәләрәдәк буну көрүб билин)—Бх. хб. 15. *...јаңылып үлесикиңин бунта уртым* (...јанылыб парчаланачағыны да буна//бура јаздым//һәкк етдим)—КТк. 11. *Барс бек, ерти, каған ат бунта биз биртимиз* (Барс бәј иди, хаган адыны бурда//буна биз вердик)—КТб. 20.

Мисаллардан көрүндүју кими, *бу* әвәзлијинә *-та* јерлик һал шәкилчисинин артырылмасындан әмәлә кәлмиш *бунта* формасы абидәләрдә јер (бәлкә дә, бә'зән заман) зәрфи функсијасында чыхыш етмишдир вә мүасир дилимиздәки *бура, бурда* сөзләринин мә'насында ишләнмишдир. Әслиндә, Орхон-Јенисеј абидәләриндәки *бунта* илә мүасир дилимиздәки *бура//бурда* сөзләри мә'нача ејни олдуғу кими, формача да бир-бириня ујғундур. Һәр икиси бу ишарә әвәзлији илә гәдим јөнлүк вә јерлик һал шәкилчиләри *-ра* вә *-та (-да)*-нын бир-

ләшмәсиндән јаранмышдыр. Мараглыдыр ки, Азәрбајҹан дилинин ән гәдим јазылы абидәси олан «Китаби-Дәдәм Горгут» бојларында һәр ики форма ејни вә јахын мә'нада мүвази шәкилдә ишләнмишдир. Мәс.: «Мәрә чобан, карнүң ачыкмамыш икән, көзүң карармамыш икән бу, ағачы копары көр, јохса сәни *б у н д а* куртлар, кушлар јер», — деди (КДГ, 50). Дүн јок *өтеки е в үң б у н д а н* кечди (КДГ, 34). Оғлан *б у р а д а* бабасына сөјләмиш, көрәлүм ханум, нә сөјләмиш (КДГ, 33). Дирсә хан *б у р д а* оғланчуғу саг идүкин билди (КДГ, 34).

Көрүнүр, лап гәдим дөврләрдә *бунта//бунда* формасы мүасир түрк дилләриндәки кими һәм мәкан вә гисмән дә заман мә'насында (*бунда//бунта*=бурада, бу вахт, бу јердә), һәм дә шәхс әвәзлијинин јерлик һалы кими (*бунда//бунта*=бу адамда, бу әшјада) ишләнмишдир. Лакин Орхон-Јенисеј абидәләриндә бу формаја јалныз мәкан вә заман мә'насында тәсадүф едилир, о бири мә'на исә абидәләрдә садәчә олараг әкс олунмамышдыр[1].

Азәрбајҹан дилиндә исә илк формалашма дөврүндән е'тибарән *бунда//б у н д а н* формасы һәр ики мә'нада ишләнмишдир. Мәс.: Мәрә дајәләр, бу кават оғлу кават мизә әрликми көстәрүр, деди, варүң бундан (јә'ни бу оғландан) пај диләң, көрүң нә дер,—деди. (КДГ. 76). Бејрәк бундан (јә'ни бурдан//бурадан) кечди, улу кыз карындашлары јанына кәлди (КДГ. 105). Будак ајдур:—Бунда (јә'ни бурда) лаф уруб недирсән... (КДГ, 204).

Азәрбајҹан дили абидәләриндә мүшаһидә едилән бу хүсусијјәт түрк (османлы) дили абидәләриндә дә (XIII—XVIII әсрләрдә) өзүнү көстәрир. Түрк дилинин јазылы абидәләриндәки архаик сөзләрә һәср едилмиш лүғәтдә *бунда* (bunda) сөзүнүн ики архаик мә'насы верилмишдир:[2] *бураја* (buraya), *бурада* (burada). Мәс.: Буну реј көрдүм ки, сурет декиштирин анда варам ве оғланы уғурлајып бунда кетирем.

Бунда бир һош нүкте келди диле.
Өленлери hak јарын дири кыла.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә *бу* әвәзлији *-ча* вә *-тек* шәкилчиләшмиш гошмалары илә бирләшәрәк *бунча* (бу гәдәр, белә) вә *бунтек* (бунун тәки, бунун кими, белә) сөзләринин тәркибиндә дә ишләнмишдир. *...јырғару Јир Бајырку јериңә теки сүледим, бунча јирке теки јорытдым* (...сола Јир Бајырку јеринә тәки гошун јеритдим, бу гәдәр јерә тәки јүрүш етдим)—КТк. 4. Т. Текин Тоњукук абидәсиндә *бунтеки//бунтики* шәклиндә јазылмыш сөзү *б у н т е к* кими охујур вә «белә, бунун тәк» мә'насында *бу* әвәзлијиндән төрәмә һесаб едир[3].

[1] Лакин бу мә'нанын, јә'ни «бу шәхсдә», «бу әшјада» мә'насының гәдимлији шүбһәсиздир.
[2] Tarama sözlügü, 1, сәһ. 699—700.
[3] T. Tekin, Көстәрилән әсәри, сәһ. 140.

С. Малов һәмин сөзү *бүнтүкү* шәклиндә охуjур вә «безделник» (авара, ишсиз-күчсүз) мә'насында олдуғуну күман едир[1]. *Бүнтүки//бунтеки ерсер, не буңы бар ертечи ермис* (беләси//аварасы варса, нә гәми олачаг имиш)—Т. 57.

Бунча формасы түрк вә Азәрбаjчан дили абидәләриндә мүәjjән дөвр ишләнмиш, сонралар архаикләшәрәк «бу гәдәр, белә» сөзләрилә әвәз олунмушдур. Мәс.:

Кишиниң ким, бунча جونجه kардашы ола
Ja анын бунча биле иши ола.
Веририди kара баһтине карышлар
Кu башына кетүрди бунча ишлер[2].

Варајын, Казаны көрәjин нә һаллу кишидир, бунча адамлара зәрб урур имиш,—деди. (КДГ).

Фәләкиң әсли нәдәндүр, мәләкиң әсли нәдән
Адәмиң сурәтинә бунча тәләбкар нәдүр? (Нәсими)[3].

Орхон-Јенисеj абидәләриндә *б у* әвәзлиjи исмин мүхтәлиф һалларында вә шәкилчиләшмиш гошмаларла ишләнәркән исмин адлыг һалында олдуғу кими сөзүн әввәлиндә *б* самити мүһафизә олунур *(буны, бунта, бунча, бунтан)*. Башга түрк абидәләриндә (уjғур абидәләриндә, «Кутадку билик»дә, ДЛТ-дә вә башгаларында) исә адлыг һалдан башга галан һалларда вә гошмаларла *м* самити илә башланан форма чох ишләк олмушдур *(мунүң, муна, муны, мунда, мундын* вә с.)[4] Бу бахымдан Орхон-Јенисеj абидәләри оғуз дилләринә хас хүсусиjjәти экс етдирир. Белә ки, истәр түрк (османлы), истәрсә дә Азәрбаjчан дилинин илк абидәләриндә әксәр һалларда *буна, буны...* формалары ишләнмиш, *муна, муны...* формаларына чох аз тәсадүф едилир[5]. Мәсәлән, «Китаби-Дәдәм Горгут»да бу ики форманын *(буны//муны)* ишләнмә кәмиjjәти ашағыда верилмиш чәдвәлдәки кимидир.

буны	буна	бунүң	бунда	бундан	бунча
26	6	27	7	9	4
муны	муна	мунүң	мунда	мундан	мунча
3	1	1	—	—	—

Буны, буна... вә *муны, муна* формаларынын мүвази ишләнмәси һаггында мүәjjән тәсәввүр әлдә етмәк үчүн мүхтәлиф әсрләрдә jаранмыш абидәләримиздән мисаллара мүрачиәт едәк:

Фәләкиң әсли нәдәндүр, мәләкиң нәсли нәдән,
Адәмиң сурәтинә *б у н ч а* тәләбкар нәдүр? (Нәсими)
Арада *м у н ч а* нәдәндүр бу һичаб? (Нәсими)
Ол кыpk памәрдләр *б у н ы* туjдылар... (КДГ).
Ајдыр: Ханум *м у н ы* маңа верүң... (КДГ).
Б у н ч а кәлдим, мән кәдајә һеч инајәт гылмадың (Хәтаи)
М у н ч а ким, дәрдүндә зәһмәт чәкмишәм, еj бивәфа (Хәтаи)
Канда дидары көрүр, ол *б у н д а* бидар олмаса (Хәтаи)
Гурма мәнә бәнд, вермәкил пәнд
Һиммәт *м у н а* нечә ола күрсәнд (Мәсиһи)
Лиjкән *б у н а* бир әлачымыз вар (Мәсиһи)
Дөвр сәрмәсти-шәраби-гәфләт етмиш аләми,
М у н ч а сәрмәстиң тамашасинә бир һүшjар jох. (Фүзули)
Б у н у дејиб ол гәрибү һejран (Фүзули)
Арајиши—зүлфү хал едәрдим
Пejвәстә *м у н у* хәjал едәрәм (Фүзули)
Әһли—дүнjаның олмаз ахирәти
Кәр *б у н у* истәр исән, ондан кеч! (Фүзули)
Сәдаjи-наләмә аләмдә *м у н ч а* көзгулаг артар (Видади)

Суал әвәзликләри

Әвәзлиjин бу нөвүнү дә, көрүнүр, түрк дилләринин ән гәдим гатыны тәшкил едән сөзләр тәшкил едир. Белә ки, һәлә Орхон-Јенисеj абидәләриндә түрк дилләри үчүн суал әвәзликләринин әсасыны тәшкил едән үч сөзүн үчү дә ишләнмишдир: *ким//кем, не, ka//kaj.*

Бунунла бәрабәр абидәләрдә бу сөзләрин төрәмәләринин бә'зиси дә кениш шәкилдә ишләнмишдир: *каны//ka+ны, кантан (ka+н+тан), кач, нең (не+н), кач нең, неке (не+ке)*[1] вә с.

[1] С. Е. Малов. ПДП, сәһ. 375.
[2] Tarama sözlügü, I, сәһ. 695.
[3] Мисал Ч. Гәһрәмановун «Нәсими «Диваны»нын лексикасы» китабындан көтүрүлмүшдүр. Бакы, 1970, сәһ. 147.
[4] В. М. Насилов. Древнеуйгурский язык, сәһ. 42; Gabain A. von, Türkische Turfantexte, 1929, сәһ. 16; DLT tercümesi, I, сәһ. 445; Ettühfet-üz Zekiyye, сәһ. 156, 217.
[5] Бу вәзиjjәт Нәсиминин вә Фүзулинин әсәрләриндә дә өзүнү көстәрир. Лакин нәдәнсә, һ. Мирзәзадә белә һесаб едир ки, «Башга бир вәзиjjәтдә, jә'ни *бу* әвәзлиjи субстантивләшәрәк тамамлыг кими ишләндиjи вахт сәс чәһәтдән дәjишир; *б м* сәсинә чеврилир». Доғрудур, XV әсрдән е'тибарән *м* сәси илә башланан форма фәаллашмыш вә шивәләримиздә дә бу форма үстүнлүк тәшкил едир (бах: Исламов М. И. Местоимения ...АДД, сәһ. 27). Лакин XV әсрдән сонракы абидәләримиздә *б* сәси илә башлаjан форма дә кифаjәт гәдәр ишләнмишдир. Мүасир әдәби дилимиздә дә бу форманын сабитләшмәси тәсадүфи дејилдир.

[1] Көрүнүр, *камуг* сөзү дә *ka//kaj* көкүндән төрәмәдир.

Инди Орхон-Јенисеј абидәләриндә ишләнмиш суал әвәзликләрини ајрылыгда нәзәрдән кечирәк:

1) *Кем//ким* әвәзлији. Түрк дилләринин һамысы үчүн үмуми олан вә тарихи инкишаф боју форма вә мәзмун бахымындан елә бир дәјишиклијә уғрамајан бу әвәзлик Орхон-Јенисеј абидәләриндә јалныз ики јердә исмин адлыг вә јөнлүк һалында ишләнмишдир. Мәс.: *...Иллиқ будун ертим, илим амты каны? Кемке илиқ казғанур мең? — тир ермис* (...ели//дөвләти олан халг идим, дөвләтим//елим инди һаны? Кимә ел//дөвләт газаначағам?—дејирмиш)—КТб. 9. *Узе теңри басмасар, асра јир телинмесер, түрк будун, илиңин төрүңиң кем//ким артаты?* (Үстдән көј басмаса, ашағыда јер дәлинмәсә, түрк халгы, дөвләтини вә һакимијјәтини//гајда ганунуну ким артырачагды?)—КТб. 22.

Биринчи мисалдан көрүндүјү кими, *кем//ким* суал әвәзлији јөнлүк һалда башга әвәзликләрдән фәргли, јә'ни исим кими һалланмыш *-е, -не* әвәзинә *-ке* шәкилчисини гәбул етмишдир. Мараглыдыр ки, *не (нә)* әвәзлији дә *кем//ким* әвәзлији кими *-ке* шәкилчиси илә ишләнмишдир: *Неке* (нәјә, нијә).

2) *Не* әвәзлији. Бу әвәзлик *кем//ким* әвәзлијинә нисбәтән даһа фәалдыр вә рәнкарәнк хүсусијјәтләрә маликдир. *Не* әвәзлији Орхон-Јенисеј абидәләриндә мүасир дилимиздәки гаршылығына ујғун вә фәргли бир нечә функсијада чыхыш етмишдир:

а) *Ким* әвәзлијинин гаршылығы кими, јә'ни инсандан башга чанлы вә чансыз әшја вә варлыглара верилән суал әвәзлији кими. Мәс.: *не буңы бар ертечи ермис* (нә гәми олачаг имиш)—Т. 57. *...бен саңа не ајајын,—тиди* (Мән сәнә нә дејим,—деди)—Т. 32.

б) *Не* әвәзлији Орхон-Јенисеј абидәләриндә бә'зән *һансы* сөзүнүн мә'насында да чыхыш едир. Мәс.: *Кағанлыг будун ерти кағаным каны, не кағанка исик күчик бирүрмен?—тир ермис* (Хаганлы халг идим, хаганым һаны, һансы хагана иш-күч верәчәјәм//әмәк сәрф едәчәјәм?—дејирмиш)—КТб. 9. *Бесбалык ичреки не киши?* (Бесбалык шәһәри ичәрисиндәки һансы адамдыр)—Бх. 28.

Не//нә әвәзлијинин *һансы*, гисмән дә *нечә* мә'насында ишләнмәси түрк дилләринин башга јазылы абидәләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дилинин јазылы мәнбәләриндә өзүнү мүәјјән дәрәчәдә көстәрир. М. Кашғари гејд едир ки, түрк дилләриндә *не* әвәзлији һәм *нә*, һәм дә *нечә, һансы* (nasil) мә'насында ишләнир[1]. Мәс.: Не оғурда келдинг (һансы вахтда кәлдин)[2].

[1] DLT dizini, 1943, сәһ. 418.
[2] DLT tercümesi, I, 1939, сәһ. 53.

В. М. Насилов ујғур абидәләриндә *не* әвәзлијинин ики мә'насыны көстәрир: *нә* вә *һансы* («что», «который»)[1].

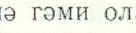
Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә дә *нә* сөзү өз мә'насындан әлавә *һансы, нијә, нечә* вә с. сөзләрин дә мә'насыны ифадә етмишдир. Мәс.:

Нә (һансы) јердә сызлар вар исә, чәкән биләр (КДГ). Алтымдакы ал ајғырум *нә (нијә)* бәкәнмәзсән, сәни көрдү ојнар (ДКГ). Мәрә Әзраил дедүкүүз *нә* (нечә) кишидүр ки, адамын чанын алыр (КДГ)[2].

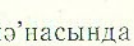
Фүзули риндү шејдадыр, һәмишә халга рүсвадыр
Сорун ки, бу *нә* (нечә, һансы) сөвдадыр, бу сөвдадан
усанмазмы? (Фүзули)
Гылды зүлфүү тәк пәришан һалими халыү сәниү
Бир күн, еј бидәрд, сормазсаү *нәдир* (нечәдир) һалыү
сәниү? (Фүзули)

Јухарыда түрк дилләринн мүхтәлиф абидәләриндән көстәрдијимиз нүмунәләр *нә* әвәзлијинин мүасир дилимиздән даһа кениш истифадә даирәсинә вә мә'на чаларларына малик олдуғуну көстәрир. Көрүнүр, түрк дилләринин даһа гәдим инкишаф дөврләриндә *нә* сөзү бир сыра суал әвәзлијинин мә'насыны еһтива етмиш, сонралар бу әвәзлијин гәдим нә'наларын бә'зисини онун төрәмәләри (нијә, нәјә, нечә, нә үчүн нишә вә с.) ифадә етмиш вә *нә* әвәзлији гәдимдән индијәдәк мә'нача даралмышдыр[3].

в) *Не* әвәзлији Орхон-Јенисеј абидәләриндә јөнлүк һал шәкилчисини (-ке) гәбул едәрәк *нәдән? нә үчүн? нијә?* мә'насында ишләнир. Мәс.:

Неке *тезербиз, үкүс тијин, неке коркурбиз, аз тијин* (Биз нијә гачырыг, чохдур дејин, нијә горхуруг, аздыр дејин)—Т. 38—39.

Түрк дилләринин башга абидәләриндә дә *неке* Орхон-Јенисеј абидәләриндәки мә'нада ишләнмишдир[4]. Мәс.: Јаңа корка түшер *не ң* булмаз (Јенә зијана дүшәр һеч нә тапмаз).

Көрүнүр, Орхон-Јенисеј абидәләриндә тез-тез раст кәлинән *нең* сөзү дә *не* әвәзлијиндән төрәмишдир. *Нең* сө-

[1] В. М. Насилов, Древнеуйгурский язык, М., 1963, сәһ. 43. А: Габен дә гәдим түрк абидәләриндә *не* әвәзлијинин бир нечә мә'насыны көстәрир (нә, нечә, һансы, нечә вә с.) Бах: A. von Gabain, AG, сәһ. 320.

[2] *Нә* әвәзлијинин Нәсиминин ше'рләриндә «һансы» мә'насында ишләндијини Ч. Гәһрәманов да көстәрир. Бах: Ч. Гәһрәманов, Нәсими «Диваны»нын лексикасы, сәһ. 519.

Јарәб, о көзләр нә (һансы) бағуң нәркиси шәласидүр.
Ким гәминдән чисми-чанун натәван олмушдурур.

[3] *Нә* әвәзлијинин *нечә, һансы* вә с. сөзләрин әвәзиндә ишләнмәсинин изләри мүасир дилимиздә (хүсусилә данышыг дилиндә) галмышдыр. Бах: Мүасир Азәрбајчан дили, «Елм», Бакы, 1980, сәһ. 165.

[4] Древнетюркский словарь, сәһ. 357. М. Кашғари *неңг//нең* сөзүнүн даһа чох «әшја», «шеј», «мал» мә'наларында ишләндијини гејд едир. Мәс.: арынды неңг (тәмиз шеј) Бах: DLT tercümesi, I, сәһ. 12.

зү абидәләрдә мүхтәлиф мөвгедә, бә'зән тәкликдә, бә'зән дә тәкрар олунараг ишләнир. Мәс.:

...*неη неη* 𐰴𐰍𐰴𐰍 *сабым ерсер беηкү ташка уртым* (Нә сөзүм варса абидә дашына вурдум//јаздым)—КТк. 11. ...*кач неη ерсер, ол бизни...* (...һәр нә исә о бизи)—Т. 20: ...*неη јирдеки каганлыг будунка бүнтүки бар ерсер, не буηы бар ертечи ермис* (Һансы јердәки хаганы олан халгын беләси варса, нә гәми олачагмыш)—Т. 56. ...*каганы алп ермис, ајғучысы билке ермис, кач неη ерсер, өлүртечи күк...* (Хаганы икид имиш, мәсләһәтчиси ағыллы имиш, һәр нә исә, көрүнүр, өлдүрәчәк)—Т. 21. *Неη јылсыг будунка олурмадым* (Варлы//һәр шеји олан халга һөкмдарлыг етмәдим)—КТб. 26.

г) *Нә* суал әвәзлији риторик суаллы чүмләдә ишләнәрәк *һеч нә, һеч бир* мә'насыны билдирир. Мәс.: ...*бүнтеки бар ерсер не буηы бар ертечи ермис* (...беләси//бунун кимиси вар исә, нә дәрди вармыш, јә'ни һеч бир дәрди олмаз)—Т. 57.

Һеч нә, һеч бир мә'насы Орхон-Јенисеј абидәләриндә *нә* әвәзлијиндән төрәмиш *неη* сөзү илә дә ифадә едилмишдир. Мәс.: *Өтүкен јыш олурып аркыш-тиркиш ысар, неη буныг јок* (Өтүкен јајласында јерләшиб карван-гәфилә көндәрсән, һеч бир дәрдин олмаз)—КТк. 8.

д) *Не* сөзү абидәләрдә әдат кими дә ишләнмишдир. Мәс.: *Өηре Кытаηда, бериje Табгачда... јыраја Огүзда, еки үч быη сүмүз, келтечимиз, бармы не?* (Өндән Кытандан, сағдан, Табғачдан... солдан Огүздан ики үч мин гошунумуз, кәләчәјик, нә вар ки?)—Т. 14.

3) Орхон-Јенисеј абидәләриндә үчүнчү суал әвәзлији *кан//ка ј//ка*-дыр. Доғрудур, бу әвәзлик абидәләрдә ајрылыгда ишләнмәмишдир. Лакин о, исмин чыхышлыг һалында вә *кач, каны* суал әвәзликләринин тәркибиндә чыхыш етмишдир. Мәс.: *Каганлыг будун ертим, каганым каны?* 𐰴𐰍 (Хаганы олан халг идим, хаганым һаны?)—КТб. 9.

Иллик будун ертим, илим амты каны? (Мүстәгил//елли халг идим, дөвләтим//елим инди һаны?)—КТб. 9. *Каганлыг будун ертим, каганым каны?* (Хаганы олан халг идим, хаганым һаны?)—КТб. 9. *Јарақлыг кантан келип јаηа елтди? Сүηүклүк кантан келипен сүре елтди* (Јарағлыјар һардан кәлиб бизи пәрән-пәрән етди? Сүнкүлүләр һарадан кәлиб башымызы гатдылар?)—КТб. 23.

Каны әвәзлији башга түрк абидәләриндә дә Орхон-Јенисеј јазыларындакы форма вә мәзмунуну мүһафизә етмишдир. Мәс.: Оғлум *каны?* (DLT, III, сәһ. 237). Сенинде озакы азун тутғучы. *Каны* канча барды каны ол күчи? (Сәндән әввәл дүнјаны тутанлар, јә'ни һөкмдарлар һаны, һара кетди, һаны

онларын күчү?)—КБ[1]. Каны бу күн анлар мининде бири? (Бу күн онларын һеч олмаса миндә бири һаны)[2]. Биликсизлик ичре каны хајр јиди (Биликсизликдән хејир көрән вармы)[3]—Аһ. Армаған *каны?* (һәдиҗҗә һаны)[4].

Азәрбајчан дилиндә *к>х>һ* истигамәтиндә дәјишәрәк *һаны* шәклинә дүшмүшдүр. Лакин *каны* формасы Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә дә ишләнмишдир. Мәс.:

Ики вардуη бир көлүрсәη јаврум каны
Караηу дүндә булдуғум оғул каны (КДГ. 24).
Каны шол күнләр ки, кечди ол пүти-әјјар илән (Нәсими)
Каны еј залим бизимлә әһдү пејман етдијиη (Фүзули).

Орхон-Јенисеј абидәләриндәки *кантан* (һарадан) әвәзлији түрк дилләринин сонракы дөвр абидәләриндә ишләнсә дә, Азәрбајчан дилиндә *һардан, һарадан* формасы ишләк олмушдур. Бунунла белә јазылы абидәләримиздә аз да олса *кандан* формасына да раст көлмәк олур. Мәс.:

Баны Чичәк јашмакланды, хәбәр сорды: Јикит көлишүη кандан?—(КДГ. 78).

Хәтаи ше'рләриндәки вә башга классикләримизин әсәрләриндәки *ханда//хында* әвәзликләри дә бу әвәзлијин фонетик тәркибчә дәјишмиш формасыдыр. Мәс.:

Уш пејки-сәбаны бәндә салды,
Мән *канда* идим ки, *канда* салды. (Хәтаи)
Хандан сәнә бу бәлавү бидәт
Кандан сәнә бу ситәмлә бидад (Хәтаи)
Ханда вар исә мә'нивү сүрәт
Мәнији билдиләр ки, кисвәтдир (Нәсими).
Һәр *канда* ки, аләм ичрә ғәм вар
Гыл көнлүмү ол ғәмә кирифтар (Фүзули).
Еј сәба, көл бир хәбәр вер чанә, чапан *хандадыр* (Видади).

Мүасир әдәби дилимиздә *һарда//һардан* әвәзликләри сабитләшсә дә, *кантан//гандан, һанда//ганда* әвәзликләри дә мүәјјән дәрәчәдә өз изини сахлаја билмишдир. Чаплы данышыг дилиндә «һанданбир», «һандан-һана» ифадәләри ишләнир ки, бурадакы *һандан* гәдим *кантан* әвәзлијинин фонетик тәркибчә дәјишмиш формасындан башга бир шеј дејилдир.

---

[1] Древнетюркский словарь, сәһ. 418.
[2] Јенә орада.
[3] А. Үкнеki, Һәмин әсәри, сәһ. 50.
[4] Ettühfet-üz-Zekiyye, сәһ. 103.

Түрк дилләринин әксәријјәти үчүн үмуми вә ортаг олан тә'јини вә гајыдыш әвәзликләринин икиси дә Орхон-Јенисеј абидәләриндә ишләнмишдир: *өз* вә *кентү*. Лакин бу әвәзликләрин ишләнмә тезлији вә мөвгеји мүхтәлифдир. Белә ки, әкәр *өз* әвәзлији Орхон-Јенисеј абидәләринин демәк олар ки, һамысында, тәхминән, отуз дәфә ишләнмишсә, кентү әвәзлијинә јалныз Күл-Текин вә Мојун чур абидәләриндә јалныз үч дәфә раст кәлинир. Икинчи сәчијјәви чәһәт ондан ибарәтдир ки, *кентү* әвәзлији һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән, јә'ни јалныз тә'јини әвәзлик кими, ишләнир, *өз* әвәзлији исә әксәр һалларда мәнсубијјәт шәкилчиләрини гәбул едир,[1] һәм тә'јини, һәм дә гајыдыш әвәзлији кими чыхыш едир. Мәс.: *Көркүүн үчүн икидмис билке каганыңа, ермис бармыс едкү илиңе кентү* 𐰴𐰇𐰃 *јаңылтығ* (Итаәткар олдуғун (башгаларына) үчүн дирчәлмиш хаганына, јүксәлмиш јахшы елинә, дөвләтинә гаршы өзүн јанылдын)—КТб. 23. *Текуз оғуз будун кентү* 𐰴𐰍𐰣𐰃 *будунум ерти* (Токуз оғуз халгы өз халгым иди)—КТб. 44. *...кентү будуным, тидим, уду келиң, тидим* (...өз халгым, — дедим, архамча кәлин,—дедим)—МЧ. 14. *Өз* 𐰃𐰍 *јерим, ыдук јерим, сизе өз елим каным...* (Өз јерим, мүгәдәс јерим, сиздән өз елим ханым)—Јен. аб. 42. *Ечүм каған олуртукда өзим тардуш будун үзе шад ертим* (Дајым хаган олдугда өзү тардуш халгы үзәриндә шад идим)—КТб. 17. *...Өзи* 𐰴𐰃𐰍 *јаңылты, каганы өлти, будыны күң, күл болты* (...өзү јанылды, хаганы өлдү, халгы гул-гараваш олду)—КТб. 20. *...Јериңде, субыңда адырылмасар, түрк будун өзүң едкү көртечисең* (...јериндән сујундан, јә'ни вәтәндән ајрылмасан, түрк халгы, өзүнү јахшы көрәчәксән)—БХ. хб. 14.

Орхон-Јенисеј абидәләриндә гајыдыш әвәзликләри мүасир дилимиздәки кими исмин мүхтәлиф һалларында ишләнмишдир. Мәс.: Адлыг һалда:—*...бен өзүм* 𐰃𐰍𐰃 *казғанмасар, ил јеме, будун јеме јок ертечи ерти* (...Мән өзүм газанмасам, ел//дөвләт дә, халг да јох олачаг иди)—Т. 55.

Јөнлүк һалда:—*Өзиме* 𐰴𐰃𐰍𐰃 *бунча* (өзүмә бу гәдәр)—БХ. ха. 15.

[1] Түрколожи әдәбијјатда *өз* (гисмән дә *кентү//кәнди*) әвәзлији тәкликдә ишләндикдә чох вахт тә'јини, мәнсубијјәт шәкилчиләри илә бирликдә ишләндикдә исә гајыдыш әвәзлији адландырылыр. Бә'зиләри исә бунлары тәчридедичи—(выделительный) әвәзлик һесаб едир. Бах: А. М. Шербак. Очерки по сравнительной морфологии... сәһ. 133: А: Н: Кононов, Грамматика языка ТРП, сәһ. 167.

Тә'сирлик һалда:—*Күл билке сү јорыды, өзүмин* 𐰃𐰍𐰃𐰇 *өңре быңа башы ыты...* (Күл билке гошун јеритди, өзүмү ирәли минбашы көндәрди)—МЧ. 5, 6.

Јерлик һалда: — *Өзинте,* 𐰴𐰃𐰍𐰃 *ишинте (өзүндән, ишиндән)—Талас аб. 1.*

Мисаллардан көрүндүјү кими, Орхон-Јенисеј абидәләриндә *өз* сөзүнүн јалныз I, II вә III шәхсин тәкинин мәнсубијјәт шәкилчиләри илә ишләнән формасына тәсадүф едилир: *өзүм//өзим, өзүң//өзиң, өзи.*

Абидәләрдә *өз* әвәзлији *че* гошмасы илә дә ишләнмишдир. Мәс.: *Өзинче* 𐰴𐰃𐰍𐰃𐰆 *керкек болмыс* (Өзү гәдәр көрәк олмуш)—КТб. 3.

Абидәләрдә *өз* әвәзлијинә хас олан сәчијјәви хүсусијјәтләрдән бири онун *-лек, -лүк* шәкилчиси илә ишләнмәсидир. *Өз* сөзү илә һәмин шәкилчиләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш *өзлүк//өзлек* сөзү «хүсуси», «өзүнә мәхсус», «өзүнүнки» «чинс» мә'наларыны ифадә едир. Мәс.: *...едкү өзлек* 𐰴𐰇𐰃𐰆 *атын, кара, кисин, көк тејиңин сансыз келүрип коп котты* (...өзүнүн јахшы атыны, чинс атыны, гара семурну, көј синчабыны сајсыз-һесабсыз кәтириб чох гурбан кәсди)—Бх. ха. 12. *...өзлүки* 𐰃𐰉𐰇𐰃𐰍 *боз ат ерти...* (Өзүнә мәхсус//чинс боз ат иди)—КЧ. 4.

Бу сөз М. Кашғари лүғәтиндә вә башга түрк абидәләриндә дә Орхон-Јенисеј јазыларындакы мә'нада ишләнмишдир[1].

Мүасир түрк дилиндә *өзлүк* сөзү башга мә'нада да (маһијјәт, егоизм, дахили аләм вә с.) ишләнир[2].

Кентү әвәзлији ирәлидә гејд етдијимиз кими, һәлә Орхон-Јенисеј абидәләриндә *өз* әвәзлијинә нисбәтән гејрифәал олмушдур. Бу чәһәт түрк дилләринин башга абидәләриндә дә өзүнү көстәрир. *Өз* әвәзлијинин фәаллығы бир дә онунла изаһ олуна биләр ки, бу сөз гәдим дөврләрдән е'тибарән түрк дилләриндә әвәзлик кими ишләнмәклә јанашы мүхтәлиф мә'на билдирән исим кими дә ишләнмишдир. Мәсәлән: М. Кашғари лүғәтиндә бу сөзүн ашағыдакы мә'налары көстәрилир: *өз, кәнди, нәфс, чан, руһ; көнүл*[3]. Түрк (Османлы) дили абидәләриндә дә тәхминән *өз* сөзүнүн һәмин мә'наларынын олдуғу гејд олунур: *нәфс, зат, кендиси, бенлик. Өз* сөзүнүн гәдим мә'наларының бә'зиси Азәрбајчан дилиндә-

[1] DLT dizini, 1943, сәһ. 471. Бу сөзүн түрк дилләринин мүхтәлиф абидәләриндәки мә'на вариантлары һагда. Бах: Э. Наджип, Историко-сравнительной словарь, сәһ. 322.

[2] Турецко-русский словарь, Москва, 1945, стр. 476.

[3] DLT dizini, сәһ. 470.

ки вә шивәләримиздәки *өзәк, өзүл, өзәләнмәк, өз-өзлүjүндә* сөзләриндә дә галмышдыр. *Кенту* әвәзлиjи түрк дилләринин әксәр абидәләриндә ишләнсә дә, түрк вә гагауз дили мүстәсна олмагла бу дилләрин чохунда азалан хәтт үзрә инкишаф етмиш, бә'зиләриндә исә тамамилә архаикләшмишдир. Мәсәлән, Азәрбаjчан дили абидәләриндә мүәjjән дөвр ишләнән *кәндү*[1]//*кәнди* әвәзлиjи мүасир дилимиздә тамамилә истифадәдән галмышдыр. Мараглыдыр ки, Азәрбаjчан дили абидәләриндә *кәндү*//*кәнди* әвәзлиjи аjрылыгда ишләнмәклә jанашы, бә'зи hалларда *өз* әвәзлиjи илә бирликдә *кәнди өзү*//*кәндөзү* шәклиндә дә истифадә олунмушдур. Мәс.: Бир тәрәфинә *дәхи кәндү كندو кирди, кылыч тартуп jорыды, кафир башын кесди* (КДГ. 197). ...*кендү* кылынчын чыхарды тутды, ики пара бөлдү (КДГ. 230). Бejрек ашағы бакды, кендөзин كندوزين jер jүзиндә көрди (КДГ. 98).

Кәндү вүчудинә чүн булды Нәсими сәни,
Билди jәгин *кәндү дур* мәзhәри- әнвари-зат (Нәсими)
Варлыгын тәрк етди, чүнки *кәндү дүр* мәзhәри-әнвари-зат (Нәсими)

Ашикара *кәндөзин* бәр вәчhи-инсан көстәрир. (Нәсими)[2].

Әввәл *кәнди-кәндин* таны
Сонра елә нәзәр ejлә (Хәтаи).
Тәбәрра охунду jанлыш билиjә
Кәнди биләсинә учана лә'нәт (Хәтаи).
Кәндөзини бүнча вәсф етди (Фүзули).

Кенди вә *кендөзи*//*кәндүзи* сөзләри түрк (османлы) дилинин jазылы абидәләриндә даhа кениш ишләнмиш, мүасир түрк дилиндә исә *кенди* сөзү сабитәлшмишдир. Һ. Мирзәзадә *өз, кәндү* вә *кәндөзи* сөзләринин түрк (османлы) вә Азәрбаjчан дилиндә ишләнмә нисбәтини, әсасән, дүзкүн изаh етсә дә, бә'зи гejри-дәгиг мүлаhизәләр дә ирәли сүрүр. Әввәла, о гejд едир ки, *өз* әвәзлиjи түрк дили абидәләриндә jалныз XVI—XVII әсрләрдә ишләнмишдир[3]. Әслиндә, өз сөзү түрк дили абидәләриндә илк формалашма дөврүндән сон дөврләрәдәк (XIX әсрәдәк)) *кендү* сөзү илә мүвази шәкилдә ишләнмишдир[4]. Даhа сонра мүәллиф көстәрир ки, «Азәрбаjчан вә түрк дили арасында мөвчуд олан jахынлыг нәтиҹәсиндә ejни мә'наjа кәлән hәр ики сөз (*өз* вә *кәнди*) jанашы ишләнәрәк, *кенди+өз—кендөз* шәклиндә алмыш вә бир мүддәт паралел ишләнмишдир. Лакин заман кечдикчә... тәркиб hиссәләринә аjрылмыш, Азәрбаjчан дилиндә *өз*, түрк дилиндә исә *кенди* сөзү сабит шәкил алмышдыр»[1]. Бурадакы мүлаhизәнин hәр икиси jанлышдыр. Белә ки, *өз* вә *кәнди* сөзләринин бирләшәрәк *кәндөз*//*кәндөзи* мүрәккәб әвәзлиjинә чеврилмәси hеч дә Азәрбаjчан вә түрк дилинин jахынлашмасы нәтиҹәсиндә олмамышдыр. Ирәлидә көстәрдиjимиз кими, бу әвәзликләрин hәр икиси түрк дилләриндә лап гәдимдән мүвази шәкилдә ишләнмиш, бә'зи түрк дилләриндә, о чүмләдән, Азәрбаjчан, түрк,[2] өзбәк,[3] түркмән вә с. дилләрдә бирләшәрәк (бәлкә дә, бу дилләрин халг дили кими формалашдығы дөврдән габаг) *кәндөз*//*кәндөзи* шәклиндә дә өзүнү көстәрмишдир:

Һак ердүкин билсем, мен кенди өзүмни фида кылғај ердим[4]. (Һагг олдуғуну билсәjдим, өзүмү фәда едәрдим).

Өзбәк дили абидәләриндә бу әвәзлиjин *өз кендү* формасына да раст кәлмәк олур. Мәс.: өзи кендү jикрек билүр ерди... (өзү лап jахшы билирди...)[5].

Әслиндә, Азәрбаjчан вә түрк дилинин илк jазылы абидәләриндә *өз* вә *кәндү*//*кәнди* әвәзликләри, демәк олар ки, бәрабәр сәвиjjәдә ишләнмишдир. Мәсәлән, Азәрбаjчан дилинин илк jазылы абидәси олан «Китаби-Дәдәм Горгуд» бojларында бу әвәзликләрин hеч биринә үстүнлүк вермәк олмаз (истәр ишләнмә тезлиji, истәрсә дә грамматик әламәт гәбул етмә бахымындан). Түрк вә Азәрбаjчан дилинин илк абидәләриндә үмуми түрк сөзү олан *өз* әвәзлиjи илә даhа чох оғуз дилләринә хас олан *кәнди*//*кендү* әвәзлиjи мүвази шәкилдә ишләнмиш, сонралар түрк дилиндә *кәндү*//*кендү* галиб кәлмиш, Азәрбаjчан дилиндә исә бу әвәзликләрин мүбаризәсиндә *өз* сөзү галиб кәлмишдир. Һ. Мирзәзадәнин икинчи мүлаhизәси, jә'ни *кәндөз*//*кәндөзи* әвәзлиjинин сонралар тәркиб hиссәләринә парчаланараг түрк (османлы) дилиндә *кендү*, Азәрбаjчан дилиндә исә *өз* әвәзлиjи сабитләшмишдир—мүлаhизәси дә ағлабатан дејилдир, әксинә, *кәндөзи* мүрәккәб әвәзлиjи, мүәллифин өзүнүн дә бир аз ирәлидә гejд етдиjи кими, *кәнди* вә *өз* әвәзликләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бу әвәзлик (*кәндөз*//*кәндөзи*) бир мүддәт Азәрбаjчан дилиндә ишләнмиш сонралар исә архаикләшмишдир, түрк дилиндә исә индиjәдәк, аз да олса, истифадә олунур.

---

1 Tarama sözlügü, 1971, сәh. 3153. Өз сөзү, түрк, дилләринин башга jазылы абидәләриндә дә hәм әвәзлик, hәм дә исим кими чыхыш етмишдир. Әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: Э. Наджип, Историко-этимологический словарь, сәh. 316—317.

2 Нәсимидән верилмиш мисаллар Ч. Гәhрәмановун «Нәсими «Диваны»нын лексикасы» китабындан көтүрүлмүшдүр. сәh. 434—435.

3 Һ. Мирзәзадә. Көстәрилән әсәри, сәh. 176.

4 Tarama sözlügü, V, сәh. 3153—3158.

1 Һ. Мирзәзадә. Көстәрилән әсәр, сәh. 177—178.

2 Tarama sözlügü, IV, сәh. 2412—1420.

3 А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира, сәh. 172.

4 Tarama sözlügü, IV, сәh. 2412.

5 А. К. Боровков. Көстәрилән әсәри, сәh. 172.

Әвәзлијин башга мә'на нөвләринә нисбәтән гејри-мүәјјән әвәзликләр Орхон-Јенисеј абидәләриндә чох аз ишләнмишдир. Абидәләрдә јалныз ики гејри-мүәјјән әвәзлијә раст кәлмәк олур: *камуғ* вә *кол*.

Камуғ мүасир дилимиздәки *һамы* сөзүнүн гәдим формасыдыр. Лакин *камуғ* сөзү гәдим түрк абидәләриндә *камуғ//камығ//камақ//камағ* вариантларында чыхыш едәрәк мүасир дилимиздәки «һамы» сөзүндән кениш вә рәнкарәнк мә'наларда ишләнмишдир.

Камуғ//камағ//һамы сөзүнүн түрк дилләринин мүхтәлиф дөврләриндә белә рәнкарәнк мә'налар билдирмәсинә мүхтәлиф чәһәтдән јанашдыгларындан, даһа доғрусу, онун мә'на вариантларының (тә'јинетмә, үмумилик, гејри-мүәјјәнлик, топлулуг вә с.) һәр һансы бириндә үстүнлүк вердикләриндән түркологларын бир гисми бу сөзү гејри-мүәјјән әвәзлик, бә'зиләри үмумиләшдиричи әвәзлик, башгалары исә тә'јини әвәзлик һесаб едирләр. Лакин јухарыдакы мә'наларын һамысында бу вә ја дикәр дәрәчәдә гејри-мүәјјәнлик чалары олдуғундан *камуғ//һамы* сөзүнү гејри-мүәјјән әвәзликләр сырасына дахил етмәк даһа ағлабатандыр.

Камуғ//камағ 𐰴𐰢𐰸 әвәзлији. Орхон-Јенисеј абидәләриндә бир нечә функсијада, вәзифәдә чыхыш етмишдир:

1. Мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едәрәк тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи кими чыхыш едир, үмумилик, бүтөвлүк билдирир вә мүасир дилимиздәки *һамысы* сөзүнә ујғун кәлир. Мәс.:

...камуғы 𐰴𐰢𐰸𐰺 *јети јүз ер болмыс* (...һамысы једди јүз әскәр олмуш)—КТб. 12.

2. Мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едәрәк тәктәрәфли бирләшмә шәклиндә чыхыш едир, аид олдуғу сөзү кәмијјәтчә тә'јин едир вә мүасир дилимиздәки «чәми», «бирликдә» сөзләриндән мә'насыны ифадә едир. Мәс.:

Камуғы биш отуз сүледимиз (Чәми ијирми бир дәфә һүчум етдик)—КТб. 18.

3. *Кара (гара)* сөзү илә бирликдә *будун* (халг), *сү* (гошун) сөзләриндән әввәл кәлир «күтлә», «гара чамаат», «садә халг күтләси» мә'насыны билдирән ифадәнин төркиб һиссәси кими ишләнир. Мәс.:

Түрк кара камуғ будун анча тимис (Түрк халгының ашағы тәбәгәси//гара чамаат белә демиш)—КТб. 8.

...сағыр ичре, елик, кејик кирмиш, кан еликин тутмыш кара камуғ сүси өкүрер,—тир (Сүрәк овуна//басғына әлик вә кејик дүчар олмуш, хан әлилә тутмуш, сырави әскәрләр севинмиш,—дејир)—Ф. 97.

Онкин абидәсиндә бир јердә бу сөзә чох охшајан *Камук//камак* 𐰴𐰢𐰴 сөзү ишләнмишдир. С. Ј. Малов бу сөзү дә камуғ (һамы) әвәзлијинин фонетик варианты һесаб етмиш вә *һамы* (многие, все) кими тәрчүмә етмишдир[1]. Мәс.:

Камук балыкка текдим, кунладым, алтым (Я напал на многие города делал набеги, захватил...)—Он. 1.

Лакин *камук* сөзү истәр фонетик тәркиб, истәрсә дә чүмләдәки мә'насы бахымындан әвәзлијә охшамыр, чох күман ки, јухарыдакы чүмләдәки *Камук* сөзү шәһәр адыдыр вә јухарыдакы чүмләни ашағыдакы кими тәрчүмә етмәк даһа мүнасибдир: «Камук шәһәринә чатдым, шәһәри алдым вә талан етдим».

Камуғ//камағ сөзүнүн јухарыдакы мә'на вә вәзифәләри түрк дилләринин башга абидәләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дили абидәләриндә дә өзүнү көстәрир. Мәс.:

Барынглар *камуғ* (һамыныз кедин)—DLT, II, сәһ. 45.

Камығ толмун токушдулар
Кылынч кынка күчин сығды
(Бүтүн силаһларла вурушдулар,
Гылынч гына күчлә сығды)—DLT, I, сәһ. 183.

Беденинин *камуғы* түк түлүклүк ерди (Бәдәнинин һамысы//бүтүн бәдәни сых түклә өртүлмүшдү) — ДС, сәһ. 414.

Азәрбајчан вә түрк (османлы) дили абидәләриндә илк дөврләрдән (XIII—XIV әсрләрдән) бу сөзүн сон самити дүшмүш варианты (*каму//камы, kamu//kami*) ишләнмишдир. Мәс.:

Каму лешкерин кызыл бөрк кијсинлер, сен ак бөрк кијкил[3]. Алтун һош теразиди каму قامو иши битирир, бундан бөјле камусы кул олды[4].

Каму јердә әһәдсән, аллаһу сәмәдсән (КДГ, 210).

Камусына قموسينه бәнзәмәди чүмлә аләмләри јарадан аллаһ-таңры көрклү (КДГ, 7).

Каму бимарinә чанан даваји-дәрд едәр ehсан (Фүзули).

Гушлар камусы фәғанә дүшдү.

Ешг оды јенә бу чанә дүшди (Хәтаи).

XIV әсрдән е'тибарән түрк вә Азәрбајчан дили абидәләриндә *каму//камы* формасы илә јанашы *хаму*, сонралар исә *һамы* формалары да ишләнмәјә башламышдыр. Мәс.:

Ичдүм гәдәһи касеји мә'шуг әлиндән,

---

[1] Т. Текин бу сөзү *камағ* шәклиндә охујур. Бах: Т. Tekin, көстәрилән әсәри, сәһ. 143.

[2] С. Е. Малов. ПЛП МК, сәһ. 9—10.

[3] Tarama sözlügü, IV, сәһ. 2195.

[4] Јенә орада, сәһ. 2194.

Чисмим *хаму* чан олдуви, чан уғради һалә (Нәсими)[1].
Таррар кәр илтурсә *хаму* рәһти-рәвадыр,
Чүн гафилдә бир киши бидар булунмаз (Нәсими)[2].
Хаму әшјада сөнсән һакимү-шаһ,
Қулундур Гејсәрү хагану-фағфур (Нәсими)[3].
Хаму мәһбубу-дәркаһи-илаһи
Хаму максуди суни падишаһи (Рушәни)[4].

Мисаллардан көрүндүјү кими, *хаму* формасы түрк дили абидәләриндә, демәк олар ки, ишләнмәмишдир (*х* самити илә башлајан башга сөзләрдә дә бу чәһәт мүшаһидә едилир) вә буна көрә дә «Tarama sözlügü»ндә бу формаја аид верилмиш мисаллар Нәсиминин әсәрләриндән көтүрүлмүшдүр. Јалныз сонунчу мисал Рушәни адлы түрк шаиринин јарадычылығына мәхсусдур.

Камуғ//каму//хаму әвәзлији XVIII әсрдән е'тибарән *һаму//һамы* шәклиндә ишләнмәјә башламыш, инди дә *һамы* шәклиндәдир.

Мә'на бахымындан *һамуғ//каму//хаму* чидди дәјишиклијә уғрамышдыр. Белә ки, истәр Орхон-Јенисеј абидәләриндә, истәрсә дә түрк дилләринин вә о чүмләдән, Азәрбајчан дилинин сонракы абидәләриндә бу сөзүн әсас мә'наларындан бири, јә'ни *«бүтүн», «тамам», «чәм»* мә'насы мүасир дилимиздә јохдур. Көрүнүр, бу чәһәти нәзәрә аларағ Һ. Мирзәзадә *каму//һамы* әвәзлијини тә'јини әвәзлик вә мүасир дилимиздәки *«бүтүн»* әвәзлијинин синоними һесаб едир. Һалбуки, вердијимиз мисаллардан көрүндүјү кими, *каму//һамы* әвәзлији јазылы абидәләримиздә даһа кениш мә'на чаларлығына малик олмуш вә јалныз тә'јини әвәзлик функсијасында чыхыш етмәмишдир.

Коп[5] сөзү Орхон-Јенисеј абидәләриндә һәм гејри-мүәјјән сај, һәм кәмијјәт зәрфи, һәм дә гејри-мүәјјән әвәзлик функсијасында чыхыш етмишдир. Мәс.: *...анта ичреки будун коп маңа көрүр* (...орадакы халглар тамамилә мәнә табедир, јахуд орадакы халгларын һамысы мәнә табедир)—КТк. 2. *...анча будун коп итдим* (о гәдәр халгы чохалтдым, бирләшдирдим)—КТк. 3. *...Јир сају бардығ коп анта алқынтығ, арылтығ* (Мүхтәлиф сәмтә кетдин, орада тамамилә зәифләдин, әлдән дүшдүн)—КТк. 9.

---

1 Ч. Гәһрәманов, Нәсими «Диваны»нын лексикасы, сәһ. 216.
2 Tarama sözlügü, III, сәһ. 1897.
3 Јенә орада, сәһ. 1898.
4 Јенә орада, сәһ. 1898.
4 Бу сөзүн түрк дилләринин сонракы инкишаф мәрһәләләриндәки вәзијјәти һагда иәлидә әтрафлы бәһс едилмишдир.

Әдәбијјат Об Таһаи

ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЈЈАТ

Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964.
Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, I, Бакы, 1964, II, Бакы, 1980.
Багыров Г. Ә. Бәдии әсәрләрдә данышыг дилинин грамматик хүсусијјәтләри, АПИ-нин нәшри, Бакы, 1978.
Гарабағлы Ә. Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјаты тәдриси, Бакы, 1961.
Гәһрәманов Ч. Нәсими «Диван»ынын лексикасы, «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1970.
Дәмирчизадә Ә. Китаби-Дәдә Горгуд дастанларынын дили, АПИ-нин нәшри, Бакы, 1959.
Заһиди А. И. Мүасир әрәб дилиндә түрк мәншәли сөзләр, Бакы, 1977.
Зәринәзадә Һ. Һ. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри, Бакы, 1962.
Зејналов Ф. Р. Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1971.
Зејналов Ф. Р. Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы, I, Бакы, АДУ нәшријјаты, 1974.
Исламов М. И. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә гајыдыш әвәзликләри, АДУ-нун Елми Әсәрләри, № 4, 1973, сәһ. 46.
Исламов М. И. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә бә'зи ишарә әвәзликләри, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, Әдәб., дил вә инчәсәнәт серијасы, № 2, 1972.
Мәммәдов Ј. Г. Орхон-Јенисеј абидәләриндә исим (Азәрб. дили илә мүгајисәдә). НД, Бакы, 1966.
Мәммәдов Ј. Г. Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар, I, АПИ-нин нәшри, Бакы, 1979.
Китаби-Дәдә Горгуд, Бакы, 1978.
Мәһәррәмова Р., Чаһанкиров М. Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар, Бакы, 1962.
Мирзәзадә Һ. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962.
Мирзәзадә Һ. Фүзули дилинин лексик тәркиби һаггында, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, VIII, 1957.
Рәчәбов Ә. Гәдим түрк дилиндә саj, С. М. Киров адына АДУ-нун Елми Әсәрләри, № 1, 1967.
Һүсејнов А. Ә. Азәрбајчан диалектолокијасы, АПИ-нин нәшри, Бакы, 1979.
Хәлилов Р. Сајлар, Бакы, 1978.
Хәлилов Р. Ј. Сајларын субстантивләшмәси, С. М. Киров адына АДУ-нун Елми Әсәрләри, № 2, 1974, сәһ. 11—15.
Ширәлијев М. Ш. Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары, Бакы, 1962.
Шүкүров Ә. Ч., Мәһәррәмов А. М. Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили, АПИ-нин нәшри, Бакы, 1976.
Чавадова М. Шаһ Исмајыл Хәтаинин лексикасы, «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1977.

Ализаде А. Дж. Категория числа в азербайджанском языке (на материале письменних памятников XIV—XIX вв.), АКД, Баку, 1966.
Ачарян Гр. Этимологический коренной словарь армянского языка, (на армянском языке), II, Ереван, 1973.
Ахмедов Ф. Язык М. В. Видари, АКД, Баку, 1978.
Бартольд В. В. Новые исследования об орхонских надписях, Сочинения, V, М., 1968, стр. 312—329.
Бартольд В. В. Древнетюркские надписи и арабские источники. Сочинения, V, М., 1968, стр. 284—312.
Бартольд В. В. Система счисления орхонских надписей в современном диалекте, сочинения, V, стр. 363—365.
Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959.
Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф., Древняя и новейшая енисейка, Фрунзе, 1962.
Бехбудов С. М. Зангеланский говор азербайджанского языка, АКД, Баку, 1966.
Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тефсира, М. 1963.
Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, том I—II, М. 1960.
Гагаузско-русско-молдавский словарь, М., 1973.
Гордлевский В. А. Числительное 50 в турецком языке, Сочинения, том II, М., 1961.
Дмитриева Л. В. Хуастуанифт (введение, текст, перевод), в кн. «Тюркологические исследования», М., 1963, стр. 214—232.
Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969.
Исламов М. И. Древние формы личных местоимений в диалектах и говорах азербайджанского языка, СТ, 1972, №—3.
Исхаков Ф. Г. Местоимения, ИСГТЯ, т. II, М., 1956.
Киргизско-русский словарь, М., 1965.
Исхаков Л. И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке, Алма-Ата, 1964.
Кондратьев В. Г. Очерк грамматики древнетюркского языка, Л., Изд. ЛГУ, 1970.
Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—VIII вв. М—Л., 1980.
Кононов А .Н., «Родословная туркмен», сочинения Абуль-гази хана Хвинского, М.—Л., 1958.
Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960.
Курышжанов А. К. Исследование по лексике старо-кипчакского письменного памятника XIIя в.—«Тюркско-арабского словаря», Алма-Ата, 1970.
Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков, М.—Л., 1952.
Малов С. Е. К изучению турецких числительных.—В кн.: XIV—летию научной деятельности академика Н. Я. Марра, Л., 1935, səh. 271—277.
Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951.
Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.—Л., 1959.
Малов С. Е. Язык желтых уйгуров, Алма-Ата, 1957.
Малов С. Е. Язык желтых уйгуров, Тексты и переводы., М., 1967.
Мелиоранский П. М. Памятник в честь Кюль-Тегина., ЗВО РАО, 1899, т. XII, вып. II—III.
Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке. СПб. 1900.
Мелиоранский П. М. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями, ЖМНП, т VI, 1899, səh. 263—293.
Насилов В. М. Древнеуйгурский язык, М., 1963.
Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников, М. 1960.
Насилов В. М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI—XV вв. М., 1974.

Персидско-русский словарь, I, М., 1970.
Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, I—IV, СПБ., 1893—1911.
Раджабов А. Язык орхоно-енисейских памятников, АКД, Баку, 1966.
Радлов В. В. Мелиоранский П. М. Древнетюркские памятники в Кошо Цайдаме, Сб. Трудов Орхонской Экспедиции, IV, СПб. 1897, səh. 30—45.
Самойлович А. Турецкие числительные количественные и обзор попыток их толкование. В кн.: «Языковедные проблемы по числительным», I, Л., 1927, səh. 135—156.
Сат Ш. Ч. Тувинский язык. В кн. «Языки народов СССР», II, М., 1966. səh. 387—403.
Селешников С. И. История календаря и хронология, М. 1972.
Севортян. Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966.
Севортян Э. В. Из истории прилагательных. В кн.: «Тюркологические исследования», М. 1963.
Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков, т. I—III, М. 1974, 1978, 1980.
Сеидов Ш., Аффиксальное образование имен в языке произведений Махтукули, АКД, Ашхабад, 1964.
Татарско-русский словарь, М., 1966.
Тенишев Э. Р. Грамматический очерк древнеуйгурского языка по сочинению «Золтой блеск», КД, Ленинград, 1953.
Тенишев Э. Р. К истории узбекского языка. В кн.: «А. В. Гордлевскому к его семидесятилетию», М. 1963, səh. 275—279.
Тенишев Э. Р. Строй саларского языка, М. 1976.
Тенишев Э. Р. Строй сарыг-югурского языка, М. 1976.
Толковый словарь современного армянского языка (на армянском языке) т. II. Ереван, 1972.
Турецко-русский словарь, сост. Д. А. Магазаник, М. 1945.
Турецко-русский словарь, М. 1977.
Узбекско-русский словарь, М. 1959.
Убрятова Е. И. Якутский язык и его отношение к другим тюркским языкам, а также к языкам монгольскому и тунгузскому М. 1960.
Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, III—IV, М., 1971, 1973.
Харитонов Л. Н. Современный якутский язык, Якутск, 1947.
Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1961.
Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962.
Щербак А. М. Огузнаме. Мухаббетнаме. М. 1954.
Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя), Л. 1977.
Щербак А. М. Сказание об Огузе, КД, Ленинград, 1951.
Языки народов СССР, II, Тюркские языки, М., 1966.
Бердыев вэ башгалары, Түркмен дилинин диалектлэринин очерки, Ашгабат, 1977 (түркмэн дилиндэ).
Ибатов А. Кутбтын «Хусрау уа Шірін»» поемасынын сөздиги, Алма-Аты, 1974. (газах дилиндэ).
Түркмен дилинин сөздүги, Ашгабат, 1974 (түркмэн дилиндэ).
Abu Hayyan, Kitab al-Idrak li-lisan al-Atrak, Jstanbul, 1931.
Ali şir Nevai, Muhakamat-ül Lugateyn, Ankara, 1914.
Bang W. und A. Non Gabain, Türkische Turfantexte, II, 1929, III, 1930. SPAW XII—XIII.
Bang W. Uber die Köktürkische Jnschrifen auf der Südseite des Kül-Tägin-Denkmals, Leipzig, 1896.
Bang W. Vortwort, бах: Marquart J. Die Chronologie..., s. V—VII.

Bang W. Zur Erklarung der Köktürkischen Jnschriften,—WZKM, XII, 1898, cəh. 34—54.
Bartold W. Die Historische Bedeutung, бах: Radloff W. AJM, NF, 1897, s. 1—36.
Battal A. Jbnü-Müenna lugati, Jstanbul, 1934.
A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, Leipzig, 1950.
Grönbech K., Komanisches wörterbuch, Kobenavn, 1942.
Deorfer G., Türkische und Mongolische Elemente im Neuperschen, I—III, Wisboden, 1963—1967.
Ergin M., Dede Korkut kitabi, Ankara, I, 1958, II, 1963.
Ergin M., Dede Korkut kibabi, Ankara, 1964.
Ettühfet-üz-Zekiyye fil-lugat-it-Türkiyye, ceviren, B. Atalay, Jstanbul, 1945.
Divanü Lugat-it-Türk tercemesi, çeviren Besim Atalay, I—III, Ankara, 1939—1941.
Divanü lugat-it-Türk dizini, yazan Besim Atalay, Ankara, 1943.
Marquart J. Die Chronologie der alttürkischen Jnschriften, Leipzig, 1898.
Orkun H. N. Eski türk yazitlari, c. I—IV, Jstambul, 1936—1941.
Orkun H. N. Oguzlara daiz, Ankara, 1945.
Radloff W. Die altfürkischen Jnschriften der Mongobei, Luferung I—III, St.—Pbg., 1894—1895; Neue Folge, St.—Pbg., 1897; Zweite Folge, St.—Pbg., 1899.
Radloff W. Alttürkische Sprachproben aus Turfan, St.—Pbg., 1899.
Rodloff W. Ujgurische Sprachenkmäler, Л. 1928.
Räsänen M. Versuch eines etumlogischen wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki, 1969.
Sümer F. Oguzlar, 1972.
XIII yüzyildan beri Türkiye türkcesiyle yazilmis kitablardan toplanan taniklariyle Tarama sözlügü, I—VII, Ankara, 1963—1971.
Tekin Talat, A grammar of Orkhon turkic, Bloomington, 1968.
Thomsen V. Alttürkische Jnschriften aus der Mongolei in übersetzung und mit Einleitung, ZDMG, Bd. 78, 1924.
Thomsen V. Jnscriptions de iOrkhon dechifrees, Helsingfors, 1896.
Türkiyede Halk agizindan söz derleme dergisi, III, Ankara, 1947.
Yükneki Ahmed, Atebetül-Hakayik, Rahmeti Arat neşri, Jstanbul, 1951.

ИХТИСАСЛАР

1. АКД—Автореферат кандидатской диссертации.
2. БХ—Билке хан (Мокилјан) абидəси.
3. ДС—Древнетюркский словарь.
4. ИСГТЯ—Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков.
5. J. аб.//Јен. аб. — Јенисеј абидəси.
6. КБ—«Кутадку-билик»
7. КД—Кандидатская диссертация.
8. КДГ—«Китаби-Дəдəм Горгут».
9. КТб.—Күл Текин абидəси (кичик јазы).
10. КТк.—Күл Текин абидəси (бөјүк јазы).
11. КЧ—Күли Чур абидəси.
12. МЧ—Мојун Чур абидəси.
13. О.//Он.—Онкин абидəси.
14. СТ—«Советская тюркология».
15. Т.—Тоњукук абидəси.
16. ТРП—Тюркские рунические памятники.
17. Ф.—«Фалнамə» («Ырк битик»).
18. ЭСТЯ—Этимологический словарь тюркских языков.
19. ЯОЕП—Язык орхоно-енисейских памятников.
20. ПДП—Памятники древнетюркской письменности.
21. ЯЕПДП—Язык енисейских памятников древнетюркской письменности.
22. AG—Alttürkische Grammatik.
23. AJ—«Алтун Јарук» («Гызыл парылтысы»).
24. Aћ—Atebetül Hakayik.
25. AIM—Die alttürkische Inschriften aus Mongolei.
26. NF—Neue Folge.
27. DLT//ДЛТ—Divanü lüget-it Türk.
28. DKK—Dede Korkut kitabi.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

3

СИФӘТ 11

1. **Сифәтин мә'нача нөвләри** 12
2. **Сифәтин гурулушча нөвләри** 13
   а) Адлардан сифәт дүзәлдән шәкилчиләр 23
   б) Фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр 27
   в) Мүрәккәб сифәтләр 27
3. **Сифәтин субстантивләшмәси вә дәрәчәләри** 27

САЈ 39

1. **Сајын мә'нача нөвләри** 39
   а) Мигдар сајлары 39
   1) Садә мигдар сајлары 46
   2) Мүрәккәб мигдар сајлары 53
   б) Сыра сајлары 59
   в) Кәсри-мүәјјән сајлар 62
   г) Топлу (топлулуг) билдирән сајлар 63
2. **Нумератив сөзләр** 70
3. **Сајларын сакраменталлығы** 73

ӘВӘЗЛИК 77

1. **Әвәзлијин мә'нача нөвләри** 77
   а) Шәхс әвәзликләри 89
   б) Ишарә әвәзликләри 93
   в) Суал әвәзликләри 98
   г) Тә'јини вә гајыдыш әвәзликләри 102
   д) Кәсри-мүәјјән әвәзликләр 105

Истифадә едилмиш әдәбијјат 109

Ихтисарлар 111

ЮНИС ГАЗАНФАР ОГЛЫ МАМЕДОВ

ИМЕНА В ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКАХ

II часть

(На азербайджанском языке)

Нәшријјат редактору: **Е. Әһмәдов.**
Издательский редактор: **Е. Ахмедов.**
Корректор: **А. Һачыјев.**
Корректор: **А. Гаджиев.**

Јығылмаға верилмиш 9/VII 1981-чи ил. Чапа имзаланмыш 20/V 1982-чи ил.
Кағыз форматы 60×84 1/16. Учот нәшр. вәрәги 6. Чап вәрәги 7.
Сифариш 671. Тиражы 1000. Гијмәти 50 гәп.

В. И. Ленин адына АПИ-нин мәтбәәси. Бакы, Үз. Һачыбәјов күчәси, 34.